Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

(CDIII) 403

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

ISSUE No - (CDIII) 403

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© All rights reserved with the authors & publisher

ISSN : 2278-9308
March, 2023

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Challenges In Tribal Education: Difficulties And Development In Tribes **Prof. Uttam R. Deulkar, Dr. Uday Manjre**	1
2	Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India **Mr.Rajesh M. Thoke , Dr.Vikhe A.A.**	6
3	Comparative Study Between Kabaddi And Basketball Players About Their Strength And Fitness **Dr. Kamini M. Mamarde**	9
4	The Ornaments Depicted In The Craving Female Deities In The Temples Of Rayalaseema **Dr.K.Chitti kalavathi**	12
5	Relationship Of Physical, Physiological And Athropometric Variable With 5km Running Performance Of Male Athletes **Kumari sushma, Sharma Deepak**	18
6	Role of Human Resource Management on Indian Economy **Yogeshwar Ramesh Jogi**	24
7	Situational factors related to anxiety and mood **Prof. Dr. Sudhir Kahate**	27
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educationaland Economical Works **Mr. Sachin S. Ramteke**	31
9	Effect Of Antarangyoga Sadhana On Human Body **Miss. Shubhangi P. Rawale, Dr. Sunil Labale**	35
10	An Analytical Study of Elections in India: Political Review **Amol Bhikaram Dhotre, Dr.Arun M. Shelke**	38
11	Startup India:A new Paradigm for Young Entrepreneur **Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat**	42
12	Cultural Shifts in the Post-2021 Society **Samruddhi Gole, Dr. Kalyan More**	46
13	Political journalism in india: journalism and politics The history and current state **Ms. Deepika S. Golatkar**	52
14	सामाजिक समस्याओ को उकेरती हिंदी फिल्में **डॉ. राजेश**	55
15	बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : २००५ से २०२० तक **सद्दाम हुसैन डॉ. मो. जमशैद आलम**	59
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती व अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी विचार **प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे**	66
17	गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य **प्रा. डॉ. काशिनाथ शिवराव मानमोडे**	72
18	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे उभरते राजकीय नेतृत्व **महेन्द्र देवरावजी भलमे**	76
19	वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी : एक वास्तव **विजया विनायकराव वानखेडे**	79
20	राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य यातील प्राधान्यक्रमामध्ये असलेल्या ब्रिटीशकालीन वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण **डॉ. अशोक जाधव**	84
21	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम **डॉ. सुखलाल राठोड**	88

22	भारतीय बँकिंग क्षेत्र – आव्हाने व संधी डॉ. गजानन सोमकूंवर	**92**
23	छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण : एक अभ्यास प्रा.डॉ.साईनाथ शेटोड	**97**
24	भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रा. निलेश अरूण दूर्गे	**101**
25	महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 : कृषी विकासातून समृद्धीकडे डॉ सुनिता कलाखे,	**105**
26	शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेचे मुल्यमापन प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर	**110**
27	ऑनलाइन व्यापार व त्याचे त्याचे परिणाम प्रा. डॉ. जयंत पोरे	**114**
28	कृषि पर्यटन में अपार संभावनाएं डॉ. एम.आर. दातीर	**117**
29	ग. दि. माडगूळकरांचा सिध्दहस्त लेखनीचा सौंदर्यात्सव : 'चैत्रबन' प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	**122**
30	प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा सहा.प्रा.दीपक स.वानखडे	**126**
31	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम डॉ. राठोड सुखलाल शामराव	**130**
32	कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा अन्वयार्थ प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	**134**
33	**ृषी उत्पन्न आि ा उर्जा स्त्रोत डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे,डॉ.राम प्र.ताटे**	**137**
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाअस्पृश्यता विषयक विचार व कार्य प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	**139**
35	महिलांसाठी कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण	**145**
36	वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन प्रा. डॉ. जयश्री पंजाबराव काळे	**149**
37	मराठा- ऐक्येच्छू सभा : कृष्णराव केळूसकर प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	**152**
38	एकल पालकत्वाची समस्या : एक अध्ययन प्रा.डॉ.स्वाती वैद्य	**156**
39	कै. नरसिंगराव भुजंगराव पाटील : व्यक्ती आणि कार्य (कालखंड: ५ सप्टेंबर १९२० ते ४ जानेवारी १९९१) प्रा . संदीप अशोक पाटील	**161**
40	गांधींची स्वराज्याची संकल्पना डॉ.वर्षा ज्ञानदेव भिल	**167**
41	Judicial Response To Women's Rights In India **Dr. Pradhnya Sawarkar**	**170**

Challenges In Tribal Education: Difficulties And Development In Tribes

Prof. Uttam R. Deulkar
Lokmanya MahavidyalayWarora, Dist. ChandrapurProfessor,
Director of Physical Education and Sports,
Dr. Uday Manjre
Supervisor Degree College of Physical Education H.V.P.M Amravati

Abstract

The tribal groups are located in the course of the country. They are mainly living in hilly and mountainous areas. They are established upon the herbal environmental situations for the sustenance in their dwelling situations. The important goal of this studies paper is to collect an knowledge of tribal education. In tribal groups, the machine of training isn't always in a well-evolved kingdom. Though they have got diagnosed the importance of training and are migrating to city groups to pursue training. There is a want to formulate measures and applications which are essential to result in upgrades in tribal training. In tribal training, there may be a want to result in upgrades in teaching-studying strategies, infrastructure, facilities, services and the general environmental situations of the instructional institutions. Apart from acquisition of training, it's miles important for the tribal groups to generate cognizance in phrases of contemporary-day and revolutionary strategies to beautify their normal first-rate of lives. The important regions which have been taken under consideration on this studies paper are, Constitution and tribal training, demanding situations skilled through tribal college students in acquisition of training, and measures to beautify tribal training.

Keywords: Tribal group, education, training, teaching, strategies

Introduction

For selling powerful increase and improvement of the country, it's miles essential to position emphasis upon the impartment of primary literacy abilties amongst tribal college students. Traditionally tribal groups are known as adivasis. They represent approximately 9 percentage of the populace of India. Despite the differences of their network culture, history, norms, values and practices, and non-tribal relationships with the adivasi world, about 87 million Indians come beneathneath the adivasi populace. In India, tribal groups are located primarily withinside the states of Mizoram, Meghalaya, Nagaland, Arunachal Pradesh, Andhra Pradesh, Chattisgarh, Gujarat, Jharkhand, Madhya Pradesh, Maharashtra, Orissa, Rajasthan and West Bengal. The machine of training amongst tribal groups has gone through transformations. Major emphasis has been placed upon number one training via the components of measures, applications and techniques. Furthermore, schooling applications were initiated for instructors, as they may be ones, who render an powerful contribution in impartment of instructional abilties amongst individuals (Bagai, &Nundy, 2009). The tribal groups are located in hilly regions and rely on the environmental situations for the sustenance in their dwelling situations. In tribal groups the machine of training isn't always in a well-evolved kingdom. The college homes are in a dilapidated kingdom, the infrastructural facilities, civic services and teaching-studying substances aren't appropriately available, there are scarcity of instructors and the teaching-studying strategies and educational techniques also are now no longer placed into operation in the perfect manner. But tribal groups have additionally diagnosed the importance of training. They are migrating to different areas and towns to pursue training. Research has indicated that tribal groups are enforcing diverse measures to beautify their dwelling situations. They are obtaining better instructional qualifications, deciding on diverse fields, such as, training, medical, engineering, law, management, management and so on and are engaged in reputed employment possibilities as well. Hence, with tendencies taking place, tribal groups also are assuaging seclusion from the mainstream society and selling higher livelihoods possibilities for themselves.

Constitution and Tribal Education

In the post-unbiased India, projects have been undertaken to sell improvement of tribal groups. The Government of India formulated a coverage that aimed to sell health and up-gradation of the socio-monetary fame of tribal groups. The enhancement of the machine of tribal training has been one of the

predominant duties of the Government. The framers of the Constitution have supplied sure rights and blessings to the tribes. The measures and regulations formulated have geared toward assuaging the kingdom of backwardness and seclusion and allowing them to emerge as the a part of the mainstream society. Article forty five of the Constitution is greater precise concerning responsibility of the kingdom. The kingdom is directed to make provision of unfastened and obligatory training to the children, belonging to the age institution of six to 14 years (Akula, 2013). The Right to Education Act, which turned into carried out in 2009 said that each one children, belonging to the age institution of six to 14 years have the proper to unfastened and obligatory training.

Challenges Experienced by Tribal Students in Acquisition of Education

The major challenges that are experienced by tribal students in acquisition of education have been stated as follows:

Financial Problems – Finances are appeared to be of extreme importance withinside the direction of implementation of diverse obligations and sports. Within the direction of acquisition of training, economic issues are appeared as fundamental limitations. The tribal groups are appeared as poverty troubled and maximum exploited (Mukherjee, 2009). In acquisition of training, the people are required to fulfill range of expenses. These are associated with acquiring textbooks, desk bound items, uniforms, bags, transportation expenses and gaining knowledge of materials. The tribal people are commonly living withinside the situations of poverty and backwardness. Agriculture, searching and fishing are their number one occupations. Income generated in used to preserve their dwelling situations. Therefore, because of economic issues, the mother and father inspire their kids to get engaged in income-producing sports. In this manner, because of economic issues, the tribal college students enjoy demanding situations withinside the direction of acquisition of training. Management of Household

Responsibilities – In tribal groups, the kids are commonly concerned withinside the control of family responsibilities. They help their mother and father in diverse family chores. The ladies are the ones, who're contributing a considerable component withinside the control of family responsibilities. These include, fetching water, cleaning, washing, instruction of meals, rearing of cattle and searching after more youthful siblings. The different sports in which, kids are advocated to take part are, agricultural sports and series of woodland products. The tribal groups are established upon the environmental situations to a prime extent. They accumulate medicinal herbs from the forests to deal with their ailments and fitness issues. The different sports that they're engaged in include, searching, gathering, fishing and so forth. They inspire their kids to accumulate timber from the forests to mild their stoves for instruction of meals. Therefore, while kids are advocated to take part in control of family responsibilities, they're not able to wait schools.

Less Parental Support in Academic Learning – Within the direction of educational gaining knowledge of, college students want help and help from now no longer best people inside schools, such as, instructors and fellow college students, however additionally mother and father. In the of of entirety of homework assignments and in making ready college students for exams or exams, mother and father render a considerable contribution. It is the duty of the mother and father to make certain that their kids do now no longer enjoy any issues or demanding situations withinside the direction of attainment of educational dreams. In tribal groups, the help of mother and father is negligible. Research has indicated that they commonly understand the importance of training and aspire to get their kids enrolled in schools. But because of loss of literacy capabilities, they're not able to help their kids in educational gaining knowledge of. The tribal kids are not able to accumulate help from their mother and father withinside the implementation of educational assignments. This is appeared as one of the fundamental demanding situations withinside the direction of acquisition of training. Low

Levels of Motivation – It is critical for college students to own interest, enthusiasm and excessive ranges of motivation, mainly withinside the direction of attainment of educational dreams. Tribal college students commonly own low ranges of motivation (Rani, 2007). The number one reasons are, loss of green information of educational principles, gaining knowledge of disabilities, unavailability of gaining knowledge of materials, loss of infrastructure and different centers and absence of help from mother and father, mainly in educational gaining knowledge of. In different words, they lack the reassets which are critical in attaining educational dreams. When they're not able to recognize educational principles, it's far obvious that they're not able to generate properly effects in assignments or exams. As a end result of setbacks, they enjoy low ranges of motivation. Low ranges of motivation

are appeared because the fundamental impediments withinside the direction of success of educational dreams. As a consequence, the scholars both enjoy low educational overall performance or drop out from schools, earlier than their academic capabilities are honed.

Language and Culture Differences – Language and subculture are appeared as considerable limitations that tribal college students enjoy withinside the direction of acquisition of training (Rani, 2007). They have their very own cultures, traditions, norms, values and principles, upon which their livelihood possibilities are based. Furthermore, in addition they talk distinct languages. Research has indicated that because of variations in language, they enjoy issues in organising powerful communique phrases with instructors in addition to fellow college students. These variations additionally turn out to be fundamental impediments withinside the direction of information educational principles and success of dreams and objectives. It is plain that once college students will enjoy issues and demanding situations in speaking with different people, then virtually they might be not able to recognize the principles. On the opposite hand, because of variations in cultures, they're not able to evolve to different cultures, norms and principles. Therefore, those elements show to be fundamental limitations withinside the direction of acquisition of training.

Measures to Enhance Tribal Education

Scheduled tribes are geographically remoted and economically marginalized groups. In the post-independence period, efforts had been made to improve the repute of tribal groups. Despite the efforts made, the participation of the Scheduled tribes withinside the device of schooling is a whole lot decrease in comparison to Scheduled castes. Education is one of the critical necessities for selling wellness of the people and main to normal development of groups and united states of america as a whole. In India, there are wide variety of people and groups, who're nonetheless disadvantaged of tutorial qualifications. Due to this, they enjoy setbacks in enriching their normal excellent of lives. These are the tribal groups. It is vital to formulate measures to decorate the device of tribal schooling (Brahmanandam, & Babu, 2016).

In accordance to the National Policy on Education (NPE) 1986, the share of the enrolment of college students, belonging to Scheduled Tribe groups changed into observed to be a whole lot much less in comparison to their share of population. At all degrees of schooling the drop-out fee of college students changed into excessive (Chapter – I. Introductory, n.d.). The main elements that result in an growth withinside the drop-out of college students from colleges are, monetary problems, studying disabilities, loss of hobby in studies, loss of extra-curricular and innovative sports in faculty, scarcity of instructors, beside the point coaching-studying techniques, beside the point environmental situations inside colleges, loss of infrastructure and amenities, loss of coaching sources and the general device of schooling changed into poor withinside the system of right procedures, measures, rules and programs. The drop-out fee changed into excessive amongst ladies in comparison to boys. Therefore, with the purchase of records concerning growth withinside the drop-out fee amongst college students, there may be a want to result in trends withinside the normal device of schooling amongst tribal groups. The diverse regions that want to be considered to decorate the device of schooling amongst tribal groups are said as follows:

Making Provision of Financial Assistance – There has been an growth withinside the drop-out fee amongst tribal college students because of loss of monetary sources. The monetary sources are seemed to be of maximum importance in the purchase of schooling. In Government colleges, despite the fact that schooling is supplied freed from cost, however people are required to spend monetary sources on different items, such as, books, desk bound, uniforms, faculty bags, studying substances, transportation and so forth. Lack of monetary sources are seemed as main impediments in the route of acquisition of schooling. To take away this problem, it's miles vital for colleges to make provision of monetary help to the scholars. Making provision of monetary help isn't always viable to all college students, particularly while colleges own constrained monetary sources. Therefore, monetary help is supplied to the scholars on the premise in their overall performance. Meritorious overall performance of the scholars and fulfillment of desirable grades in exams are essential factors that permit the scholars to collect monetary help. Normally, college students are required to take exams, which decide how a whole lot monetary help might be obtained. It is normally made withinside the shape of scholarships. It has been researched that with the purchase of monetary help, college students are capable of meet all academic prices in the right way.

Utilising Appropriate Teaching-Learning Methods – The coaching-studying techniques want to be placed into operation efficaciously. When the academics are imposing them, they want to take into account, specially 3 elements. These are, instructional desires, grade degrees of college students and topics. They want to be placed into exercise in a well-prepared way that they must facilitate withinside the fulfillment of instructional desires. The main instructional desires are to sell powerful boom and improvement of college students, increase the general device of schooling and sell amiable environmental situations with all of the centers and amenities. The grade-degrees of college students depend to a chief extent. For instance, in pre-colleges, the academics might also additionally impart expertise amongst them via verbal rationalization and supply them exercise exercises. Whereas, in secondary and senior secondary colleges, they want to put in force superior coaching techniques, sell institution initiatives and behavior exams on ordinary basis. The topics are vital elements that decide the coaching-studying techniques. For instance, in case of English and Hindi lesson plans, instructors normally offer verbal rationalization and supply notes. Whereas, in mathematics, factors of the standards is supplied at the black-forums and college students take down notes. In colleges, in tribal groups, measures want to be initiated to result in enhancements in coaching-studying techniques.

Utilising Appropriate Teaching-Learning Materials – In colleges in tribal groups, coaching-studying substances aren't in a well-evolved state. The coaching-studying substances are known as the sources which are applied to impart expertise and knowledge amongst college students concerning the educational topics. The not unusualplace coaching-studying substances which are utilized in colleges are textbooks, blackboards, notebooks, desk bound items, charts, posters, models, diagrams, pictures, images, and different studying substances. In the prevailing existence, technology are seemed indispensable. The instructors and college students have fashioned this perspective that it's miles vital to utilize technology to decorate the device of schooling. The use of net has enabled the people to generate recognition and increase their knowledge in phrases of diverse factors, standards and fields. Schools in city groups are making use of those coaching-studying techniques on a complete scale. But in tribal groups, there are shortage of those substances. The ones which are used also are now no longer in a well-evolved state. The underdevelopment of coaching-studying substances are seemed as main obstacles in the route of acquisition of schooling. Therefore, it could be said that to result in trends withinside the device of schooling, it's miles critical to pay interest toward the implementation of coaching-studying substances.

Conclusion

Education is appeared as an critical device that wishes to be obtained with the aid of using all individuals, belonging to diverse groups, classes and backgrounds. Tribal groups are the groups which might be living in hilly and mountainous regions. They are engaged in agriculture, searching and fishing for the sustenance in their livelihoods. The device of schooling in tribal groups isn't in a well-evolved state. The participants of the colleges are required to revel in variety of issues and demanding situations in the route of implementation in their task duties. The foremost demanding situations which might be skilled with the aid of using tribal college students in acquisition of schooling are, economic issues, control of family responsibilities, much less parental guide in instructional gaining knowledge of, low tiers of motivation, language and lifestyle differences, unsatisfactory teaching-gaining knowledge of methods, loss of centers and amenities, loss of gaining knowledge of materials, participation in income-producing activities, and fitness issues. Programs and guidelines had been initiated with the aid of using the Government of India to result in modifications and tendencies withinside the device of tribal schooling.

References

1. Akula, S. (2013). Education for Children of Tribal Community – A Study of Adilabad District. American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences, 4(2), 192-196. Retrieved July 15, 2019 from a. http://iasir.net/AIJRHASSpapers/AIJRHASS13-377.pdf

2. Bagai, S., &Nundy, N. (2009). Tribal Education. A Fine Balance. Retrieved July 15, 2019 from https://educationinnovations.org/sites/default/files/dasrareports-tribal-education_DASRA.pdf

3. Brahmanandam, T., & Babu, T.B. (2016). Educational Status many of the Scheduled Tribes: Issues and Challenges. The NEHU Journal, 14(2), 69-85. Retrieved July 16, 2019 from a. https://nehu.ac.in/public/downloads/Journals/NEHU-Journal-July-Dec-2016-A5.pdf b. Chapter - I. (n.d.). Introduction. Retrieved July 16, 2019 from http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/183777/8/08 bankruptcy 1.pdf

4. Mukherjee, A. (2009). Tribal Education in India: An Examination of Cultural Imposition and a. Inequality. Kansas State University. Retrieved July 15, 2019 from http://krex.kstate.edu/dspace/bitstream/handle/2097/1520/AnirbanMukherjee2009.pdf;sequence=1

5. Rani, B.S. (2007). Problems Faced with the aid of using Tribal Children in Education. Acharya N.G. Ranga Agricultural University. Retrieved July 16, 2019 from http://krishikosh.egranth.ac.in/bitstream/1/71001/1/D8277.pdf

B.Aadhar' **International Peer-Reviewed Indexed Research Journal**

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India

Mr.Rajesh M. Thoke
P.V.P.College Pravaranagar

Dr.Vikhe A.A.
Arts, Commerce and Scinece College Kolhar

Abstract:

There is a growing optimism that the farmers' organizations can act as a potential driving force for enhancing farmers' income. India has witnessed a positive growth of producer organizations in terms of types of organization, numbers and members. The Producer Company is a special case of producer organization that is registered under Section IXA of the Companies Act, 1956. A need was felt at that time to have an independent farmers' organization which enables incorporation of producers into such an institution like the companies which will be controlled by them, having welfare and business outlook at a time while not compromising the sustainability issues. That creates the milieu for the genesis of Farmers' Producer Company (FPC) in India. The FPCs are fundamentally farmer-owned and farmer-governed micro-enterprises which can be considered as hybrids between cooperative societies and private companies. The way of participation, membership and organization is similar to that of a cooperative, while the incorporation into corporate law allows greater flexibility and professionalism in their business actions. Till date 1048 FPCs are registered in India. In this article attempt has been made to review the issues of FPC, current status and future prospects. Forecasting the growth of FPC has been done up to the year 2020 utilizing Grey Model. Emphasis has been given to critically analyse the status, prospects and potentials with future outlook of 2020 concluding withstrategies and policy needs.

Keywords:

Famer Producer companies, Innovative Business for various issues and Challenges, development of agriculture sector.

Introduction:

Producer Company is a hybrid between a Private Limited Company and a Cooperative Society, thus enjoying the benefits of professional management of a Private Limited Company as well as mutual benefits derived from a Cooperative Society. Ownership and membership of a Producer Company is held only by "primary producers" or "Producer Institution/s" and member's equity cannot be traded. Hence, nobody can take over the company or deprive the primary producers of their organisation. The clauses of Private Limited Company shall be applicable to the producer companies except the clauses specified in Producer Company Act from 581-A to 581-ZL which make it different from a normal private or limited company (refer the Producer Company Act for details). This enables a professional framework for a Producer Company. The liability of the members is limited to the unpaid amount of the shares held by them. Hence, the private assets of the members are safe from company losses. The minimum paid-up Capital being Rs. 1 Lakh and minimum authorized capital being Rs.5 lakh for a PC, it easy to mobilise the small amount. Minimum number of producers required to form a PC is 10 while there is no limit for maximum number of members and the membership can be increased as per feasibility and need. This helps even 10 individuals start a Producer Company which is easy. There cannot be any government or private equity stake in the Producer Companies, which implies that PC cannot become a public or deemed public limited company. Hence, any Government or other corporate threat is non-existent in professional functioning of the company. The area of operation for a PC is the entire country giving flexibility to expand and do business in a free and professional manner.

Research Methodology

To understand the current trends and patterns in FPOs, we analyzed the data on FPO supported by National Bank for Rural Development (NABARD) and Small Farmers Producer Organization (SFAC). NABARD and SFAC under various programmes ,support FPOs and maintain a database on their name, location, commodity and business activity in their sites (provide the sites; NABARD-https://nabfpo.in/images/staticFPO.html, SFAC - http://sfacindia.com/List-of-FPO-Statewise.aspx). The state level distribution of the number of FPOs and their legal status were tabulated and visualized in GIS graphs. The commodity and business activities of FPOs were captured using word cloud. Word cloud is an image composed of words and size of each word indicates the frequency of the word.

Visualization of commodity and business activity provide insights major commodity and business activity among the FPOs.

Objective:

1. To Study the role of farmer producer companies Innovative business in India.
2. To Study the various issues and Challenges in farmer producer companies Innovative Business in India.
3. To Study the development farmer producer companies Innovative Business of agriculture sector in India
4. To Study conclusion and measure of Agriculture farmer producer companies in India

To Study the role of farmer producer companies Innovative business in India.

It provides a platform for small and marginal farmers to pool their resources and sell their produce at a higher price. FPCs can help farmers increase their incomes by enabling them to sell their products at higher prices. By bulk-selling their products through an FPC, farmers can negotiate better prices with buyers and capture a larger share of the value chain. It gives farmers a greater say in decision-making It helps farmers to access credit and insurance. FPCs can help farmers build resilience. By pooling resources and knowledge, FPCs can help farmers prepare for shocks such as droughts or market fluctuations. This can reduce the risk of farm failure and help farmers keep their businesses afloat .It helps to stabilize prices by reducing mediators. It promotes sustainable agriculture practices, FPCs can help farmer's access new markets. By pooling their resources, FPCs can open up new markets that would be inaccessible to individual farmers. This can lead to increased sales and higher incomes for members. It supports the development of rural communities.Farmers all over the world have been hit hard by the COVID-19 pandemic. Crop prices have plummeted, and many farmers are struggling to make ends meet. The government has been working to support farmers through the FPC model in India. The FPC is a company owned and operated by farmers for farmers. It provides a platform for small and marginal farmers to pool their resources and sell their produce at a higher price. The FPC gives farmers a greater say in decision-making and helps them to access credit and insurance

To Study the various issues and Challenges in farmer producer companies Innovative Business in India. Since 1950, the share of agriculture in the country's Gross Domestic Product (GDP) declined substantially but there was only marginal decline in the number of persons dependent on agriculture. The Agriculture sector currently contributes nearly 14 per cent of total GDP, while still accounts for about 55 per cent of total employment (GoI, 2014). India had over 138 million farm holdings as per the Agricultural Census, 2011. Of this, about 92.8 million were marginal farm holdings i.e. having individual operational land holding of less than 1 hectare while another about 24.8 million were small farm holdings with individual operational land holding size less than 2 hectares. Therefore, the marginal and small farm holdings together accounted for a whopping 85.0 percent of the total farm holdings in India in 2010-11. The size of operational holdings in India is continuously declining with every successive generation. The situation has raised serious question on the survivability of these small holders (Pandey, et. al., 2010). On the other hand, the rapid increase in population coupled with substantive increase in incomes and purchasing power has led to increased demand for quality food and agricultural products. According to the XII plan Working Group, "The small and marginal farmers are certainly going to stay for a long time in India — though they are going to face a number of challenges". Therefore, what happens to them has larger implication for the agrarian sector in particular and the entire economy in general which, has an implication on people's livelihood."

The challenge now is to optimize benefits through effective and efficient means of aggregation models. An ideal model of aggregation assumes significance mainly due to transformation of Indian agriculture towards high-value commodities which is a result of agri-food market caused by liberalization, globalization, improved purchasing power, demand for safe and quality food, expansion for niche market, etc. It has become even more pertinent due to land fragmentation. The size of operational holdings in India is continuously declining further with every successive generation. The big challenge under these conditions would be to integrate these small holders with the agricultural markets so that benefits from transforming agriculture, trade environment and growing economy may be optimized and help in realizing higher income of small and marginal farmers and lead to more inclusive growth.

To Study the development farmer producer companies Innovative Business of agriculture sector in India

A much discussed topic in Indian agriculture is how to integrate the farmers, especially the small farmers with the value chain so that the net return at the farmers end is remunerative enough for them to remain in agriculture. Several institutional models were tried in India to integrate farmers with the value chain. The most recent model is the producers' cooperatives, which enable farmers to organize themselves as collectives. The cooperative experience in India has not been a pleasant one, as cooperatives have largely been state promoted, with a focus on welfare rather than business on commercial lines. Even though several states have introduced parallel cooperative laws, and the union laws, too, have been made more liberal, the pace of reform has been far too slow. Several states have resisted all efforts at reforms. In this context, a new chapter on producer companies (PC) was introduced in 2002, to the Companies Act. The profits in companies are normally shared on the basis of shareholding, whereas PC distributes profits based on patronage of services. Voting rights for members in PC is on the basis of one member, one vote philosophy. Although no comprehensive data-base on the number of producer companies established in India and their performance exists, rough estimates suggest that there would be fewer than hundred such companies as on date. This review based paper attempts to highlight the various issues related to the origin, growth, performance and challenges of these PC along with strategies to make them more effective in present context.

Study conclusion and measure of Agriculture farmer producer companies in India

As per study analyses the trends, patterns and performance of Farmer's Producer Companies (FPCs) in India. We used data provided by NABARD and SFAC to explore the trends and patterns. A cross-case analysis was done to assess the performance and to draw inferences on critical common factors for success. The study shows that FPCs are emerging among other legal forms of FPOs. They are prominent in few states, which have enabling environment, enterprising farmers and have a history of collective action. The study shows heterogeneity in the product, functioning, how they work, deal with the issues, and mechanisms of FPCs. The paper proposes establishing 'incubators' to handhold and support FPCs and different modes and categories for financing them.Farmer Producer companies helps to growth of farmer and increaseseconomic and social images of farmers in India and it is helpful for also making economic growth of India

Bibliography

NABARAD-
https://www.nabard.org/demo/auth/writereaddata/File/FARMER%20PRODUCER%20ORGANISATIONS.pdf
SFAC-
Small Farmers' Agri-Business Consortium
"Society promoted by Department of Agriculture and Farmers Welfare, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Govt. of India"
APEDA-
https://farmerconnect.apeda.gov.in/Home/ForGroups?PaccessID=1

Comparative Study Between Kabaddi And Basketball Players About Their Strength And Fitness

Dr. Kamini M. Mamarde
(Director of Physical Education and Sports) Raje Chatrapati Kala Mahavidyalay
Dhamangaon Badhe. Tq. Motala, Dist. Buldhana

Abstract

Physical wellness is a condition of wellbeing and prosperity and, all the more explicitly, the capacity to perform parts of sports, occupations and day by day exercises. Physical wellness is commonly accomplished through appropriate sustenance, moderate-energetic physical exercise, and adequate rest. The goal behind present investigation is to analyze of physical wellness level between outside game basketball and Indian game Kabaddi players. To satisfy the target of the examination, (40 kabaddi and 40 Basketball) players. Just those male players were chosen who have partaken at least bury university level. Just speed, hazardous intensity of arms and dexterity were utilized to gauge the physical wellness parts.

Keywords: Physical wellness, exercises, basketball, kabaddi

Introduction

Physical wellbeing is the maximum sizable aspect for the development withinside the subject of sports activities and popular life. Socially, basketball is a sizable recreation withinside the United States. For younger people, gambling ball is a stable approach to reflect their athletic legends. For extra pro people, gambling b-ball gives an technique to participate for the sake of amusement contention whilst getting normal, enthusiastic workout. The recreation indicates its gamers to struggle with the best soul. Toward the start of December 1891, Canadian Dr. James Naismith, bodily schooling trainer and educator on the International Young Men's Christian Association Training School (YMCA) (today, Springfield College) in Springfield, Massachusetts become trying to hold his workout middle magnificence dynamic on a stormy day. Be that because it may, it's miles difficult to signify exactly the concept of bodily wellbeing. Basically bodily training and sports activities maintain it is thrilling withinside the subject of schooling in any country. Along those traces a country need to want to recognition on development and development of bodily training and sports activities. From one angle video games regularly cherished in media whilst alternatively its being continuously omitted withinside the training framework. Qualification for any video games incorporates of variety of interrelated traits or factors, for example, speed, quality, continuance, adaptability and coordination. Such a huge variety of gamers and competition stay at a diploma of wellbeing a ways below their capacities and abilties making drudgery of the video games motion wherein they take part. They display horrible displaying in that recreation video games notwithstanding the truth that they is probably informed with aptitudes and tactics of a particular recreation video games. He searched for an amazing indoor recreation to hold his understudies concerned and at valid ranges of wellbeing throughout the lengthy New England winters. In the wake of brushing off specific mind as both excessively harsh or inadequately suit to separated workout rooms, he composed the important standards and nailed a peach bushel onto a 10-foot (3.zero m) raised track. Interestingly with current b-ball nets, this peach field held its base, and balls need to be recovered bodily after every "bin" or factor scored; this established wasteful, in any case, so the bottom of the bin become evacuated, allowing the balls to be jabbed out with an extended dowel every time. B-ball become first of all performed with a football ball. The number one balls made explicitly for b-ball had been earthy colored, and it become uniquely withinside the overdue Fifties that Tony Hinkle, searching out a ball that could be regularly sizeable to gamers and onlookers the same, supplied the orange ball this is presently in like way use. Spilling become now no longer a part of the primary recreation except the "bob go" to colleagues. Passing the ball become the important techniques for ball development. Spilling become in the long run supplied but limited via way of means of the topsy-turvy nation of early balls. Kabaddi started out in antiquated TamilNadu, a southern province of India. Present day kabaddi is on this manner a union of the sport performed in specific systems beneathneath diverse names.Kabaddi were given customary creation

throughout the 1936 Berlin Olympics, confirmed via way of means of India. The recreation become supplied withinside the Indian National Games at Calcutta in 1938. In 1950 the All India Kabaddi Federation (AIKF) seemed and encircled the rules.The AIKF become reconstituted as The Amateur Kabaddi Federation of India (AKFI) in 1972 and the predominant country wide opposition for guys become held in Chennai. It encourages them to shield themselves and their colleagues simply as struggle for them. Mental quality: Kabaddi urges gamers to insult specific gamers from rival groups. Sports and video games in current instances have taken a clean form in correlation with the younger and casual performs of vintage occasions. Today sports activities have become proficient; gamers are prevailing a ton thru video games and sports activities. Sports as of overdue are for the maximum a part of a extreme type thru their procreative characteristics cannot be concept little of or denied. Notwithstanding the scuffling with mentality among the contenders, sports activities deliver the diverse nations nearer and increase fellowship and companionship among the people of diverse nations. Physical wellbeing is the capability to do each day errands strength and sharpness, with out undue weakness, and with enough energy to participate in a rest time pursuits and to fulfill the higher than anticipated bodily burdens skilled in disaster circumstances. Physical wellbeing is the capacity to finish sensibly properly specific kinds of bodily physical activities with out being unduly wiped out and carries traits vital to the person's well being and prosperity. Sports are essentially that a part of human action, which enhances the incorporation of the frame and the brain. Wellness is sizable in any respect ranges of the sport, whilst being essential for pinnacle stage gamers; it's miles gainful for apprentices who will enhance each their adequacy and satisfaction thru first-rate norms of wellbeing.

Methodology

The analyst has portrayed the plan of the investigation in detail. The size and determination of the example, the variable and the control utilized the wellsprings of information, the apparatuses and the technique for social event information, the depiction of information gathering instruments and the factual system utilized in the investigation are painstakingly portrayed.

Analysis of data

The current examination was directed with the point of analyzing the degree of physical wellness ball and Kabaddi players of University. The information of 80 (40 ball and 40 Kabaddi) players was dissected by computing 't' test other than the elucidating insights (mean and standard deviation).

The Criterion measures from Physical fitness test have been chosen for this study.

50 yard dash, Standing broad jump, 600 yard run/walk.

The Mean, Standard Deviation and "T" Ratio of Kho-Kho and Basketball Players on Physical Fitness test

Variable	Game	Number	Mean	S.D.	T- ratio
50 yard dash	Kabaddi players	40	6.32	0.52	7.815
	Basketball players	40	6.90	0.38	
Six hundred yard run	Kabaddi players	40	1.37	0.21	6.986
	Basketball players	40	1.16	0.14	
Standing broad Jump	Kabaddi players	40	2.20	0.11	4.855
	Basketball Players	40	2.31	0.16	

ISSN : 2278-9308 March, 2023

Graphical representation

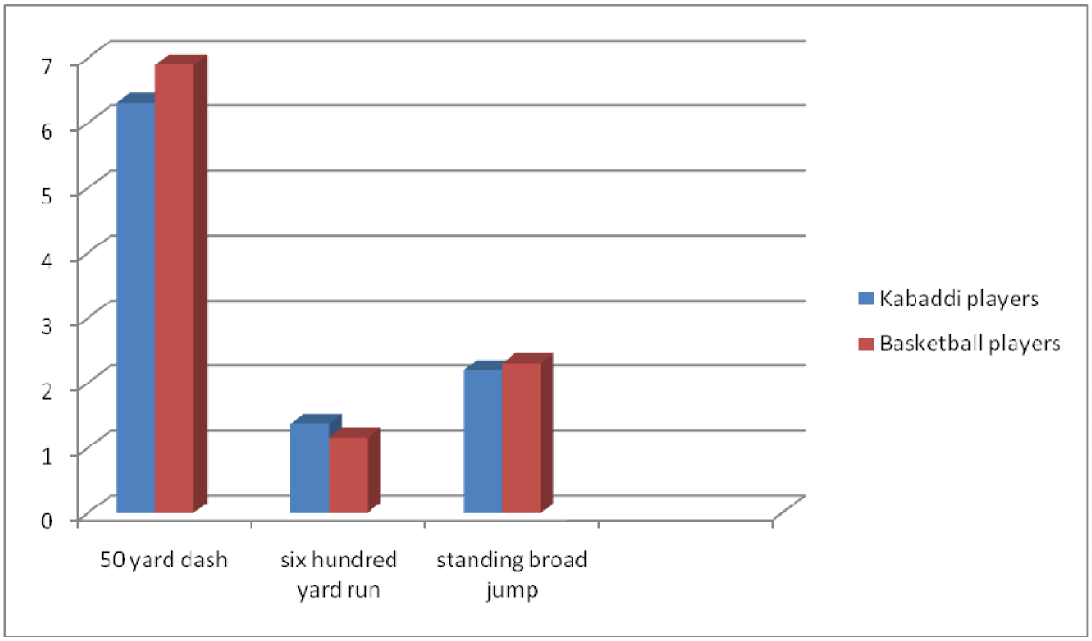

Conclusion

Physical wellness is commonly accomplished through appropriate sustenance, moderate-energetic physical exercise, and adequate rest. It was discovered that there is a critical distinction among Basketball and Kabaddi players with respect to 50-yard run. It might along these lines be reasoned that Basketball players took additional time in 50-yard run than Kabaddi players. It was discovered that there is a critical distinction in 600 yard run Basketball and Kabaddi players. Kabaddi players took additional time in 600 yard run than handball players. It was discovered that there is a critical contrast among Basketball and Kabaddi players in regards to standing expansive hop. Ball players are greatly improved in Standing Broad Jump than kabaddi players.

References

[1] Ahmed, N et.al. Aggression and Mental Toughness Among Indian Universities Basketball Players: A Comparative Study.

[2] Rathore, V. S., & Singh, A. B. (2014). Analysis of Physical and Physiological Parameters of Kabaddi and KhoKho Inter-Varsity Players. American Journal of Sports Science and Medicine, 2(5A), 13-1 Sharma, V. K. (2010). Health and Education. Saraswati house Pvt. Ltd.,

[3] Uppal, A.K. “Principles of Sports Training, New Delhi.

The Ornaments Depicted In The Craving Female Deities In The Temples Of Rayalaseema

Dr.K.Chitti kalavathi
assistant professor government Degree college .Pakala , Tirupati District Andhrapradesh

Ornamentation has an important place in the cultural life of a people. It not only serves as personal decoration but also satisfies their aesthetic need. Th history of ornamentation shows that both men and women have been found of adorning themselves with ornaments. The common assumption that women have great passion for personal decoration and Jewelleray rather than men is not always true. Though it might be said that naturally incline towards Jewellery made than men.[1] The use of personal ornaments from very early times in India and their state of advancement is corroborated by literary evidence as well.[2]

Majority of the temples in Rayalaseema region belonged to Vijayanagara period. Hence ornaments also related to Vijayanagara period. The contemporary travellessshow their love of jewellery among the people of the times. The inhabitants wears ring of gold and gilet ornaments in their ears and around their necks, arms, wrists and fingers. They also wear small gold chains and jewels in their fingers, of pearls and precious stones.[3] They also wears flowers made of targe pearls, collars on the neck with jewels of gold very richly set with many emeralds, and diamonds and rubies and pearls. The weight of the bracelets and gold and jewels carried by them that many of them could not carry them and women accompanying them assisted them. All these testimonies confirm the love of exuberant ornaments among women of the Vijayanagara period. Both male andfemale figures are more or less equally adorned with ornaments.

Head ornaments:

The head-ornaments were worn with a view to keeping the lock of hair in position, they were also used as items decoration. Men wore dress as a protective covering to the head as well as an ornaments.

The male and female figures wearing Makutas abound in the sculptures paintings of the Viajayanagara temples. The Makutas are embedded with pearls and precious stores, and are mainly worn by god goddesses and kings.[4]

The carving of Durga Found on the east Prakara wall of the Mallikarjuna Temple, Sri Sailam is adorned with a Karandamakuta. A similar adornment is found in the following examples. The figure of Mahishasuramrdini depicted on a pillar in the hundred pillared mandapa Kalahastiswara Temple, the image of Durga in a Salakosta on the wall of the Siva Temple at perukonda a metal image of Parvati in the Virabhadra Temple, Rayachoti. The Sculpture of Parvathi on the south-west corner of the Mukhamindapa of the Agastiswara Temple at Vavilthota, an image ofParvathi in small Shrine in the Siddeswara Temple at Kalakada. The figure of Durga in the northern Devakosta of Garbhagriha of Parasurameswara temple at Guddimallam, a beautiful Vaishnavi image in Chandragiri Museum the image of Parvathi in the MUkhamandapa of the Chandramouliswara Temple at Yatavakili.

The following examples of the region under review are found with Kiritamakuta an image of Lakshmi in S.V. Museum, Tirumala the image of Durga in the Mandapa before the Gopura of the Kasivisveswara Temple at Srikalahasti the figure of Mahishasuramardhini in thenorthPrakara wall of the Garbhagriha of the VenkataramanaTempleTadipatrithe carving of Mahishasuramardini in Mulsthaneswara Temple at Pottapi, the figures of Lakshmi depicted on the north and south gopura in Bugga Ramalingeswara Temple the image of Parvati in the garbhagliha of the Nilakanteswara Temple at Laddigam, Parvathi on Kulamdiswara Temple at Kattamani, the icon of Durga in the northern rich of pallikondeswara Temple, surutupalle is also adorned with Kiritamakuta and jatqas are quite conspicuous on either side of the head of the goddess.

Forehead ornaments:

The forehead ornament is of great antiequality and its preponderance is evidenced by Maurya, Sunga,Satavahana, Ikshvaku, Vakataka – Gupta art works.[5] This jewels is various termed as Simanta-

Chedamani, Chatura, Lalatatilakaetc, in Sanskrit. It is generally found in the disc-like or circular shape suspended for the parting of the hair (Simanta) by means of chain. The chain is attached to the knot of hair at the back.

Ear Ornaments

The custom of perforating the ear-lobes for the insertion of various types of ear-ornaments is very old in India, and it is still current mainly among women. The Ramayana[6] mentions two types of ear ornaments namely Kundalas and Trikarnas. The former correspond to the ear drops, while the later to an ornament consisting of three circular rings joined together.

1. Disc-Shaped Earring

In Indian art, close parallels of the disc shaped ear-ornaments are seen in the sculpture at Bharhut, Amaravati.[7] The recent excavations at Nagarjunakonda and Amaravati have brought to light ear-ornaments corresponds to the tatanka,chakrakundala mentioned in ancient Indian literature. A metal image of Parvati in the virabadraswamy temple,Rayachoti.Parvati image in the garbhagriha of the Parvati shrine Bhimeswara temple, Puthalapattu. Durga image in Manikanteswara, Kanipakam are adorned with disc shaped ear ring.

2. Ear-ornament with full-blown flower motif

The circular ear-jewel with this motif resembles a full-blown flower and is gem-set. A carving of Lakshmi in Siddeswara temple in Hemavathi, Parvati portion in Ardhanariswara painting of Lepakshi temple. The example of devi feeding a parrot in the Rangamadapa of Ahobhilam. All the rangamandapa of lower Ahobilam temple were this type ear ornament, which may correspond to the Kanakakamalas mentioned by Kalidasa.[8]

3. Circular Ring with Pearl hangings or Bead strings

Type of ear ornament is more or less similar to the plain circular in but a group of strings containing pearls or beads are suspended from it at its lower ridge or periphery. This type of ornament is found in the examples of Mahishasuramardhini depicted on the south prakara wall of the Mallikarjuna temple and parvati on the north wall of the santhanamalleswara temple.

4. Ear ornaments with Animal motifs

Makarakundala and Sarpakundala are known ear ornaments with animal motifs. Occasionally the figures of Siva and Kali are depicted with Sarpakundalas. The makara motifs was very common during the early medival period. The ornament with animal motif acts as a pendent suspended through a hook.

Neck Ornaments

Lovers of jewellery have always attached great importance to the adornament of the neck. This seems to be all over the world. Neck ornaments are two types, namely necklets and Necklaces. The former are close-fitting and the latter flowing.[9] Necklets which are closely fitted to the neck, are generally found among women.

Necklets:

The necklet is worn every close to the neck even in the present day the term Kanthi is used in AndhraPradesh for a flattened circular ornament made of gold. It is held in position by means of hooks.

Necklaces:

Necklace like the necklet also have social and religious significance. The Mangalasutra, which is exclusively worn by married Hindu women, is considered an auspicious ornament.[10]The neck ornament as seen in the temple sculptures.

The female deities in the region of Rayalaseema offer such necklets in some temples. The Chenchulakshmi figure in the Mahamandapa of the upper Ahobhilam temple is adorned with a plain circular containing a gem at the centre. An image of Bhudevi in the back corridor of the main shrine in Nagalapuram temple wears a necklet with floral designs and the necklet has a mango shaped gem at the centre and is flanked by a gem set of a flower design. A carving of Durga on the north wall of the Garbhagriha of Pushgiri is adorned with a two stringed necklet but this necklet is devoid of any gemset at the centre. On the north gopura of Buggaramalingeswara temple Ardhanari neck is adorned with Naga and the flowing necklace on the breast.

Rows of beads (Akshamala) or pearls (Mukthavali) as a necklace with or without central locket:

Instance of necklaces of one row of beads or abundant in the sculptures of the region under study. In the panels of AlinganaChandrashekaramurti found in Hemavathi museum, uma wears a

necklace of a row of beads. A similar type of ornament is found in the example of Mahishasuramardhini in the Hemavathi museum. Durga depicted in the northern kosta of the Pallekondeswara temple.

Meenakshi a carving of the devi feeding a parrot represented in the Ahobhilam has on it one-stringed necklace with a disc shaped locket in the centre. A similar type of ornament is traced out in the example of Annapurna on a pillar in the Kasivisveswara temple at Punganur.

5. Necklace a flowing type hanging down to the knee region

This type of necklace coming down to the knee frequently occurs in the sculptures. It correspond s to Vaijayanthika, Pralamba and Malavaijayanthika or vanamala which is generally noticed in the figures of Vishnu. The Mahishasuramardhini on a pillar of the Porch adjacent of the Kalyanamandapa of lower Ahobhilam is adorned with necklace of the flowing type which comes down to the knee.

6. Yajnopavitas:

In some sects women also permitted to wear it one stringed Yajnopavitas seen in the example of Saraswati in the antarala of muktiramalingeswara temple, Prodduturu. Two stringed Yajnopavita is found in the Bhudevi in Vedanarayanaswami temple. The Chamunda depicted on the eastern prakara wall of the Mallikarjuna temple, Srisailam and Kali in Hemavathi museum wears a skull-garland as Yajnopavita.

In a panel of umamaheswara in the Hemavati Museum, Uma is shown wearing a simantachudamani, which has a pendant at the terminals. Ganga depicted on the Jali window of the Doddeswara Temple, Hemavati is adorned with forehead ornamental with a leaf pattern. The Rasamatangi figure on the portico of the surutupalle is show wearing Lalatatilaka with central pendant. It is flanked by two bead strings in the same parting of hair, they separate from each other at the point of pendant and serve as a headband.

Fore Arm Ornaments:

Wearing Fore-Arm ornaments was in vogue even from the Indus valley period, when both men and women used to wears a many as eleven rings or bangles from the wrist to the elbow. Several of such rings have been found in Harappa and Mohenjodaro. As marshall says, bangles covering the whole fore-arm are still commonly worn in Gujarat. There are certain for-arm ornaments, which Kankanas or Bangles are worn soley by women.

Simple bangles are seen in plenty on the Fore-Arm of both made and female figures.The example of Mahishasuramardini carved in the Hemavati mesuem is adorned with a single Kankana on each fore-arm. They are large in size and they maybe either hollow or solid. The chenchilakshmi figures found in the Mahamandora of upper Ahobilam have single bangl. Parvati portrayed in the north gopura of the Ramalingeswara temple, wears tow kankanas on each wrist. Parvati on the Mukhamandara of ChandramouliswaraTemple at Yatavakili.

Wristlets or PrakosthaValayas:

Wristlets are found in the VijayanagaraTemples, both man and women wear them. But while they were generally worn by men singly, women wore them some times as a support to their bangles.

The figure of Andal on the pillared Mehamandapa of the LaksminarasimhaTemple, Ahobhilam, wears several valayasfrom the wrist to the forearm. The valayas resemble the bangles of the present day Lambadis, who wear them from the wrist to the shoulder. Their size gradually increases from the wrist upwards.

The Figure Sarawati on a Pillar of the Natyamandapaof Lepakshi temple wears an armlet of two beading edged in by rims. She also wars a gem set of several design inset with a round gem. Lakshmi in the panel of Lakshmi Narayana in ChennakesavaTemple at Somapalem is similarly adorned.

3. Armlet with two beading edged in by rims and crowned by a gemset crest:

Beaded armlets sometime have an appendage of flower design with a gem insert at the centre. In the armlet of this type there are no central gemsets, several examples of this armlet found in this region.

Bhudevi installed in the back corridor of the main shrine wears such armlets. In the case of Bhudevi, the crest of the armlet resembles a creeper. The icon of Durga enshrined in niche of the Garbhagriha of the VedanarayanaswamiTemple, Nagalapuram is adorned with it. The similar type of ornament wears the carving of parvati in the Natyamandapa of VeerabhadraswamiTemple, Lepakshi, a metal image of Parvati on the pail of Antaralain the Ageswara temple at Tondamanadu, Durga on the North Kosta in PallekondeswaraTemple Surutapalle are adorned with Mayura Keyura typed shaped armlets. A carving

of Bhudevi in the Natyamandapa at Lepakshi has an armlet in this kind in which project disc is insert with pearl.

4. Coiled Armlets designed with a serpentine motif:

This type of ornament is seen in Mahishasuramardini in the hemavati museum, Durga in the Kadapa Museum, Chamunda in the portico of the Chandramouliswara Temple, Yatavakili.

WRISTLET OF THREE PLAIN BANDS WITH A GEMSET AT THE CENTRE:

This type of wristlet is found on the fore-arm of Chenchulakshmi in the panel of lord Narasimha wooing Chenchulakshmi at Ahobilam. In this instance three bands are associated closely with each other and a common flower-shaped gemset at the centre also spread on the fore-arm almost touching the fingers. In the of Yoganarasimha in the RangamandapaoflowerAhobilam a variation of this pattern is depicted in the example of goddess. Three bands of the wristlet, which are closely associated with each other, are adorned with more than ongemset.

Wristlet of beaded Pattern:

In some instance strings of pearls enriching the wrist are seen, two strings of pearl around the wrist of Mahisasuramardhinifigure are seen in the north the wall of Garbhagriha of SantanamalleswaraTemple Pushpagiri.In the carving of Mahishasuramardini on the north wall of the Mallikarjuna Temple, Srisailam, the Goddess also wears the same type of bracelets.

Wristlet of beaded pattern edged in by rims:

As this type of wristlet is frequently seen among the sculptures, it seems to have been popular during the Vijayanagara period. This type has a row of gems inlaid between the rims. This type of wristlet is seen in the example of mahishasuramardini depicted in the wall of the east gopura of venkataramana temple, and another example of Annapurna on a pillar of the Mukhamandapa of Kasivisveswara temple Punganur. Some times wristlets of beaded pattern associated with bangles.

Wristlets along with bangles are usually found among sculptures of women especially those goddesses, princesses, royal ladies and other riches classes. A fine example of this pattern, is found in the image of Bhudevi installed in the back corridor of the main shrine of the NagalaPuram.

Arm Ornament:

A variety of ornaments to decorate one's arm, forearm and wrist were in vogue for several centuries in India, and some of them are is use now, regarding the special importance attached to hand ornaments at one time, Comaraswary says that "a bracelet not necessarily valuable may be sent by maiden or wife, on the occasion of urgent need or danger to a man of choice. He becomes her bracelet band brother.[11]

Armlet with beaded pattern and edged in by Rim:

The image of Mahishasuramardini in the east gopura of Chintalavenkataramana Temple, Tedpatu, has an armlet of beaded pattern and edged in by ring. A similar ornament is also found in the following examples. Lakshmi in the Lakshmi Narasimha temple at lower Ahobilam, the figure of Mahishasuravardini on the north Aakala wall of Mallikarjuna Temple, the bracelet of Mahishasuramardini on a pillar of adjacent to the Kalyanamandapam of lower Ahobilam, Annapurna in the pillared mandapam on the Kasivisviswara at Punganul.

2. Armlet with two beadings edged in by rims and also containing cresset in the centre.

This ornament seems to be made of a hollow tube of some metal bent to a circular shape. The figure Saraswati on a pillar of the Natyamandapa of Lepakshi Temple wears an armlet of two beading edged in by rings. She also wears a genset of Sware design inset with a round gem. Lakshmi in the panel of Lakshmi Narayana in Chennakesava Temple at Somapalem is similarly adorned.

3. Armlet with two beading edged in By Rims and crowned by a Earnest Crest

Beaded armlets sometimes have an appendage of flower design with a gen inset at the centre. In the armlet of this type there are no central gemsets several examples of this armlet found in this region.

Bhudevi installed in the back consider of the main shrine wears such armlets. In the case of Bhudevi, the crest of the armlet resembles a creeper, the icon of Durga enshrined in a niche of the garbhagina of the bedamaraswar temple, nagalapuram, is adorned with it. The similar type of ornaments the carving the Parvati in the Natyamandapa of veerabhaswani Temple, Lepakshi, a metal inage of Parvati in the pail of Antarala in the Ageswara temple at Tondamanadu, Durga on the north kosta in palleKandeswara Temple surutapalle are all adorned with Mayura-Kayura typed shaped armlets. A carving of Bhudevi in the Natyamandapa at Lepakshi has an armlet to this kind in which project disc is inset with pearls.

4. Coiled armlets designed with serpentine motif:
This type of ornament is seen in mahishasuravardhini in theHamavathi Museum, Durga in the Kadapa Museum, Chamunda portico of the Chandramouliswara Temple Yatavakili.

Waist Ornaments:

Waist ornaments or mekhalasplay the dual role of decoration as well as support to the lower garments, they keep the lower garment in position at the waist and add beauty and elegance to the person.

Manimekhala with or without clasp:

In several examples, the beaded belt has more than one strand, Parvati in the panel of Kalyanasundaramurti found in Kalyanamandapa at Lepakashi is adorned with Mani Mekhala with a clasp probably of beads.[13]In the example the beaded belt three strands are edged in by rims. A common clasp which holds the lower two-beaded strands is richly adorned with rosettledesign. This type of ornament may correspond to the Mekhalamadhyaman referred to by Kalidas.[14]It means a girdle having a gem at the centre.

In the number of instances, the waist belt have Simhalalata Buckles have seen in Rayalaseema region. In this type, the waist band consist of a girdle held together by buckle, shaped to resemble a lim's face known as Kiritamakuta.

The image Durga in Salakosta on the north wall of the Antarala of the Siva Temple at Penukonda is adorned with a girdle having Simhalalata buckle. The image of six handed Durga found on the north wall of the garbhagriha in VedanarayanaSwamiTemple at Nagalapuram wears a waist band with three rows of beads having a clasp of lion headed as decoration. In the pond of the Alinga Chandra Sekharamurti in the Hemavathi Museum, Uma wears the waist ornament comprising six rows of bead with clasp of lion-head decoration.

The figure Ganga on the Jaliwindowof the DoddeswaraTemple, Hemavati. Chechulakshmi in the panel of Narasimha wooing Chenchulakshmi in the Rangamandapa of lowrAhobhilam is adorned with a curious waist belt with three strands of beads which have two rosette clasp. The belt is worn loosely. It may corresponds to the Tarala mentioned in the Natyasastra.[15]

Srinkhala:
Srinkhala means a chain or string of iron, but as an ornament made of gold or silver, it is used as a thin hip-girdle of one chain.

The Sita in the panel of Lakhmana, Rama and Sita found in on the portico of Mylavaram museum, wears waist band with three bands. The upper band has two plain strings comprising medallion contains a Square base with a rosette design at the centre the flanking bosses are circle with a bead design, the middle belt has two plain strings, and is without any decoration. The lower belt is more or less similar to the above but the centre medallion has a circle with a rosette design at the cenre. Beaded strings with looped design are suspended from the lower garment. Similar type of waist ornament is worn by parvati in Laddigam.

LEG ORNAMENTS:

The leg ornaments were used by both mean and women during the period underview. However, women more than men wore a variety of them, as may be seen in the sculptures. Sanskrit works like mrcchakatika, Raghuvamsa, Kadambari etc., refer to a hollow anklet called Nupura.[16]

1. Plain Rings:

The Gods and goddesses in Sculpures are shown wearing plain valayas, In the Portrait sculptures of Mahishasura Mardini in the Hemavati museum, and Parvati on the portico of the mylavaram museum, we see such anklets.

2. Combination of Padasara and Nupupuras of beaded pattern:

The foot ornament sometimes there is combination of beaded Nupura and Padarsara is seen among figure of goddesses, in this combination the Padasara could be eighter plain or beaded string. In the carving of Meanakshi Devi feeding a parrot in lower Ahobilam wears to beaded anklets closely associated with each other. The Padasaraspread on the foot is a beaded string. A similar ornament is seen in the MylavaramMuseum, Ganga found in the Temple of Buggaramalingeswara Temple.

3. Nupura with a beaded pattern:

Nupuras made probably of hollow tubes of some metal wrought with beaded pattern and bent to a circular shape are frequently seen in the examples of female deities in the temples of Rayalaseema.The hollow tube in generally filled with shorts of pellets of stone to produce a Jingling sound.

Conclusion:

The female deities of the region exhibit exuberant ornamentation form head to foot.Generally over ornamentation was the fashion of the day during the Vijayanagara period. Since the female deities of the temples covered in the present study belong to the Rayalaseema Temples, the exuberance in ornamentation's of the deities may reflect contemporary practice.

Ear ornaments of full-blown motif and makara kundalas are also frequently found. Comparatively necklaces are more in number than the necklaces of string, Rows of beads, necklaces of rows of gems or beads, necklaces hanging down up to the knee portion are traced out. Yajnopavita varying from one string to three strings, and skull-garland as Yajnopavita are seen among the figures of same goddesses.

Aim ornaments of single rounded ring, armlet of beaded pattern, armlet with two beadings and crowned by a gemsetcreast are traced out in the female deities the uniquely wears prakostavalyas form shoulder to the fore arm recollecting Andal figure in the Ahobilam Temple the dancing female figure of Mohenjodaro. Such adornment is still in vogue among the Lam-bodies of A.P. Durga in the Kadapa Museum and Chamundain the Portico of the Chandramouleswara Temple, Yetavakili are found with armlets with serpentine motif.

REFERENCES:

1. Shay, S. Indian costume, coiffure and ornament, P.142
2. Luniyua, B.N. The life and culture in Ancient India. P 87-90
3. Barbosa, Travels, P.87(Stanley'ed): Cc saletore, R.N. Vijayanagar Art, Pl154
4. K. Reddppa, material culture depicted in vijayanagara temples, P.34
5. T.V. Pathy, Ellura Art and culture, P.85.
6. Banerjee, J.N. The development of Hindu Iconography, P.288
7. …. Shay.s n.1 PP.110-111.
8. T.V. Pathy. n.5. P.128
9. Krishnamurthy, K., Nagarjunakonda – a cultural study, P.83.
10. Shay s.n.1 P.128.
11. Mehata, R.J. The Handicrafts and Industrial arts of India, 17.
12. Marshall, J. Mohenjodaro and Indus civilization, pls.c..21v, 7,9, 11, cx 111.26.29.
13. Shay, n.1. P117
14. Kumarasambhava, 1.38
15. Sitapathy pl 18.
16. Krishnamurthy, N.9. P.104

Relationship Of Physical, Physiological And Athropometric Variable With 5km Running Performance Of Male Athletes

Kumari sushma[1], Sharma Deepak [2]

[1]Department of Exercise Physiology, Lakshmibai National Institute of Physical Education, Gwalior Madhya Pradesh, India.
[2]Assitant Professor of department of Exercise Physiology Lakshmibai National Institute of Physical Education, Gwalior Madhya Pradesh, India.
Corresponding author: Sushma Kumari, Email Id:sushmakumari1613@gmail.com.

Abstract

The objective of the study was to determine the relationship between selected physical, physiological and anthropometric variable with 5km performance of male athletes. 36 male 5km runners were selected for the study. Their age ranges between 18-30 years. Physical variables were height, weight, shoulder strength and leg strength, physiological variables were vital capacity and VO2 max and anthropometric variables were lean body mass (LBM), fat % and body mass index (BMI) selected for the study. Descriptive statistics was used to find out the value of mean and standard deviation. Result shows that all the selected variables were highly correlated ($p<0.01$) except height. Height was significantly negatively correlated ($r= -.383$) with the 5km performance of male athletes. shoulder strength (r= -880) and fat % (r= .858) showed the highest correlation. Other variables were also highly correlated with the 5km performance. VO2 max (r= -.751), vital capacity(r= -.709), lean body mass (r= -.631), BMI (r= .581) leg strength (r= -507) and weight (r= - .469) correlated with 5km performance. It was concluded that all the selected variables were significantly correlated with the 5km performance but shoulder strength, fat % and VO2 max were highly correlated and it need to improve to get success in 5km performance.

Keywords: vital capacity, lean body mass, VO2 max, anthropometric

Introduction

Running is one the most widely practiced sports globally. Running has many different forms, and people can participate in road, sprint, medium-distance, long-distance, and even marathon running, which adds to its appeal.Different physical skills and training regimens will develop depending on the distance of races a runner going to run. The time required to complete the transition distance, which is also known as the average speed for the entire run, determines performance for all running disciplines (Pd & Kes, 2020).

Nowadays, everyone wants to be a sportsperson, but they are unable to play any games or engage in any physical activities owing to a lack of time, which may compromise their ability to stay physically fit (Saxena, 2017).

Many physiological elements play a role in middle- and long-distance running performance.

The factors that distinguish distinct specialties in highly trained runners must be identified since they can be utilized to identify talent and improve training (Rabadán et al., 2011).

Variety of physiological factors, such as high oxygen uptake (VO2 max), high vital capacity and good running economy affect the success of distance running performance. A high VO2 max establishes the functional range of aerobic exercise capabilities and enables a person to maintain a high oxygen demand when running quickly. Despite mounting evidence to the contrary, it appears that muscle power and strength are important predictors of adults' 5-km endurance performance (Cole et al., 2006).

VO2 max (ml/kg BW-min) and distance runs of 600 yd or longer have been correlated with correlation coefficients ranging from roughly.30 to.90 in studies on children or teenagers.

Less than 50% of the variance on the distance runs in many of these experiments has been accounted for by VO2 max(Cureton et al., 1977).

Maximum oxygen uptake (VO2 max) is the most effective indicator of middle and distance running performance. the extremely high VO2 max numbers for professional runners.

suggested that, regardless of VO2 max, the amount of training (miles/week) completed in the months prior to competition may be significant for competitive running performance (Foster, 1983). The

knowledge that maximal oxygen uptake (VO2 max) cannot be sustained in competition for more than 5 to 10 minutes has enhanced running performance (Joyner, 2018).

Running is a well-liked physical exercise that may be done over a variety of distances.

Depending on the intensity and duration of the effort, numerous physiological, anthropometric, and training factors have shown relationships with running performance.

These and other early investigations demonstrated that the top endurance athletes had the highest peak rates of oxygen consumption (VO2max) expressed relative to body weight.

Recent researches concluded that VO2 max was the main influencing factor of distance running performance (Noakes et al., 1990). The majority of research have shown a significant correlation between aerobic fitness metrics as VO2max, lactate/ventilatory threshold, and running economy and endurance running performance. Greater specificity in training methods will enable better competitive outcomes as information about the key physiological factors behind short-distance running performance grows (Slattery et al., 2006).

Other than this, physical and anthropometric variables are also influencethe middle and distance running performance. These anthropometric traits revealed various relationships between physical characteristics and running abilities in terms of distance and sex (Knechtle et al., 2011).

Studies were conducted around the turn of the century sparked interest in physiological aspects that affect sports performance. Some research suggested that muscle power may also one of the important factor of middle and distance running performance. Additionally, anthropometric factors influence how well a person runs. Berg asserts that finishers and winners typically have low body mass and height (BM) (Ower et al., 2015).

Pollock et al. observed that elite distance runners were having shorter stature, higher body density and lower body weight and these are physical and body composition feature of good elite athletes (Pollock, Geetman, & et al., 1977). Berg and Bell (1980) reported correlations between body weight (r = 0'52) and percent body fat (r = 0'61) and performance during a mile run using 33 adult male endurance athletes. These correlations were not statistically different from the
r = 0.68 found between VO2max (ml min-lkg^{-1}) and performance (BERG, 1980)(Tanaka & Matsuura, 1982).

Since most of the researcher studied the relationship of physical and physiological or physiological and anthropometric variable with the middle and distance running performance. So, researcher wanted to see the relationship of physical, physiological and anthropometric variable with 5 km running performance. Researcher also choose only 5 km performance to see the influence of these selected variable instead of all middle and distance running.

Methodology

Selection of subject

Total 36 male subjects were selected for the study and all subjects were at least participated in all India university level. Their aged ranges between 18-30 years. Subjects were from different places of Madhya Pradesh and Jharkhand. All subjects were free from any types of illness and diseases. Purposive sampling techniques was usedto fulfill the objective of study. All the subjects were voluntary participated for the test. Selected subject was from 5 km male only. consent was taken before the data collection from all the subjects.

Selection of variables

Researcher was selected three types of factors for the study. These factors were physical, physiological and anthropometric variables. Physical variables were height, weight, muscle strength (upper and lower body part), physiological variables were vital capacity and VO2 max and anthropometric variables were lean body mass, fat % and BMI.

Table -1 criterion measures of selected physical, physiological and anthropometric variable

S. N.	Variable	Testand Instruments	Criterion measures
1	Height	Stadiometer	Meter
2	Body weight	Weighing machine	Kg
3	Shoulder strength	Medicine ball throw	Meter
4	Leg strength	Standing broad jump	Meter
5	Vital capacity	Spirometer	Liter
6	VO2 max	12 min run test	$Ml.kg^{-1}min^{-1}$
7	Lean body mass	Bio-electrical impedance	Kg
8	Fat %	Bio-electrical impedance	Seconds
9	BMI	50m race	Seconds

Table-1 shows the criterion measures of all the selected physical, physiological and anthropometric variable along with their test and equipment used during the test.

Procedures

Height was measured in meter with the help of stadiometer. Subject were asked to stand straight with bare foot and record the height of the subject from the top of head. Upper strength or shoulder strength was measured in meter using 4 kg medicine ball throw. Subject were ask to stand behind the line with keep face back and with the help of both the hand throw the medicine ball from above the head as much as they could. Vital capacity was measured in liter with the help of dry spirometer. Subjects were ask to sit on tool and hold the dry spirometer with right hand and inhale deeply and then exhale inside the dry spirometer pipe and researcher was recorded their vital capacity. VO2 max was measure in ml/kg through the 12 minutes run test. Subjects were asked to run 12 min and researcher was recorded the distance and later it was converted into ml/kg. All the three parameters of anthropometric variables were measured with the help of IBM Bio-electrical impedance. Subject were ask to remove all the metals thing and lie down on any wooden type of table. Two electrodes were attached on right side of foot(blackon between index and middle finger red above that) same way on right hand also. Researcher was entered all the information asked on that machine and start the test. Within one minute result was came and lean body mass was recoded in kg.

Statistical technique

IBM SPSS version 20 was used for statistical analysis. Shapiro- Wilk test used to check the normality of all selected variables. Descriptive statistics was used to calculate mean and standard deviation to find out the differences and Pearson correlation technique was used to see the correlation of all the selected variables with 5 km running performance. 5% level of significance was set for the study.

Results

Table- 2 Normality of all the selected variable

Tests of Normality

Variable	Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.
Height	.977	36	.655
Weight	.963	36	.266
Shoulder strength	.946	36	.078
Leg strength	.965	36	.312
Vital capacity	.953	36	.132
VO2 max	.952	36	.120
Lean body mass	.979	36	.700
Fat %	.951	36	.116

Body mass index	.966	36	.321

*. This is a lower bound of the true significance.
a. Lilliefors Significance Correction

Table -2 represented the test of normality. This was one of the assumptions of parametric test that all the data should be normal. From the above table it was showed that all the selected variables data were normal (p>0,05).

Table-3 descriptive statistics of selected variables

Variable	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Height	36	153.00	185.00	170.8611	6.58636
Weight	36	45.00	84.00	62.9444	8.55217
Shoulder strength	36	10.50	15.30	12.9972	1.43596
Leg strength	36	2.10	2.73	2.3817	.16921
Vital capacity	36	3.10	5.60	4.1889	.71904
VO2 max	36	49.18	75.80	62.7078	7.95716
Lean body mass	36	25.46	52.60	37.9897	6.60089
Fat %	36	14.32	24.38	19.2044	3.03413
Body mass index	36	16.30	24.40	20.0717	2.49738
5km performance	36	14.36	18.96	16.9442	1.26323
Valid N (listwise)	36				

Table -3 represented the descriptive statistics of all the selected physical, physiological and anthropometric variable. Above table showed the mean, standard deviation, minimum and maximum value of selected variables. Descriptive statistics could be used later to make profile and to see the difference also.

Table -4 correlation coefficient of all selected variable with 5 km performance

Variable	5 Km performance Correlation (r)	Sig.(2 – tailed)	N
Height	-.383*	.021	36
Weight	-.469**	.004	36
Shoulder strength	-. 880**	.000	36
Leg strength	-.507**	.002	36
Vital capacity	-.709**	.000	36
VO2 max	-.751**	.000	36
Lean body mass	-.631**	.000	36
Fat %	.858**	.000	36
BMI	.581**	.000	36

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Table – 4 represented the Pearson correlation coefficient of all selected variables of the study. From the above it was clearly shown that all the selected variables were correlated with the 5km performance. Height was only variable which was significant at 0.05 level of significance others all variables were significant at 1% level of significance. All the variables were showing great correlation except height. Height was showing lower correlation (r= -.386) but it was also significant (p<0.05). shoulder strength

was showing highest negative correlation (r= -.880) among all the selected variables and second was highest positive correlation (r= .858) was fat %.

Discussion

The aim o this study was to determine the relationship of physical, physiological and anthropometric variables with 5km performance of male athlete.

From the normality table it was shown that scores of all the selected variables were normal (p>0.05). since scores were normally distributed, parametric test could be used. Pearson correlation test was used to knew the correlation of all selected variable with 5km performance.

From the descriptive statistics mean, standard deviation, minimum and maximum were shown. These values could be help to find out the differences between the gender and any other events also. Emma O' Loughin et al. reported that women had lower body weight, smaller height and less BMI than the men. Training speed of women had also slower than the men (O'Loughlin et al., 2019). Carol L reported no significant difference between novice and marathon runner women in fat %, body weight height and lean body mass, but significant difference in VO2 max. (Christensen L. Carol,Ruhling O. R., 1983).

From the correlation table, researcher was reported that all the selected variables were highly significant (p<0.01) except height. Height of the athlete was shown lower significant with the 5km performance. Shoulder strength and fat % showed highest correlation among all the variables. Contrary to this, Rodolfo et al reported that strength and muscle power did not significant correlation with 5km timing whereas all the other variables as height, body weight, body fat and free fat mass were associated with 5km timing (Ower et al., 2015). In this study fat % showing highest correlation with 5km performance and similar result reported by Alejandro et al, they reported that skinfold of front thigh (r= 0.79) and medial calf (r= 0.59) were highly correlated in male 10km run time and similar result got in female athletes also. They concluded that lower fat % was highly correlated with the several distance running (Arrese & Ostáriz, 2006).

Muscle strength of the male athletes showed highly correlated with the 5km performance from the study. Shoulder strength was highly correlated (r= -.880) and leg strength (r= -.507) with the 5km performance and this result was supported by Andrew S. Cole et al., they reported strength and muscle power were correlated with the 5km cross country running timing of male. They were also reported higher negative correlation (r= -.53) between VO2 max and 5km cross country running performance (Cole et al., 2006). In this study researcher reported negative higher correlation (r= -.751) between VO2 max and 5km performance. Lee N. Cunnimgham reported higher correlation (r= 0.77) of VO2 max with the 5km cross country timing of female(Cunningham, 1990). Carl foster reported the similar result of VO2 max, VO2 max had higher correlation with competitive running performance (Foster, 1983)(r= -0.91). he concluded that VO2 max was one of the important variable of running performance (Foster, 1983).

All the selected anthropometric variables were highly correlatedwith the performance from the study. Anthropometric variables shoed higher correlation as Lean body mass (r= -.631), fat % (r= .858) and BMI (r= 0.581) with 5km performance. Similar result reported by Beat Knechtle et al., they reported significant higher correlation of body weight (r= 0.60), BMI (r=0.49), Fat % (r= 0.61) with half-marathon of female athletes (Knechtle et al., 2011).

Vital capacity showed highly significant correlation (r= -.709) with the 5km performance. Similar result was reported by Vaibhav Saxena that distance runner were significant correlated and also shows that long distance runners had higher vital capacity compared to sprinters (Saxena, 2017).

Conclusion

From the above table it was showed that all the selected variables were significantly correlated with the 5km performance of male athletes. it was concluded that shoulder strength, fat % and VO2 max were the most significant variable to affect the 5km performance. Shoulder strength, fat %, VO2max and vital capacity should improve to get better performance in 5km.

References

Arrese, A. L., & Ostáriz, E. S. (2006). Skinfold thicknesses associated with distance running performance in highly trained runners. *Journal of Sports Sciences*, *24*(1), 69–76. https://doi.org/10.1080/02640410500127751

Characteristics, P., Noviceexperienced, O. F., Carol, M. R., State, S. J., Jose, S., & City, S. L. (1983). *California 95192,*. *17*(3), 166–171.

Cole, A. S., Woodruff, M. E., Horn, M. P., & Mahon, A. D. (2006). Strength, power, and aerobic

exercise correlates of 5-km cross-country running performance in adolescent runners. *Pediatric Exercise Science*, *18*(3), 374–384. https://doi.org/10.1123/pes.18.3.374

Cunningham, L. N. (1990). Relationship of running economy, ventilatory threshold, and maximal oxygen consumption to running performance in high school females. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, *61*(4), 369–374. https://doi.org/10.1080/02701367.1990.10607501

Cureton, K. J., Boileau, R. A., Lohman, T. G., & Misner, J. E. (1977). Determinants of distance running performance in children: Analysis of a path model. *Research Quarterly of the American Alliance for Health, Physical Education and Recreation*, *48*(2), 270–279. https://doi.org/10.1080/10671315.1977.10615420

Foster, C. (1983). Vo2max and training indices as determinants of competitive running performance. *Journal of Sports Sciences*, *1*(1), 13–22. https://doi.org/10.1080/02640418308729657

Joyner, M. J. (2018). *Downloaded from www.physiology.org/journal/jappl by ${individualUser*. www.physiology.org/journal/jappl

Knechtle, B., Knechtle, P., Barandun, U., & Rosemann, T. (2011). Anthropometric and training variables related to half-marathon running performance in recreational female runners. *Physician and Sportsmedicine*, *39*(2), 158–166. https://doi.org/10.3810/psm.2011.05.1907

Noakes, T. D., Myburgh, K. H., & Schall, R. (1990). Peak treadmill running velocity during the vo2 max test predicts running performance. *Journal of Sports Sciences*, *8*(1), 35–45. https://doi.org/10.1080/02640419008732129

O'Loughlin, E., Nikolaidis, P. T., Rosemann, T., & Knechtle, B. (2019). Different predictor variables for women and men in ultra-marathon running—the wellington urban ultramarathon 2018. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *16*(10), 1–12. https://doi.org/10.3390/ijerph16101844

Ower, M. U. P., Orrelates, C. H. C., Ellagrana, R. O. A. D., Uglielmo, L. U. I. Z. G. A. G., Antos, B. R. V. S., Ernandez, S. A. R. A. G. H., Ilva, R. G. D. A. S., & Ampos, W. A. D. E. C. (2015). *P , a , s , m p c c w r p y r*. 1584–1591.

Pd, O. W. S., & Kes, M. (2020). *Physical Analysis of Capacity of Sprint and Middle Distance Runners*. *14*(4), 557–567.

Rabadán, M., Díaz, V., Calderón, F. J., Benito, P. J., Peinado, A. B., & Maffulli, N. (2011). Physiological determinants of speciality of elite middle- and long-distance runners. *Journal of Sports Sciences*, *29*(9), 975–982. https://doi.org/10.1080/02640414.2011.571271

Saxena, V. (2017). *A comparative study of vital capacity of long distance runner and sprinters at CSJM University (Kanpur)*. *2*(5), 69–70.

Slattery, K. M., Wallace, L. K., Murphy, A. J., & Coutts, A. J. (2006). Physiological determinants of three-kilometer running performance in experienced triathletes. *Journal of Strength and Conditioning Research*, *20*(1), 47–52. https://doi.org/10.1519/R-16724.1

Tanaka, K., & Matsuura, Y. (1982). A multivariate analysis of the role of certain anthropometric and physiological attributes in distance running. *Annals of Human Biology*, *9*(5), 473–482. https://doi.org/10.1080/03014468200006001

Role of Human Resource Management on Indian Economy

Yogeshwar Ramesh Jogi
Department of Commerce,
Manoharbhai Patel Arts & Commerce College,Salekasa, Dist.- Gondia-441916 (M.S.)
Mob. No.- 9021453320, Email - yrjogi@gmail.com

Abstract :-

India is a developing country. It has got a mixed sort of economy. In this research paper role of human resource management in Indian economy has been discussed. Human resource management plays a crucial role in developing Indian economy. Through human resource management quality recruitment employee can be systematically presented before the various sector of Indian economy.Therefore it is possible to provide a large number of human resource at appropriate time to the various sector of organisation through human resource management.It is extremely useful in various sectors like service sector, Industrial sector, agriculture sector, automobile, infrastructure, construction business etc. It is also highlighted in this research paper that human resource management is extremely beneficial in skilled employee recruitment in various organisation and enhancing the state of economy of the country. The principal argument is supplemented with various examples to derive a logical conclusion.

Key words:- Human Resource Management, Economy, Organisation, Recruitment

Introduction :-

After Independence Indian economy has completed 75 years.Also there were ups and downs during this period. There is remarkable in agriculture and established of large scale industries and also after 1991 Industrial policy introducedwere in various sector include requirement of skilled employeeof Indian economy. The human resource management plays a crucial role in the development of the nation. Human resource management is social and managerial process by which uses individual and groups skill to obtain a goal. Indian economy need human resource management campaign according to demand. It involves various sectors requirement including such as industry, agricultural, automobiles, infrastructure, construction business and many other business. In Indian market there is a huge impact of human resource management in business sector. Similarly it also has tremendous impact on Indian market as well as government.

Economy of any country indicates the financially wellbeing whether the nation is the developed,developing or under developed. Now a days electronic media for recruitment of skilled employee play a vital role in human resource management activity and thereby development of the nation. In any business organization effective management helps in achieving the target of business through effective planning, management and its functions to achieve goals. Also through human resource management appropriate information is provided to various sector recruitment regarding purchase of train employee. Thus it helps there is recruiting of right employee and provide organisation satisfactions.

The human resource management arrangement is superior trader for recruiting employee process but due to lack of technical management skill, the targeted organisational employee recruitment is not achieved. The human resource management is not easy process.It requires systematic hard work.

Aims and Objectives :-

. To know the economic development through human resource management.

. To derive profit in various sectors of business through human resource management.

Sources of data :-

The data required for this paper is mainly based on the secondary sources collected from books, research paper and also internet.

Concept :-

In Indian economy human resource management have tremendous participation in public company, private company and also government scheme to aid for growth and development of the nation.

Definition :-

The definition of human resource management

1) According to Flippo defines "Human resourcemanagement is the planning, organizing, directing and

controlling of the procurement, development, resources to the end that individual and societal objectives are accomplished.”

2) According to British institute of personnel management, “It is that part of management which is concerned with people at work and with relationships within an enterprise. It applies not only to industry and commerce but to all fields of employment.”

3) According to Michael J. Jucius ,”The field of management which has to do with planning, organizing, directing and controlling the functions of procuring,developing, maintaining and utilizing a labour force, such that the (a) Objectives for which the company is established are attained economically and effectively. (b) Objectives of all levels of personnel are served to the highest possible degree. (c) Objectives of society are duly considered and served.”

In this way human resource management helps for the people at work and with relationships within an enterprise to combined all together flow of coordinate work for the satisfaction & also achieve a fair profit for business organization.

Roles of Human ResourceManagement :-

1) India is the 5thlargest economy in the world and have 3 rd largest purchasing power. India has the potential to become manufacturing hub like China. Currently, the service sector is growing rapidly. Human resource management plays a vital role in mutual fund investment, post office investment , Industrial sector, share market investment, in pharmaceutical sectors, agricultural sector, medical sector, software companies sector and also banking sector.

2) Human resource management department are a key source of competitive benefits in various sector. It’s help to appointment of skilled employee to perform and achieve organisation goals.

3) It’s aid to Indian economy has invited many foreign and local investor to invest their capital to develop market aspects of the company .

4) From a historical perspectives, human resource management is one of the main departments of the organisation. It’s involving in various campaign like sales distribution, consumer satisfaction, industrial product launch marketing, various sector of service market,pricing policies & strategies, product planning and product development, branding and packaging, channel distribution, consumer behaviour, personal selling and advertising in Indian market of Indian economy for growth of the nation development.

5) Human resource management is a skilled and experience employee recruit oriented strategy to provide satisfaction & right perform according to their needs. Recruited employees are assets in any organisation, because, it’s directly relation to a creation of demand by informing the consumers the utility of various goods and services, innovative sales promotion activities generates revenue for the business. Also it achieve profits for the growth and diversification of the company.

6) Economic growth focuses only on increasing national income, as the ultimate goal of any development is human progress by role of human resource management for the development of nation growth of the Indian economy.

7)According to world bank database 2022 proportion to GDP and employment ratio in India to agriculture, Industry, Service sector is 18%, 23%, 59% and 43%, 25%, 32% respectively. Human resource management reducesunemployment in Indian economy. It also role for the direct investment to increase in Indian economy, social and economical development of the country, Industry and service sector for production increase, information technology trade for the development of nation growth.

8) The role of human resource management is to increase the growth of Indian economy and to improve individuals standard of living in gradual manner.

9) Currently, so many multinational companies running business separately or jointly, required skilled and experienced employee, this requirement possible through human resource management department. The market in India is freely open for foreign direct investment which provides increasing growth of the firms in all sector areas of foreign direct investment has contributed in various sector of the Indian economy. Therefore it plays a crucial role in the developed of nation.

10) In Indian economy so many running business are in traditionally and the business environment has rapidly change so many latest technological changes and other company is difficult to sustain but role of human resource management is to recruit such type of skilled and experienced employee.

11) Indian economy the human resource management is play important role in rapid economic growth of the nation, for overall balance of the economy, to increase the international business and for foreign various global challenges.
12) Human resource management role is skilled employee decreasing the distribution cost and increase in national income of Indian people in Indian economy. In other words, it'shelp to the consumer for finding out right type of products and services which firm should manufacturing finished goods.
13) Human resource management role for well-developed trained employee is help to the tourism sector development through advertising of famous historical places of country. Many people trend to spend time in a such places like hotel and restaurants . Therefore it increase the income through which is directly part of the Indian economy.
14) Human resource management role in various forms of advertising reaching to Indian people Like Newspaper, magazines, journals, television, directories, hoardings, trade publications which should be directly take part to the Indian economy. Also It's role through electronic commere skilled employee which is directly impact on rural and urban socioeconomic selling promotion according to needs of the people.
15) Human resource management maintain a public relations and publicity through corporate social responsibility activities like community development programs, donations, press releases, blood camp. It's to perform a broad set of communication efforts used to create and also maintain favourable relationships between an organization and publics.
16) Everyone knows that culture, language, civilization and tradition of every country has been different. Therefore, a difference between socioeconomic development and the rate of development of every nation. In this way the role of human resource management to take necessary action plan to increase the business of each country which is directly involvement of Indian economy.
17) The human resource management role to remove poverty and economic inequality, to prevent urbanization by developing rural India and through its to protect the consumer from exploitation to make the healthy economical commercial environment to be a part of Industrial projects, to create for all the people living in good and healthy condition.

Conclusion :-

The human resource management was always deemed to be one of the most important role for the Indian economic development and growth of the nation. In all Indian market sectors human resource management department recruit skilled and experienced employee have the leading role in planning and implementing business policy. There are various sector of market the human resource management performance to growth of employee satisfaction and also experienced based training to latest technological changes adopt for increasing profit of the company. Human resource management offer many job duties and career path options. The human resource management offer excellent benefits to the Indian economy. In this way, the human resoucre management offers a huge variety of opportunities as well as early planning and get results for implementation in all economic system.

References :-

1) Sharma ArunDr., Surana C.G., Sharma K.K., Human Resource Management, R.B.D. Publishing House, Jaipur, Publishing year 2018-19
2)Diama N. Dr., Joshi S.Dr., Kothari P. Dr., Human Resource Management, Prashant Publications, Jalgaon, Publishing year 2011
3)DuttaGaurav, Mahajan A., Indian Economy, S.Chand&CompanyPvt.Ltd.,New Delhi, Publishing Year 2015
4)ShashtriSudhakar, Dehliwal P., Indian Economics-II, Vishwa Publishers, Nagpur, Publishing Year 2018
5)www.google.com.wikipedia- Human resource management, Indian economy.

Situational factors related to anxiety and mood

Prof. Dr. Sudhir Kahate
Asst.Professor Mahatama Gandhi Art & Commerce College ,Parseoni

Abstract

This paper examines the relationship between anxiety and performance from a cognitive-behavioral perspective. Athletes have to cope adequately with the consequences of their injury in order to return into sports as soon as possible. Besides the physical characteristics of the injury, illness perceptions and emotional responses impact the behavioural responses to the injury. Previous research in the field has suggested that the majority of consultations conducted by sport psychologists are related to anxiety. Included is a discussion on the theoretical underpinnings of anxiety and how it relates to performance. Research conducted on the relationship between anxiety and performance is also discussed. A review of the cognitive-behavioral treatments that have been used for anxiety reduction and performance enhancement within the field of athletics is included. To apply Leventhal's Common Sense Model as a theoretical framework in the field of sports medicine, pertaining to injured athletes.Suggestions for future research and practical considerations are listed in the conclusion.Injured athletes' most experienced symptoms were pain (82%) and loss of strength (50%), associated with a high controllability; they see their injury as not chronic, with minor consequences for daily life and minor emotional consequences. Athletes with an injury of longer duration have minor psychological attributions, 28% suffer from fatigue, which is strongly related to a negative mood state. Illness perceptions and mood states are related to injury characteristics. Clinicians ought to incorporate patients' views about their injuries into their treatment in order to increase the concordance between patient's and clinician's perceptions, thereby increasing chances of a quick and uneventful recovery.

Keywords: Athletes, mood, illness perception

Introduction

The ability to cope with pressure and anxiety is an integral part of sports, particularly among elite athletes.Researchers have reported that over 50 of consultations among athletes at an Olympic festival were related to stress or anxiety related problems (Murphy, 1988). A great deal of research has been conducted examining the relationship between anxiety and performance within the field of athletics. This paper will review the relevant research from a cognitive-behavioral perspective. Included is a discussion of the research findings of the relationship between the two constructs. In addition, the research that has examined the efficacy of cognitive-behavioral treatments is also discussed. Although a great deal of information has been generated, the results are limited due problems in the terminology used by researchers. Therefore, it is important to first examine the conceptualization of anxiety.

METHOD:Theoretical Constructs of Anxiety

Previous research conducted relating to anxiety and performance in athletics has been difficult to synthesize for a variety of reasons including methodological flaws such as a lack of clear operational definitions and a clear theoretical construct. This section will establish operational definitions for the terms that will be used throughout the rest of this paper. In addition, it will provide an overview of the theories that have been used by researchers who have attempted to clarify the relationship between anxiety and performance in athletics.

The main problem that research on the relationship between anxiety and performance has encountered is that researchers have not adequately operationally defined the construct of anxiety. Instead, terms such as **stress, anxiety, arousal** and **activation** have been used interchangeably. For the purposes of this paper the following operational definitions will be used for the terms anxiety and stress. Stress is a state that results form the demands that are placed on the individual which require that person to engage in some coping behavior (Jones, 1990). Arousal can be considered to be a signal to the individual that he or she has entered a stressful state and is characterized by physiological signs (Hardy et al., 1996). Anxiety results when the individual doubts his or her ability to cope with the situation that causes him or her stress (Hardy et al., 1996). Another important point that needs to be clarified is the difference between state and trait anxiety (Spielberger, 1966). While state anxiety can be considered to be more situational in nature and is often associated with arousal of the autonomic

nervous system, trait anxiety can be thought of as a world view that an individual uses when coping with situations in his or her environment (Spielberger, 1966). Trait anxiety influences performances in that individuals with high trait anxiety will attend more to information related to state anxiety (Hardy et al., 1996). Previous research outside of sport and exercise psychology has indicated that individuals with high trait anxiety who are state anxious attend to threat related information, while individuals with low trait anxiety who are state anxious will attend away from threat related information (MacLeod, 1990). Within the context of sports, those individuals who are low trait anxious and experience high state anxiety would find it facilitative to a peak performance; but, those individuals with who are high trait anxious and experience state anxiety will find it debilitative to athletic performance (Hardy et al., 1996).

The differences observed between successful and unsuccessful athletes may be the result of their cognitive interpretation of their anxiety states. According to reversal theory (Apter, 1982) arousal is interpreted differently depending on their present state. In telic states athletes are focused on a goal and thus interpret their arousal as anxiety. However, in paratelic states performers are focused on their behavior and therefore interpret their arousal as excitement. Individuals can flip from one state to another quickly and therefore change their interpretation of the arousal that they experience which in turn affects their performance (Hardy et al., 1996). This theory attempts to incorporate both physiological and cognitive factors in its explanation of the relationship between performance and anxiety but fails to explain their relationship with performance adequately.Multidimensional anxiety theory expanded on reversal theory's inclusion of cognitive and physiological factors (Burton, 1988). In this model, cognitive anxiety (the central tenet of which is concerned with the consequences of failure) has been found to have a negative linear relationship with performance (Burton, 1988). Self-confidence (a separate cognitive component) has been found to have a positive linear relationship with performance (Burton, 1988). Finally, somatic anxiety (physiological symptoms) has been found to have an inverted-U shaped relationship with performance (Burton, 1988). Although this model incorporates many elements of anxiety, it still treats them as separate entities. The next model that arose looked at the interaction between two of these three factors.

DISCUSSION :Effects of Anxiety in Athletics

A great deal of research has been devoted to the effect of anxiety on sports performance. Researchers have found that competitive state anxiety is higher for amateur athletes in individual sports compared with athletes in team sports (Simon & Martens, 1977). In addition, participants in individual non-contact sports have been found to report lower levels of state anxiety than participants in individual contact sports (Lowe & McGrath, 1971). This section will review this research from the perspective of the theoretical models discussed above.Cognitive anxiety has been found to exert a powerful influence on performance. This statement holds true regardless of the individual's skill level. Participants in a collegiate softball tournament were put into one of two conditions: high situation criticality or low. While somatic anxiety did not differ in the two situations, those athletes in the high criticality condition had significantly higher levels of cognitive-anxiety (Krane, Joyce, &Rafeld, 1994

Although the research conducted focusing on cognitive anxiety and self-confidence provides some insight into their effect on athletic performance, the interaction of these variables in conjunction with somatic anxiety provides a better understanding of the true effects. Among a group of 91 athletes ranging in age from 14 - 36 years old who participated in soccer, swimming, and track and field, those individuals with higher scores on self-confidence and lower scores on cognitive anxiety and somatic anxiety perceived their overall anxiety levels as more facilitative of athletic performance (Wiggins &Brustad, 1996). Research conducted comparing athletes competing in team sports (basketball) with those competing in individual sports (track and field) has found that subjects competing in individual sports report significantly lower self-confidence and higher somatic anxiety than team sport athletes (Kirby & Liu, 1999).

Cognitive-Behavioral Treatments in Athletics

The research cited so far in this paper clearly indicates that it is important for athletes to be able to control their anxiety if they are to produce peak performances at important times. A large discrepancy between performance in practice and in competition is indicative that the athlete is having a hard time achieving an appropriate level of arousal or may over aroused (Butler, 1996)Relaxation is one method that has been discussed in the literature for reducing both cognitive and somatic anxiety. It is important since it can reduce the individual; Hardy, Jones, & Gould, 1996). These two strategies have been used

successfully in the treatment of clinical populations. While a discussion of the procedures used in these two treatments is beyond the scope of this paper, they are still an important component of any anxiety reduction intervention for the purposes of performance enhancement.

Imagery and mental rehearsal of tasks is also beneficial for the individual seeking to improve athletic performance. It provides familiarity with the task at hand and also provides positive feedback of their imagined performance (Hardy et al., 1996). This intervention has been proven to be effective with collegiate athletes in all sports. Results of research indicate that individuals who were in the imagery intervention had significantly greater increases in sport performance and sport competition anxiety than did the delayed-training control group (Lohr&Scogin, 1998). The technique to be imagined should be brought into focus. An internal perspective (as if they are viewing it through their eyes not the eyes of a camera on them performing the skill) is necessary. In addition, an attempt to feel the movement is effective in enhancing the imagery exercise.Practice the skill in "real time," there is no need to speed up or slow the skill down. Inclusion of coaches in the development of an imagery routine is important since it incorporates their technical skill and helps to minimize the perception of psychologists as a threat by coaches.

Although relaxation, imagery, and cognitive interventions are each beneficial for the purposes of anxiety reduction in athletics, they are far more powerful when used in conjunction with one another. Butler (1996) suggests a mnemonic device called PRESSURE who have a hard time coping in competitions that incorporates all three phases of intervention. The word can be broken down as follows:

- **P**repare - Athletes must psychologically prepare for what they will face during the competition.
- **R**elax - Diaphragmatic breathing exercises, may be necessary prior to competition in order to prevent over arousal which would result in a deterioration in performance.
- **E**xternalize - This involves the belief that problems are not within yourself. This can be of assistance when athletes feel that there are too many demands that are being put upon them.
- **S**tay Positive - Acknowledgement of the importance that individuals should have confidence in their abilities.
- **S**ingle Minded - Stay focused on the task at hand. This can be used both in training and competition.
- **U**nite - Particularly useful within the framework of teams sports, this component encourages athletes to consider what roles others will fulfill and the importance of working together as a team throughout the competition.
- **R**e-evaluate - How important is this event in the real world?
- **E**xtend yourself -Give your best performance every time no matter how important, or unimportant, the competition is.

Use of this mnemonic device is warranted with individuals that have problems with the three components of athletic anxiety: cognitive, somatic, and self-confidence. Even the amount of cognitive effort that is used by an individual to use these strategies as an effect on performance. Gould et al., (1993) reported that the differences between medal winners and non-medal winners at an Olympic wrestling competition was the degree to which the individuals used these interventions automatically such that winners were more likely to use the interventions automatically. Most elite level performers have already found ways of achieving the activation state that is necessary for the sport. One of the things that makes athletics so fascinating is the number of different demands that are placed on an individual throughout a competition. It is therefore unlikely that any one intervention will ever be able to be of benefit for everyone. Thorough assessment of the athlete's needs is therefore recommended.

Conclusion

The above research indicates that anxiety has a considerable impact on performance. Early research was limited due to a lack of clear operational definitions for the construct of anxiety. The development of the catastrophe model provides future researchers with a theoretical framework for better understanding the relationship between cognitive anxiety and somatic anxiety and their effect on performance. Furthermore, we now have the tools for better understanding the components of anxiety in the athletic context. The development of the CSAI-2 and the SAS allows researchers to reliably measure the following constructs: cognitive anxiety, somatic anxiety, self-confidence, and concentration disruption. Furthermore, the development and increased popularity of multiple baseline

research designs provide a method for examining anxiety reduction interventions through cognitive-behavioral interventions with small sample sizes. Today's managed care environment has led to the development of manualized treatments for many anxiety disorders in clinical populations. Future researchers should focus on the development of manualized treatments within the athletic environment. However, this should be done with a consideration for the athlete's needs if our interventions as sport psychologists are to have their maximum impact.

According to the model, peak performances are achieved by individuals who poses psychological states with high levels of vigour and low levels of tension, depression, anger, fatigue, and confusion. This is typically called the iceberg profile and is one method for differentiating between successful and unsuccessful performers. Although some research has indicated that this profile can not be used to differentiate between successful and non-successful athletes, evidence from Terry's meta analysis (1995) indicates that there is some validity to this profile if the sample is homogenous in ability and the sport they participate in. It is therefore necessary to consider all aspects of an individual's psychological functioning if sport psychology interventions are to have a maximum impact.

References

- Apter, M. J. (1982). The Experience of Motivation: The theory of Psychological Reversal, Academic Press, London.
- Fazey, J. A., & Hardy, L. (1988). The Inverted-U Hypotheses: A Catastrophe for Sport Psychology. British Association of Sport Sciences Monograph No. 1 National Coaching Foundation, Leeds.
- Gould, D. Petchlikoff, L., & Weinberg, R. S. (1984). Antecedents of, temporal changes in, and relationships between the CSAI-2 sub components. Journal of Sport Psychology, 6, 289-304.
- Krane, V., Joyce, D., &Rafeld, J. (1994). Competitive anxiety, situation criticality, and softball performance. Sport Psychologist, 8, 58-72.
- Lohr, B. A. &Scogin,F. (1998) Effects of self-administered visuo-motor behavioral rehearsal on sport performance of collegiate athletes. Journal of Sport Behavior, 21, 206-218.
- MacLeod, C. (1990). Mood disorders and cognition. In M. W. Eysenck (Ed.), Cognitive Psychology: An International Review. Wiley, Chichester.
- Martin, K. A., & Hall, C. R. (1997). Situational and intrapersonal moderators of sport competition state anxiety. Journal of Sport Behavior, 20, 435-446.
- Perry, J. D., & Williams, J. M., (1998) Relationship of intensity and direction of competitive trait anxiety to skill level and gender in tennis. Sport Psychologist, 12, 169-179.
- Terry, P. (1995). The efficacy of mood state profiling with elite performers: A review and synthesis, The Sport Psychologist, 9, 309-324.
- Vadocz, E. A., Hall, C. R., & Moritz, S. E. (1997). The relationship between competitive anxiety and imagery use. Journal of Applied Sport Psychology, 9, 241-253.
- Wiggins, M. S., &Brustad, R. J. (1996). Perception of anxiety and expectations of performance. Perceptual and Motor Skills, 83, 1071-1074

Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educationaland Economical Works

Mr. Sachin S. Ramteke
Assistant Professor (Dept. of English) M. G. College, Parseoni
Email Id – sachinramteke19@gmail.com Mob.No – 7875124313, 9604099781

ABSTRACT :-

Caste religion has been in the Indian society for many years. For this, Lord Gautama Buddha made a great movement of transformation. But he could not succeed. After that many social reformers became and tried. During Modern period, Dr. Bhimrao Ambedkar took education himself, closely studied the tradition, caste system rooted in Hindu society and made a revolution in a way by making social, political and religious movement. Social revolution was created through Satyagraha, political revolution was created by giving rights through the constitution to the Bahujans.Dr. Ambedkar himself was an educationist. Therefore, recognizing that slavery among the Bahujans will not be eradicated without education, he revolutionized education by establishing the "People's Education Society" for the spread of education. At the same time, he tried to make an economic revolution through many books. And in order to succeed in all these fields, he gave the basic mantra "educate, agitate and organise".

Hence, this article is to review his thoughts and work done by him in all fields of social, political, educational and economical.

INTRODUCTION:-

While studying the social, political and economic factors of the Indian social system, it is necessary to first consider the pre-independence situation and the post-independence situation. In this period we can see that on one hand the Indian society wanted to be made aware and motivated for independent struggle. And on the other hand, it was to bring out the society which was enmeshed in many dishonest customs, and traditions rooted in the society from many years. The contribution of various social reformers, educationists, revolutionaries and enlighteners in our country is important even in such difficult conditions when there is such challenging work.

The personality of Dr. Bhimrao Ambedkar is at the forefront. He is the bearer of a marginalized and traditional society, an inner motivation to fight against injustice, he brought strength to millions of people who were living in darkness for centuries, he dedicated his life for the upliftment of bahujan and oppressed victims.Dr. ambedakr wasa great journalist,Economist, political scientist, sociologist, inquisitive, enlightened, cultivating the value of democracy by advocating social justice and equality, architect of the constitution.

1)SOCIAL WORKS :-

Before reviewing the social work started by Dr, Babasaheb Ambedkar, it will be necessary to review the social situation of that time. At that time, Hindu customs, traditions, caste system had a hold on the society. bahujans have been unjustly oppressed by upper castes in the Hindu social structure for thousands of years. The common man was trapped in thousands of castes. Man was alienated from man by creating a difference between man and man.

He is done the work of bringing the oppressed victims, the untouchables living the life of slavery under the shade of equality, the right to live a dignified life like other people, the self-esteem of the people of this society, the work of creating confidence in them by opposing the old customs, and traditions.Dr. Ambedkar's revolution in social movement is remarkable. At the same time, Dr. Babasaheb Ambedkar worked to awaken the man who was suffering slavery due to lack of knowledge, education, power and wealth as a human being in the society.

To destroy the social, religious, political and educational, economic disparities in Hinduism and to create equality and brotherhood in the society, Dr.Ambedkar did many social movements, like the Satyagraha of Chavdar lake of Mahad, Temple Entrance Satyagraha at Pune, Satyagraha of Mudhed village etc. Many such notable Satyagraha he did. His social movements, satyagraha etc. the detailed information will be given as follows.

I) COUNCILOFMANGAON:-

A conference of untouchables was held on 20 March 1920 at Mangaon in Kagal StateOf Kolhapur. Dr. Ambedkar was the president of this conference. Along with this, Rajshri Shahu Maharaj of Kolhapur State was present as the chief guest.

This conference was the first social event in Dr. Babasaheb Ambedkar's life. In this conference Dr. Babasaheb Ambedkar emphasized on acquiring political power for the rights of untouchables.Ambedkar's leadership emerged from this conference.

II) BAHISKRUT HITAKARANI SABHA :-

"Bahistkrita Hitkarani Sabha" was established to raise the social and political issues of the untouchable community. This organization was the first organization in India to call for a revolt against the injustice of Dalits. Hostels and libraries were started through this society.

III) SATYAGRAHA OF MAHAD :-

Satyagraha of Mahad was organized in the meeting of Bahistkrut Hitkarani Sabha,On 4th August 1926, the government opened drinking water points to all through an Act, but it was not actually implemented. So on March 20, 1927, along with thousands of followers, Dr. Ambedkar revolted against the unjust social system by drinking the water from the Chawadar lake.

IV) BURNING OF MANUSMURTI BOOK :-

The text of Manusmruti supported the caste system and untouchability. As a social awareness against this, it was decided to burn the Manusmruti book in the Bahiskrut Hitakrani Sabha. On December 26, 1927. Dr.Ambedkar burnt this book at the hands of Gangadhar Nilkant Sahastrabuddhe, a Brahmin. This is about creating self-confidence among the untouchables by doing a rebellious act against the established caste system and the discrimination created by the caste system.

V) TEMPLE SATYAGRAHA :-

Untouchables were barred from temple entry by upper caste Brahmins. So, Dr. Ambedkar took up the temple satyagraha movement to eradicate this tradition. Untouchables do not necessarily need to enter the temple to perform actual workship.Dr. Ambedkar wanted to achieve temple entry Satyagraha so that God and temples are not corrupted by their entry. Satyagraha of Kalaram temple in Nashik is important in this. Through this satyagraha the untouchables got spiritual strength.

Thus,Dr.Ambedkar worked to awaken the marginalized and underprivileged sections of the society and bring these sections into the vital stream of understanding.

VI) DIKSHA OF BUDDHISM:-

Mentioning social work, his conversion to Buddhism is remarkable. He was sure that the upper caste Hindu society would not give justice to the bahujan after the huge struggle,they had waged. As a result of that, he took the initiation of Buddhism along with his millions of followers in Nagpur on 14th Oct. 1956 in Buddhism which teaches equality and brotherhood.

2) POLITICAL WORK :-

Along with social work,Dr. Ambedkar also played a very important role in the political field. At that time, the political slavery of the British existed because of the British rule over India.Dr.Ambedkar also adopted the political path so that the injustice, oppression, social disparity that has been going on for thousands of years will not be solved only through social movements. He was of the opinion that true equality will not be established in the society unless the untouchables get political rights. He adopted democratic principles in his political movement. There should be a social structure based on the values of independence, equality and fraternity and this is possible only through democracy. Therefore, through the Constitution, Dr. Ambedkar worked to bring all the victims, disadvantaged backward, upper classes and women into a political stream by giving them the right to vote. For this, the political work done by Dr. Ambedkar can be briefly stated as follows.

I) SIMON COMMISSION:-

On February 3, 1928, the "Simon Commission" came to India, but as no Hindi member was selected in this commission, the Congress boycotted this commission. But Dr.Ambedkar gave a statement to the Simon Commission in Bombay. In this statement, he included things like education of untouchables, united constituencies, reserved seats, rights of untouchables etc..

II) ROUND TABLE CONFERENCE:-

A total of 85 members of the All Castes and Tribes Party of India were present at the Round Table Conference held in London on 12 November 1930. Dr. Ambedkar was present as the

representative of the untouchables. In this conference, Dr. BabasahebAmbedkar demanded a separate constituency for the untouchables. Then On 7th Sept. 1931 another Round Table Conference was organized. In this conference, a difference of opinion arose between Dr.Ambedkar and Mahatma Gandhi over separate constituencies. Due to lack of consensus on this issue, Gandhiji left the council. The council was closed on 1 Dec. 1931. After that, Gandhiji started a hunger strike in Yerwada Jail to protest caste selection. Later, on 24 September 1932, the "Pune Pact" was signed between Dr.Ambedkar and Gandhiji in Yerwada prison. But the Pune Accord ended the political existence of bahujan. Dr. Ambedkar sacrificed a separate constituency for national interest.

III) ESTABLISHMENT OF INDEPENDENT LABOR PARTY:-

Dr. Ambedkar founded the "Independent Labour Party" on August 16, to participate in the general elections in 1937, to intensify the struggle for untouchability, with an all-community vision in mind rather than any one community. The party won 13 seats in the 1937 elections. During the period from 1937 to 1942, this party brought justice to the workers and destroyed Mahar Watan. Concessions in education for untouchables, peasant and labour issues, etc. raised a voice against.

IV) ESTABLISHMENT OF THE REPUBLIC PARTY:-

The "All India Scheduled Caste Federation" was formed with the aim of having a party representing the untouchables at the All India level. Later, due to differences among the workers of this party, it was decided to dissolve this party and establish the "Republic Party". But unfortunately his nirvana happened before that., later in 1957 his followers formed the "Republic Party".

3) EDUCATIONAL WORKS :-

Dr. Ambedkar wanted to promote the principles of freedom, equality, fraternity and justice through education and create a society that lives according to the principles of human welfare. Education is the antidote to social oppression of Dalits. He knew that education would free untouchables from social and religious slavery.So Dr. Ambedkar urged the government that primary education should be made free and compulsory.Dr. Ambedkar also started spreading and promoting education in Dalit society.Just as human beings need food to survive, education is needed. Without education he is like a slave. This was his opinion, so he gave the mantra "educate, agitate and organise.". He presented his broad views on education. Accordingly, he has made the educational work remarkable as follows.

I) BAHISKRUT HITAKARANI SABHA :-

To free the untouchable society from all kinds of injustice, it was felt necessary to spread education among the untouchables. Therefore, on 20th July 1924, he started organizational work by establishing the "Bahiskrut Hitkarani Institution" for the educational advancement of the untouchables. Libraries, night schools for adults were started through this institution. Further, after disbanding this meeting, he continued his educational work by establishing "Bharatiy Bahiskrut-Shikshan Prasarak Mandal ".

II) PEOPLE'S EDUCATION SOCIETY:-

For the education of untouchables, he founded the institution "People Education Society" on 8 June 1945. The mission of this organization was to spread education throughout the country especially among the untouchable communities. On behalf of this institution, Siddhartha College was established in Mumbai on 20 June 1946 and Milind College in Aurangabad on 18 June 1950.

Dr. Ambedkar acquired mastery in various subjects like jurisprudence, social science and political science by pursuing hard knowledge throughout his life. He presented many educational ideas. First of all, people should learn to organize and struggle by strengthening their organizational power.This is a valuable message given by Dr. Babasaheb. Without education our power will not awaken, we must know ourselves. We must be aware of the level at which we are, without which the human being in us will not awaken. There is only one way for all these matters.

III) NEWSPAPERS AND BIBLIOGRAPHY :-

Dr. Babasaheb Ambedkar used newspaper as a very important tool of social awareness and educational dissemination to awaken the untouchables and intensify their movement, different newspapers were started like – Muknayak (1920) Samata (1928), Prabudha Bharat (1956) etc.

Along with newspaper writing, he also wrote books. Rajgruha was a beautiful house built by him specially for the collection of books. He wrote many books like- who were shudras, thought on Pakistan, Buddha and his dhamma etc.

4) ECONOMICAL WORK :-

Dr. Ambedkar was a great student of economics. Dr. Ambedkar was a great world-class economist ,who studied all night and obtained great degrees.This is a matter of pride for our Indians. Dr. Ambedkar gave very valuable thoughts through his economic language for men and women, deprived, weak, workers, hardworking farmer's laborers.

Dr. Ambedkar laid down the limits of provincial economic system. He was of the opinion that the province should have separate tax collection, separate service account. Dr. Ambedkar's economic ideas are very guiding even today. Today in front of us, there are many problems like the depreciation of the rupee, increase in prices, etc.

Dr. Ambedkar graduated from Bombay University in 1912 with a degree in Economics and Political Science. After that, in 1915, he obtained his M.A. degree in economics from Columbia University in the United States. At the same time, the thesis "the evolution of provincial finance in British in India" presented at Columbia University got the doctorate degree.Dr. Ambedkar had read and written on the subject of economics in depth. In his article, he mainly discussed thoughts about agro-industry, agriculture, thoughts about shutting down private moneylenders exploiting farmers, the economics of the East India Company, thoughts about the establishment of the Reserve Bank of India, etc. He did the task of shedding light on many such issues through his articles.He expressed his thoughts on economics in many books written by him. Dr. Ambedkar in the book "the problem of rupee" The period up to 1893 saw the evolution of the Indian rupee as a medium of exchange. At the same time, he made a deep discussion about what quantitative approach would be useful for a country like India.

The caste-based social system in rural areas has its foundation in the rural economy. Therefore, if the caste-based social system is to be changed, it is necessary to bring about a change in agriculture as well. Dr. Ambedkar prioritized the need to consider agriculture as an industry and bring the farmers on the path of prosperity by providing infrastructure facilities like garages for agriculture and economic development.

At the same time, he says that agriculture is the main occupation in India. Farmers are therefore warned that it is very dangerous to divide the farm into smaller pieces. At the same time, farmers were advised to do many additional businesses to agriculture.

CONCLUSION:-

In this way, Dr. Babasaheb Ambedkar did not try to bring radical changes in all the fields like political, social, religious, educational in the country but actually brought about changes.He said that 'take education, be united and do the struggle' is the main message of his to the society and nation. He motivated the untouchables to merge with the upper caste in social, economic, and political aspects through the slogan of "educate, agitate and organise". Whatever India we see today, a lot of credit goes to the great work of Dr.Bhimrao Ambedkar.

REFERENCES:-

1) Mukherji. N. (200 2). Academic Philosophy in India.***Economic and Political Weekly, Vol. XXXVII, No.10***
2) Ambedkar, B. R. (2002). The Essential Writings of B.R. Ambedkar, Valerian Rodrigues, ed., New Delhi: OUP.
3) Abraham, A. (1997, August 13). Ambedkar the great. The Hindustan Times.Ahir, D. C. (1997).
4) Dr. Ambedkar on the British rai. Delhi: Blumoon BooksAjnat,S.(Ed.).(l993).
5) Ambedkar, Bhimrao Ramji. Dr. Ambedkar and Democracy: An Anthology. 2018.
6) Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings and Speeches. 2002.
7) Ambedkar, Bhimrao Ramji, and Vasant Moon. Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings Speeches. 2003.
8) Ambedkar, B. R. The Buddha and His Dhamma: A Critical Edition. Oxford UniversityPress, 2011
9) Keer, Dhananjay. (1971). Ambedkar Life and Mission, Mumbai, Popular Prakashan, p.54-55.
10) Moon,Vasant (Ed.). (1982). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, vol.2, Bombay, Government of Maharashtra, p.
11) Sirswal. R. D. (2011) : Dr. Ambedkar's Ideas on Education and social change. Weslyan Journal of Research. 4 (1), 180-183.
12) Jatava, ***D.R., Sociological Thoughts of B.R. Ambedkar,*** ABDPublishers, India, 2001.

Effect Of Antarangyoga Sadhana On Human Body

Miss. Shubhangi P. Rawale
shubhangirawale@gmail.com
Dr. Sunil Labale
HOD of Yogashastra DCPE, HVPM Amravati
departmentofyogadcpe@gmail.com

Abstract

Dhyana and Dharana are two of the three parts of Antaranga Yoga. They focus on eliminating the two characteristics of the mind i.e visayakara and nanatva. The paper then discusses the difference between dhyan- dharana and imagination. The third aspect of the paper deals with the different objects of dhyan-dharana. Dharana and Dhyana two of the three limbs of Antaranga Yoga tackle two characteristics of the mind i.e. the vishayakara and Nanatva. Let us understand these characteristics in some detail. This will bring out the necessity and importance of Dharana and Dhyana.During waking state the mind is engaged in one or the other activity interacting with the external world.

Introduction

One thing that a practicing meditator realizes is that the mind can exist only in two states i.e either it must think or it must sleep. An empty state of mind is just not possible! In J. Krishnamurti's words ―when there is no naming and framing there is no operative mind‖ . But if the mind is active then it displays its two characteristics! What is one to do? Yoga recognizes this problem and what it does is to use the characteristics of the mind to our advantage. Since the mind needs objects yoga tells us to give the mind object but only one. One may begin with an external gross object and then slowly move to internal subtle objects. Let the mind grasp one object and stay put upon that one object only. Thus the very objectifying tendency of the mind is utilized in order to enter into a state of Dharana. Immediately we are confronted with the next characteristic of the mind i.e. Nanatva. The mind will stay on the chosen object for a brief period of time and then it is ready to jump. Yoga says does not matter. Let it change but the different changeful ideas be the only ideas connected or related to the central object of Dharana. The idea is to make a moving film around one central object of mediation. ―For example suppose one wants to meditate on the Ganga. Let the mind first of all think of the Himalayas, the Himalayan glaciers, the snows and the origin of the Ganga in Gomukh. Then one can think of the Gangotri from where it flows down to Devprayag where she joins the Alakhnanda, then flowing towards Rishikesh, then to Haridwar to the famous Hari-kiPaudi and thence on the various villages and towns quenching thirst and watering the crops. Then the Ganga comes down to Varanasi from where she goes to Kolkata and finally forming various tributaries and distributaries forms the Bay of Bengal and mergers into the Indian Ocean. What has been done here is that one has carefully drawn a system in which the mind is changing but within a disciplined framework. In making the film there is Nanatva but inspite of Nanatva there is Ekatva because all these different objects and ideas revolve around one central idea of the Ganga. The mind is initially made unitary. It wanders in an area all of which is concerned with only one object and then gradually the area is narrowed down. Does this mean that Dhyana-Dharana and Day dreaming are the same? If that is the case then there is no need to go through the vigourous training of the Astanga yoga! Every human has this innate capacity and is actively engaged in creating an imaginary world where all the desires are satisfied and the ego is massaged. The psychological analysis of imagination will reveal the difference between the two. The following tree-diagram gives a brief outline of the faculty of imagination

Antaranga

Definition - What does Antaranga mean?

Antaranga is a Sanskrit term meaning "internal," "inner" or "inside." Antaranga yoga, therefore, refers to the inner path. It is typically associated with the last three limbs of the Eight Limbs of Yoga, or Ashtanga yoga – dharana, dhyana and samadhi. These yogic practices together are referred to as antaranga sadhana (spiritual practice or spiritual discipline). Sometimes, pratyahara, the fifth limb, is included as well. In contrast, the first four limbs are called Bahiranga yoga and include asanas and pranayama.

Antaranga cetana is the concept of internal consciousness, which the yogi experiences during meditation. In this state, there are no thoughts or external sensory perceptions.
Antaranga sadhana cannot be observed from the outside, but, instead, is undertaken within and beyond the mind. Their impact is also internal rather than external, as they work directly on transforming the mind, moving it toward liberation and salvation.
Pratyahara is considered a bahiranga ("external") sadhana by some yogis and an antaranga sadhana by others. It is the transition between the external and inner practices. Pratyahara is the transcending or withdrawal of the senses. In this practice, the yogi observes the external world objectively to enhance his/her inner growth.
The three other antaranga yoga practices are:
Dharana (concentration) involves removing the distractions of the mind by concentrating on a single focus, which can be one of the chakras, an image, a deity, a silent bija mantra or an object.
Dhyana (meditation) is a state of mind similar to dharana, but dhyana is a deep meditative-like state in which the mind has been quieted, but is aware without producing thoughts. In dhyana, the yogi is free from distractions.
Samadhi (unity) is the experience of transcending the self and obtaining unity with the true inner self. In a state of samadhi, the yogi experiences no separation between the individual and universal Consciousness. It is a state of absolute bliss and is the ultimate goal of yoga.

Antaranga Sadhana

Nishkamya Karma Yoga or the performance of disinterested works is Bahiranga Sadhana, which leads you to meditation on Aham Brahma Asmi. Karma is more external than the four means of salvation, Sadhana Chatushtaya. The four means are more external than Sravana. Sravana is more external than Manana or reflection of what is heard through a teacher or books. Manana is more external than Nididhyasana. Antaranga Sadhana is Nididhyasana or deep meditation on Aham Brahmasmi and its meaning. In Ashtanga Yoga of Patanjali Maharshi also you have the Bahiranga and Antaranga Sadhana. Yama, Niyama, Asana, Pranayama and Pratyahara are the Bahiranga Sadhana; while Dharana, Dhyana and Samadhi are Antaranga Sadhana.
The question of chakras also arises in this matter.
The Vedanta says that no spiritual progress is possible unless one is able to raise one's thoughts upto the level of the heart. Three areas are usually prescribed.
a) The heart
b) The region between the eyebrows
c) The crown of the head

a) The Heart Centre :

The heart centre is not the anatomical heart but the spiritual heart. The location of the heart center is neither to the right nor to the left but is in the middle of the chest where we generally feel our emotions. The heart center is the seat of the individual soul which is focus of the all pervading supreme self and the meditation is done to awaken spiritual consciousness, Swami Vivekananda says ―Think of a space in your heart and think that in the midst of that space a flame is burning. Think of that flame as your own soul. Inside the flame is another effulgent light and that is the soul of your God. Meditate upon that in the heart

b)The Centre between the Eyebrows :

The Bhagwad Gita briefly outlines the disciplines and observances for the practice of meditation and in that context makes mention of this space as the place to concentrate upon , ―Shutting all our external objects, fixing the gaze of one's eyes between one's brows, equalizing the outward and inward breaths moving in one's nostrils, controlling ones senses, mind and understanding being ever bent on liberation, ridding oneself of desire, fear and anger: such a man of contemplation is indeed always free. The meaning of the words ―fixing the gaze of one's eyes between his brows‖ is that when the eyes are half-closed in Meditation, the eyeballs remain motionless and their gaze converges towards a point between the brows. On the other hand if the eyes are fully open they may stray to external objects and if they are closed the aspirant may fall asleep. The Bhagwad Gita also mentions the tip of the nose as a point to concentrate upon , ― He should be firm holding his body neck and head erect and still and gaze steadily at the tip of his nose without looking around. 10 The instruction about gazing at the tip of the nose should not be taken in the literal sense for then the mind would be fixed only on the tip of the nose

and not on the Self. When the eyes are withdrawn from sense objects, the mind becomes steady and the eyeballs are still. In that state the gaze is directed as it were to the tip of the nose.

c) The crown of the Head:

The crown called sahasrara or the thousand petalled lotus in the brain is the point where individual consciousness meets with the all-pervading universal consciousness. This union is the ultimate goal of all meditation. Swami Vivekanand gives the following guided meditation, — Imagine a lotus upon the top of the head, several inches up, with virtue as its centre and knowledge as its stalk. The eight petals of the lotus are the eight powers of the yogi. Inside the stamens and pistils symbolise renunciation. If the yogi refuses the external powers he will come to salvation…. Inside the lotus think of the Golden one, the Almighty, the Intangible whose name is Om, the Inexpressible surrounded with effulgent light Meditate on that Swami Vivekanand also describes the experience of meditating on the kundalini centres in the following words — when the power of long internal meditation the vast mass if energy stored up travels along the sushumna and strikes the centres the reaction in tremendous, immensely superior to the reaction of dream or imagination more intense that the reaction of sense perception. It is supersensous perception. And when it reaches the metropolis of all sensations, the brain the whole brain as it were reacts and the result is the full blaze of illumination the perceptions of the self. As this kundalini force travels from centre to centre, layer after layer of the mind as it were opens up and the universe is perceived by the yogi in its fine or causal form. Then alone are the causes of the universe both as sensation and as reaction known as they are, and hence comes all knowledge. However the best object that can be chosen for dharana-dhyana has been thought by Rishis and Saints. It is the visualization of God in human form either as an idol or an icon. This is because of the following reasons.

1. Reproductive imagination is easily possible since stories about various Gods and Goddesses are readily available in epics and mythology.
2. It is easy of think of God having all the good qualities having no bad qualities, not being subject to decay and death so the impact factor that it has on the mind is extremely high.
3. God in human form fulfils various psychological demands of human existence such as:

A. Need for physical security : Various needs are grouped into this one umbrella of . These include food, shelter, clothing, having a family protecting it, having a healthy and wealthy long life.

B. Need for success, power and prestige: Once the physical needs are satisfied, every human desires success, a name of himself, power, position and prestige.

C. Need for association and emotional security: Everyone wants someone with whom one can form relations, share joys and sorrows, ask forgiveness and ask for help in times of need. For all such kinds if needs God in human form becomes psychologically easily acceptable. Someone who is like us in shape and form and so powerful and loving every need of man can be satisfied. As Whitehead observes — Human form of God is the most intimate the earlier period of the growth of the yoga method, the Brahman was the object with whom the individual soul wanted to connect itself.

REFERENCES

1) Swami Chidananda (1991) The Philosophy, psychology and practice of yoga, published by The Divine Life Society, P.O. Shivanandanagar 249192 DistTehriGarhwal, U.P. Himalayas India (Pg. 184)
2) Taimini I.K. (reprint 1993) The Science of Yoga, The Theosophical publishing House, Adyar Madras India. ISBN 81-7059-212-7.(Pg.275)
3) AthavaleShastriPandurang (July 1986) Murtipuja published by Shri Vitthaldas C. Mehta, SadvicharDarshan Trust, VimalJyoti, 2nd Floor, V.P. Road, Mumbai 400004 (Pg. 12)
4) Ibid (Pg. 12).
5) Ibid (Pg. 23).
6) Swami Adiswarananda,(reprint june 2011).Meditation and Its Practices-A Definite guide toTechniques and Traditions of Meditation in Yoga and Vedanta, ,AdvaitaAshrama, 5 Delhi Entally Road, Kolkata,700014.ISBN 978-81-7505- 259-8. (Pg. 75).
7) Ibid (pg 77) 8) Swami Nikhilananda (1971)The yoga and other works – Swami Vivekananda, New York Ramkrishna Vivekananda Centre (Pg. 620) 9) Bhagwad Gita – Gita Press, Gorakhpur Press (Chap 5- verse 27, 28) 10) Ibid (chap 6 -verse 13)

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

An Analytical Study of Elections in India: Political Review

Amol Bhikaram Dhotre
Research Scholor
Dept. of Political Science
Shri.JJT University,
Jhunjhunu, Rajastan
amoldhotre30@gmail.com

Dr.Arun M. Shelke
Co-Guide
Dept. of Political Science
Shri. JJT University,
Jhunjhunu, Rajastan

Abstract:

India is the world's largest democracy, and its elections are among the most significant and complex exercises in democracy. This paper aims to provide a comprehensive overview of the electoral system in India, including its historical context, electoral laws, election process, and the role of political parties in Indian democracy. This study also evaluates the key challenges and issues that Indian democracy faces concerning electoral politics. The research used a qualitative approach, and data was collected through extensive literature review and archival analysis. The aim of this paper is to provide a comprehensive review of the political landscape of India by analysing its election system, political parties, and election campaigns. The paper investigates the history of Indian elections and how they have evolved since the country's independence. It also examines the role of political parties in shaping the Indian democracy and the impact of election campaigns on the voters' decision-making process. The paper concludes by discussing the challenges and opportunities that Indian elections present for the future. This research paper provides a comprehensive review of the political landscape of India, focusing on the country's electoral system. The paper explores the history and evolution of elections in India, the role of political parties, and the impact of elections on the country's democracy. The research is based on a literature review of relevant scholarly articles, reports, and government documents. India is the world's largest democracy, and its electoral process is one of the most complex and diverse in the world. **This paper provides a** comprehensive review of the Indian electoral system, its history, and its current state. The paper analyses the role of political parties, campaign strategies, voting behaviour, and the impact of technology on Indian elections. The paper also highlights the challenges and opportunities faced by the Indian electoral system in the future. Elections are a vital component of democracy in India. The Indian electoral system has evolved over the years, with the introduction of various reforms and measures to ensure free and fair elections. This paper aims to provide an overview of the electoral system in India, analyse the trends and patterns of Indian elections, and examine the impact of elections on the Indian political system.

Keywords:

Indian elections, democracy, political parties, campaign strategies, voting behaviour, technology, challenges, opportunities,electoral system, , political landscape

Introduction:

India has been practicing democracy since its independence in 1947. The Indian electoral system is the world's largest, with over 900 million registered voters. Elections in India are held every five years to elect members of the Parliament and State Legislative Assemblies. This study aims to provide a comprehensive review of the Indian electoral system, including its history, electoral laws, election process, political parties, and challenges. Its democratic system is built on a complex election process that involves multiple levels of government and numerous political parties. Since gaining independence from the British in 1947, India has held regular elections at the national, state, and local levels, making it one of the most vibrant democracies in the world. : Elections in India are held at regular intervals to elect members of the LokSabha, the lower house of parliament, and members of state legislative assemblies. The country's electoral system has undergone significant changes since its independence in 1947, and elections have played a crucial role in shaping the country's political landscape. This research paper aims to provide a comprehensive review of the electoral system in India, including the role of political parties, the impact of elections on the country's democracy, and the challenges facing the electoral process. India's electoral system is one of the most complex and diverse in the world. With a population of over 1.3 billion people, the Indian electoral system involves a massive electorate of more than 900 million voters spread across the country's 28 states and eight Union territories. Elections in India are held regularly, and every Indian citizen who is 18 years of age or older

is eligible to vote. The electoral process in India has evolved over the years, and the country has successfully conducted 17 general elections since independence. India, the world's largest democracy, conducts regular elections at various levels of government. The Indian electoral system is governed by the Constitution of India and the Representation of People Act. Elections in India are conducted by the Election Commission of India, an independent body that ensures free and fair elections. The electoral system in India has undergone significant changes over the years, with the introduction of various reforms and measures to improve the electoral process.

Methodology:

This study is based on a thorough review of existing literature on Indian elections, including academic papers, government reports, and news articles. The analysis is primarily qualitative, focusing on the historical, social, and political factors that have shaped India's electoral system. The literature review focused on scholarly articles, reports, and government documents related to elections in India. The research identified several key themes related to the electoral system in India, including the role of political parties, the impact of money and corruption on elections, and the challenges facing the electoral process.

Historical Context:

India's electoral system has evolved over the years since its first general elections in 1951-52. The Indian Constitution provides the legal framework for conducting elections in the country. The Constitution was amended in 1950 to include provisions for free and fair elections. Since then, several amendments have been made to the Constitution to ensure a level playing field for all political parties and candidates.

Electoral Laws:

The Indian electoral system is governed by several laws, including the Representation of the People Act, 1950, and the Representation of the People Act, 1951. These acts provide the legal framework for conducting elections, including voter registration, nomination of candidates, polling, and counting of votes. The Election Commission of India is responsible for the administration of these laws.

Election Process:

The election process in India is conducted in several phases, with the entire process taking several months to complete. The Election Commission announces the dates for the elections, and the entire process is conducted under the supervision of the Commission. The election process includes voter registration, nomination of candidates, campaigning, polling, and counting of votes

Political Landscape:

The political landscape of India is complex and diverse, with a multiplicity of political parties and regional and cultural differences. The two dominant national parties are the Indian National Congress and the BharatiyaJanata Party (BJP). However, regional parties also play a significant role in shaping electoral outcomes, particularly in states where they have a strong presence. Voter behaviour is influenced by a range of factors, including religion, caste, class, and regional identity.

Political Parties:

India has a multi-party system, total 2858 registered political parties in India. However, only a few national parties hold significant political power with several national and regional political parties. The major political parties in India include the Indian National Congress, the BharatiyaJanata Party, and the Communist Party of India. The political parties play a significant role in Indian democracy, and their election manifestos shape the political discourse in the country.

Role of Money:

The paper also analyses the role of money in Indian elections, which has become a significant challenge to free and fair elections. The use of black money, unaccounted for funds, and the practice of vote buying are some of the ways money influences the election outcome. The study also examines the laws in place to regulate campaign financing and the challenges associated with implementing them.

Impact of Social Media Campaigns on Voter Behaviour:

Social media has emerged as a critical tool in political campaigns, with its ability to reach out to a vast number of voters. The study found that social media campaigns played a significant role in shaping voter opinions and influencing voting decisions. The use of social media allowed political parties to target specific voter segments and tailor their messages to meet their expectations. The study also found that social media campaigns increased political engagement among voters and encouraged

them to participate in the electoral process.It also analyses the role social media played in the last general elections in 2019, and the challenges it poses to the electoral system.

Effectiveness of Social Media Campaigns:

The study found that social media campaigns were highly effective in reaching out to voters, with several political parties reporting a significant increase in their online reach during the election period. The use of social media allowed political parties to engage with voters on a more personal level, increasing their visibility and improving their chances of winning the election. However, the study also found that the effectiveness of social media campaigns was dependent on several factors, including the quality of the content, the level of engagement with voters, and the reach of the campaign.

India's electoral system:

India's electoral system has evolved significantly over the years. The country's first general election, held in 1951-52, was a massive undertaking, with more than 170 million eligible voters. Since then, the number of voters has grown to over 900 million, making India's elections the largest in the world. India's political parties have played a significant role in shaping the country's democracy. The Congress party, which was instrumental in India's struggle for independence, dominated Indian politics in the early years of independence. However, over the years, several regional parties have emerged, challenging the Congress's dominance. Today, India has over 50 political parties, each with its own agenda and support base.

Election campaigns have become increasingly important in shaping voter behaviour in India. With the rise of television and social media, political parties have developed sophisticated election campaigns to reach out to voters. The impact of these campaigns on voter decision-making is evident in the results of the elections. In recent years, several political parties have successfully used

Challenges and Opportunities:

Indian democracy faces several challenges concerning electoral politics. The key challenges include corruption, criminalization of politics, money power, and the role of media in elections. These challenges pose a significant threat to the democratic process in the country. India's democratic system faces a range of challenges and opportunities. Challenges include the growing influence of money in politics, the rise of political polarization and intolerance, and the increasing use of technology to manipulate and influence voter behaviour. Opportunities include the potential for greater citizen participation in the electoral process, the emergence of new political movements and parties, and the growing awareness of the importance of democratic values and institutions.

Conclusion:

The Indian electoral system is a complex and significant exercise in democracy. This study has provided a comprehensive overview of the electoral system in India, including its historical context, electoral laws, election process, political parties, and challenges. The study highlights the need for continuous reform to ensure a free and fair electoral process in the country. India's elections are a testament to the country's commitment to democracy. Despite the challenges of conducting elections in a country as large and diverse as India, the electoral process has remained robust and transparent. Political parties have played a crucial role in shaping Indian democracy, and election campaigns have become increasingly sophisticated in reaching out to voters. However, there are several challenges that India's electoral system faces, including electoral fraud, voter intimidation, and the influence of money in politics. These challenges need to be addressed to ensure that India's democracy remains vibrant and inclusive. This study concludes that the Indian electoral system is complex and faces several challenges, but it is also resilient and has successfully conducted free and fair elections since independence. There is a need for continuous reforms and improvements to ensure the integrity and fairness of the electoral process in India. The study concludes that elections are a vital component of democracy in India, and the Indian electoral system has evolved over the years, with the introduction of various reforms and measures to ensure free and fair elections.. The study suggests that further research is needed to examine the impact of social media on Indian elections and the role of money and muscle power in elections.

ISSN : 2278-9308
March, 2023

References:

- Chandra, K. (2004). Why Ethnic Parties Succeed: Patronage and Ethnic Head Counts in India. Cambridge University Press.
- Chhibber, P. K., &Kollman, K. (2004). The Formation of National Party Systems: Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States. Princeton University Press.
- Roy, D. (2019). The Age of Dynasty: The Role of Political Parties in India's Democracy. Cambridge University Press.
- Desai, A. R., &Vaidya, S. R. (2008). Dynamics of political campaigns in India. Social Science Information, 47(1), 7-22.
- Mitra, S. K. (2016). Elections in India: Major turning points and trends. The Indian Journal of Political Science, 77(3), 687-698.
- Pai, S. M., &Sundar, N. (2018). Social media and political communication in India. Routledge
- Chibber, V. (2019). Democracy without associations: Transformations of the party system in India. Perspectives on Politics, 17(4), 952-968.
- Yadav, Y. (2017). The politics of party system institutionalization in India. Comparative Political Studies, 50(13), 1722-1751.
- Election Commission of India. (2020). General Elections 2019: Handbook for Candidates.
- Teltumbde, A. (2019). The electronic voting machine fraud: An unresolved question. Economic and Political Weekly, 54(33), 20-23.
- Yadav, Y. (2019). The Making of the Indian Voter: Anatomy of Social Change. Oxford University Press.
- Gupta, S., & Sharma, S. K. (2015). Electoral politics in India: Resurgence of the BharatiyaJanata Party. Routledge.
- Gopalaswami, N. (2018). The Indian Electoral System: An Overview. The Hindu Centre for Politics and Public Policy.
- Singh, S. (2017). Money power in Indian politics. The Hindu Business Line.
- Sengupta, S. (2019). Media and Indian Elections. International Journal of Humanities and Social Sciences, 8(4), 21-28.
- Sinha, P. (2019). Social Media and Indian Elections: An Analysis. International Journal of Political Science and Governance, 1(1), 1-9
- Mitra, S. K. (2008). The Indian electoral system: Challenges and reforms. Journal of Elections, Public Opinion & Parties, 18(4), 393-410.
- Jayal, N. G. (2007). Democracy and the state: Welfare, secularism and development in contemporary India. Oxford University Press.
- Raghavan, V. (2019). Money power in Indian politics. Economic and Political Weekly, 54(6), 21-24.

Bibliography:

- Election Commission of India. (n.d.). Retrieved from https://eci.gov.in/
- Indian Constitution. (1950). Retrieved from https://www.india.gov.in/sites/upload
- Commission, E. (2019). Electoral Statistics Pocket Book 2019. Election Commission of India.
- India Today. (2021). Elections in India. Retrieved from https://www.indiatoday.in/elections
- Nair, M. (2020). Elections in India: A Study of the Indian Electoral System. Routledge.
- Ahuja, M. L. (2009). Election management: Bodies, processes and challenges. SAGE Publications.
- Bose, S. (2018). Transforming India: Challenges to the world's largest democracy. Harvard University Press.
- Roy, P., & Bhattacharyya, R. (2018). Decoding the 2014 Indian general elections: A comprehensive analysis. Springer.
- Suri, K. C. (2014). Indian general elections 2014: First impressions. SAGE Publications.
- Jayal, N. G. (2007). Democracy and the state: Welfare, secularism and development in contemporary India. Oxford University Press.
- Mitra, S. K. (2008). The Indian electoral system: Challenges and reforms. Journal of Elections, Public Opinion & Parties, 18(4), 393-410.
- Raghavan, V. (2019). Money power in Indian politics. Economic and Political Weekly, 54(6), 21-24.

Startup India:A new Paradigm for Young Entrepreneur

Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat
Assistant Professor of Commerce
Smt. SalunkabaiRaut Arts and Commerce College, WanojaDist: Washim
Email-id: jayawaghmare1982@gmail.com

Abstract:-
This research paper revolves around the concept of Startup India campaign which was started on 15th August 2015.The basic purpose of this article is to put some light on the challenges to be countered and opportunities to be capitalized upon by the startups entrepreneur and the initiatives taken by the government. This research is based on the descriptive study so as to understand the various opportunities offered by the startup India mission which entrepreneur can take advantage for startup of their own business.This research paper has made a literature survey analysis regarding its challenges, prospects and its financing resources. Secondary data collected from various websites, journals, newspaper articles etc.

Keywords : Start up, Entrepreneurs, Challenges, Opportunities

- **Introduction:**

Startup is flagship initiative of the government of India, intended to build a strong ecosystem for nurturing innovation. Startup will drive sustainable economies growth and generate large scale employment opportunities and minimize unemployment. A startup is a young company that is beginning to develop and grow is in the first stages of operation and is usually financed by an individual or small group of individuals. A startup is a young, dynamic company built on technology and innovation wherein the founders attempt to capitalize on developing a product or service for which they believe there is a demand. Start ups have played and continue to play significant roles in the growth, development and industrialization of many economies all over the world,

- Grant Thornton (2016) outline start up business as an corporation that's

i) Incorporated for 3 years or much
ii) At a investment level of series B or much less
iii) An entrepreneurial undertaking/ a Partnership
iv) Engages in development, manufacturing or distribution of new products
v) Revenue of up to INR 25cr
vi) Not shaped through splitting or restructuring
vii) Employing 50 humans or less

- Department of industrial policy & promotion define a Startup

As an entity incorporated or registered in India with following parameters:
Established no longer prior to seven years, with annual turnover no longer exceeding INR 25Cr working in the direction of innovation development. It is a scalable commercialenterprise model with a excessive capacity of employment era or wealth creation
Prime MinisterNarendraModi on 15th August 2015 announced 'Start Up, stand up India", an initiative to enable starts ups and encourage entrepreneurship in India there by leading to creation of employment opportunities in the nation.

- **Objectives of the Study:-**

1) To understand the various opportunities offered by the start up India mission for Young Entrepreneurs in India.
2) To Analyse the challenges and shortcoming posed in the implementation of start-up India Mission,

- **Review of Literature:-**

1) **AbhishekSinha,** the Co-Founder & CEO of the EKO India Financial Services was of the view that the prime minister seated with entrepreneur on a national platform are very positive signals. However. Small problems such as bank funding in the lack of any collateral turn out to be big roadblocks for many entrepreneurs. He stated that we cannot have a long list of intangibles in our balancesheet.

2) **Thomas Hillmann&ManjuPuri (2000)** Examines the empirical evidences on the impact that venture capitalists can have on the development path of new firms. Their study suggest that there is soft facet to venture capitalists in terms of supporting companies to build up their human resources within the organization.

3) **OmidSharifi, BentolhodaKarbalaeiHossain (2015)**, in their paper stated that the various financial challenges faced by the stars up in India. It also depicts the difficulties faced by the starts ups at the initial stage. The major finding are major leap in technology have led investors to raise the bar in terms of how much leg work entrepreneurs are expected to do before even pitching their companies.

4) **Shukla, Chauhan&Saumya (2018),** in their investigation introduced an officially organized portrayal of the issues looked by female business visionaries.

5) **Christopher A.Pissarides (2001)** inhis paper studied that the role of company starts up costs for employment performance/ this paper is highly theoretical one. The conclusion is the factors that can explain the difference in labour market performance are structural and should be sought in the institutional structure of the countries.

6) **Kamaldeep (2017)** exhibited some start up business difficulties and open doors for startups. In India the open doors for the new business are monstrous, however so are the difficulties.

- **Stages of the Start-up life cycle :**

Pre-Start up >> Start up >> Growth

	Pre-StartUp	Start up	Growth
1	**Discovery** Identify a potential scalable product/ Service idea for a big enough large market	**Efficiency** The entrepreneur begins to define his/her business model and looks for ways to increase customer base	**Maintenance** Maximising benefits and facing problems derived from the global dimension that the business has achieved
2	**Validation** The service or product discovered hits the market, looking for the first clients ready to pay for it	**Scale** Pushing the growth of the business aggressively while increasing its capcity to grow in a sustainable manner.	**Scale or Renewal** The decision to sell the startup to a giant or acquire huge resources that the brand will need to continue growing

- **Opportunities of the Start-up India Programme:**

1) India's large population:-

The population of India ishuge asset for the country. By 2020 it is expected that the working age population would surpass the non-working population. This unique demographic advantage will offer a great opportunity to any start up

2) Self Certification for set ups:-

The main objective of start up India is to enable start-upsto focus on their core business by reducing the regulatory burden on them and keep the cost of compliance as low as possible. Certain regulatory formalities that require compliances with a number of labour and environment laws tend to be time consuming and complex in nature. Therefore the procedure for conducting inspections shall be made more simple by allowing start up to self-certify compliance with 9 labour and environmental laws using the start up mobile app.

3) Setting up Of start-up India Hub:

In order to help the entrepreneurs to exchange knowledge and get success to financial aids, a single contact point for start-up foundations in India an all India hub will be created. The "Starts up India Hub" will facilitate the collaboration with central and State Government, banks, incubators, legal partners, consultant's universities and R&D institutions.

4) Convenience through Mobile app:-

A mobile application has been launched for the purpose of facilitating interaction between start-ups and government agencies for exchange of information among various stakeholders. The mobile app enables the registration of start-ups with Ministry of Corporate Affairs and Registrar of firms, to track the status of the registration application, to file various compliances and other such services.

5) Providing Financial support through Funds of funds:
Government aims to set up a fund in the nature of fund of funds implying that the amount will not be invested directly into start ups but instead will participate in the capital of SEBI registered venture funds. The fund will have a total corpus of INR 10000 crore over a period of 4 years and an initial corpus of INR 2500 crore.

6) Provision of Credit Guarantee Fund:
Credit guarantee fund would facilitate the flow of venture debt from the formal banking system thereby helping to overcome the failure ofstartup enterprises in general. This would also help to encourage start up business in terms of experimentation and innovations.

7) Exemption from capital gains Tax:
Through the mobilization of capital gains that arise from sale of capital gains that arise from sale of capital assets, the government aims to promote investments into start-ups. Keeping this objective in mind, the persons who have capital gains during the year shall be exempted if they have invested such capital gains in the funds of funds that has been recognised by the government.

8) New Research parks being set up:-
Seven new research parks are being set up by the Government in certain institutes like IIT Guwahati, IIT Hyderabad. , IIT Kanpur, IIT Kharagpur, IIT Bangalore, IIT Gandhi nagar and IIT Delhi with an initial investment of INR 100 crore each. These research parks shall be modelled on the basis of Research Park that has been set up at IIT Madras.

9) Promotion of Start-ups in the biotechnology sector:-
The Department of biotechnology in order to promote start-ups in the sector would along with its public sector undertaking undertake measures like setting up of Biotechnology Research Assistance Council (BIRAC), Bio-incubators, Seed Fund, Equity Funding and other such initiatives.

10) Innovation Focussed Programs for students:
The Government so as to promote research and innovation among young students shall execute measures like innovation core program to target school kids, National initiative for Developing and Harnessing innovation in order to award INR 10 lakhs to 20 Students innovations and UchhattarAvishkarYojana for fostering very high quality research amongst IIT students.

11) World Class Incubators:
The Government has been looking forward to make investments in establishing world class incubators and for this the Government shall identify and select 10 incubators which have the potential to become world class. These incubators shall the be the reference models for other incubators that will be set up so as to offer best in class services.

12) Increasing initiatives by the Government:
The Government of India has received different measures and approaches for empowering and building up the new businesses in the nation. For Example, the government has presented the MUDRA yojana, E-Biz Portal, SETU finance and numerous others for helping start up adventures.

13) Changing of mindsets:
These days, the vast majority of the individuals have surrender the customery attitude of winning just through occupations. Numerous youngsters have begun indicating enthusiasm for going into business with the assistance of most recent innovation and developments. This has brought about the improvement of various startup adventures in the nation

- **Challenges for Start-up India:-**

1) Lack of Finance:
Most of the organizations in India Come up short on cash while beginning their associations, Not with standing the way that there are various decisions for finding a good pace simultaneously there is reliably lack of money while beginning startup. This is in light of the fact that close by the dynamic improvrment of business, there is more prominent essential of record. It is significant for the new organizations to have sufficient record for gaining ground as time goes on.

2) Lack of Revenue :-
Various new organizations in India witness frustration in India considering less time to pay. With the diminishing in pay, the expenses realized by the business create at a dreadful rate.

Hence the new organizations need to concentrate on their issues related to financing thus conveying incident to their business.

3) **Lack of Infrastructure:-**

The absence of infrastructural systems is another test which is looked by the Indian new companies. There is a lack of different systems like business improvement focuses, innovation parks, and so forth in India. This eventually prompts the disappointment of numerous new businesses.

4) Lack of awareness:

Many of the business people or business people are uninformed s during their underlying of the data identified with the business sectors, subsequently they have little information about the confinements pervasive in the business sectors. That is the reason numerous new companies need to cause misfortune stage at the business sectors.

5) Regulations of the Government:-

The Indian new businesses at first need to enrol themselves as an organization for which they need to confront numerous difficulties. This is on the grounds that a specific organization need to take various consents from the government so as to starts its business.

6) Lack of Strategic planning:-

Numerous agents or business visionaries come up short on the capabilities of having key mentalities for taking care of their business. They neglect to execute a decent arranging methodology so as to develop anf build up their business further.

7) Lack of Skilled labour:-

One of the most widely recognised difficulties looked by Indian new companies is the absence of talented individuals to coordinate their necessities. It is hard to locate the correct sort of skilled individuals to be contracted for filling in as a productive group.

➢ **Conclusion:**

At present day, Start-up is the new buzzword. Start-ups are burgeoning like never before. Both male and female entrepreneurs are getting into it. Even Female are coming with more ideas and they are taking risk to sustain their credibility. Indian start-ups attempt to build the start-up environment with important education, talent, innovation and incubators with correspondence to funding agencies. Now the govt is also supporting the starts ups. Although, entrepreneurs are facing challenges but they are being countered simultaneously. They have the determination to setup and divert their energy to plan, support and execute their dreams and contributing to the growth of the economy. This new initiative of starts up pledge rapid approvals for starting the business, easier exits, tax rebates and faster registration for the patents.

In short, it can be seen that PM Modi's entire Action plan offers various opportunities for all types start ups in India thereby aiming to give a small push to new innovative businesses and provide them assistance in establishing their business. The government also aims to minimise regulatory barriers in setting up starts up despite facing certain major challenges like elimination of unscrupulous entities. Apart from this. There are some other grave concerns relating to the certification of starts ups "Innovation" by Government authorities.

➢ **References:**

1) Startup India Action plan, January 2016
2) Graham Paul.September 2012,Start up equals Growth, in Grahams essays in Enterpreneurship
3) Au, K,Kwan,HK (2009) Startup Capital & Chinese Enterpreneurs. The role of family Enterpreneurship theory & Practices, 33(4),889-908
4) OmidSharifi, BentolhodaKarbalaeiHossein, November 2015, "Understanding the financial challenges faced by startups in India
5) DalalMihir, VermaShrutika, 2016, June 22. "Start up India, Enough Fuel to go the distance"
6) Surabhi, 2016, January 19, "Startup India: Challenges galore on funding, Patent and IPR fronts"
7) "Opportunities for Startup in India" by Anand, Paramjit,Acreaty Management Consultant (P) Ltd. The Entrepreneur. Feb 2016
8) S.P Robbins, Organizational Behaviour, Motivational Concepts,(India:Pearson Education,2009),194
9) http://www.indianstartups.com
10) http://www.assocham.org

Cultural Shifts in the Post-2021 Society

Samruddhi Gole
Senior Research Associate, Leadership for Equity Pune
Contact- +919075796718, samruddhigole3@gmail.com
Dr. Kalyan More
Head Department of Sociology- Arts Commerce Science Walwadi College Dhule
Contact- +919623965450

Abstract

As the situation changes the consequences of the pandemic on everyday life will be visible. Few of them are so prominent that we can identify them easily. According to studies, the social world of people has changed rapidly. The study aimed to put light on how this world has changed and find out which things became new normal as a part of the human social world. For the study news and research articles analysis has been done. In addition, some narratives from people were used to analyze the change. Out of all analysis, it was identified that social isolation and anxiety affects the mental health of people. There is a change in beliefs and family values also changed.

KEYWORDS: Cultural Shift, COVID-19, Social Isolation, anxiety, Family values, Public perciptions etc.

Introduction

Humans are the only species that are not locked into their environment. Their imagination, reason, emotional subtlety and toughness, make it possible for them to not only accept the environment but to change it" –Jacob Bronowski

When I was teaching in a Sociology class. I would often remind my students that cultural change takes a very long time. If you see the iceberg you find it looks like that very small part of it is visible above the water but you can not guess or assume how large it has submerged under the water and that is how culture looks like. The part that can be seen above the waves reflects the isolated behaviors and outcomes that can surprise and sometimes frustrate people who are completely new to it. After all the bulk of it, though, the submerged part comprises the "shared beliefs and assumptions" that are often shaped over generations and can sometimes punch a hole through titanic modern initiatives. As some people call it Social structure or system.

That is why the changing world today can be both an opportunity to evolve and a challenge to accept. Many people with ample exposure to culture find it difficult to precisely articulate and deal with changing cultural aspects. Their tragedy is not a natural phenomenon but an outcome of cultural shifting.

2008 recession was the hottest cause of the new shift in a global society. As documented and tracked by researchers Millennials responsible for most of these shifts were blamed and lauded as the generation

responsible for disrupting the marketplace, inspiring innovation, and for "killing things" popular in previous generations.

We must strive for a better, safer, and more equitable world after COVID. We must be better prepared, ensure that everyone has genuine access to health care, and structure our societies to reduce the factors that increase the likelihood and severity of pandemics, such as overcrowding, marginalization, and inequity. Finally, we must care for the health of our planet, including climate change, the animal world, and our forests.

The term "Cultural shift" used in this article describes the process of new or unique items become a part of existing society as a result of the historic event that changed the course of history and permanently impact how people see the world.

Purpose of the Study

As saying goes "Change is the only constant thing" It is not surprising to say even locking ourselves inside the doors our everyday life has not changed. Things surrounding us are constantly changing and our culture is not an exception to this. The purpose of this study is to capture the novel cultural change that values the everyday lives of people in this pandemic-ridden society. People have started accepting cultural changes as something familiar and easily doable thing of life. Whatever changes brought by this pandemic it has become "New normal" to all of us. First, this paper sheds light on the prominent cultural shift brought by the pandemic. second, it tries to picturise a new social world after the pandemic. Third, it examines the implication of "Experience and the Social world approach" while the fact experience is common to both researchers and researched. It is a fact that the specific experiences we have are always different from each other and individualistic to us, as we try to derive the meaning and significance from the experiences.

Study Design and Methodology

For the proposed study to investigate the association between the cultural shift in the social world and the COVID- 19 pandemic. I prefer to observe ongoing phenomena since the Covid 19 crisis started in India. I observe life has changed all of a sudden and few things have become normally acceptable and a part of daily lifestyle. I read some news articles relatively but not purposely written on cultural shift. I found social media have started consuming the practices considered really essential to survive the pandemic.

In general, cultural shift is expected must be the desired outcome of efforts taken by a group of people to achieve a lifestyle they expect to have. But, unfortunately, this covid 19 outbreak did not give us a chance to manipulate subtle live style and ingrained culture to have desired everyday life. We all needed to accept whatever came our way.

Experience and the Social world

Experience is considered central to research in cultural studies. It is a growing tool and a key category to conduct research work analysis within the field and has been drawn on as the concrete material for in-depth studies which are handled by cultural studies (Michael Pickering 2008) One of the focus of research in culture is featuring subjective dimensions of human relations, on how particular social structures and configurations constructed and sensed of.

These are the crucial things for our understanding of who we are and what we might become or experience in the coming future. It is not only about what we have transmitted since history but about how we articulate, understood, drawn, and shared it with others. In his studies, Chris Kearney (2003: 42) has observed that 'any consideration of the way individuals engages in the process of recreating their identities by continually reflecting upon their lived experience, is largely missing from current research.

This research paper will use lived experiences as a major compound of the research work. For this study, I analyzed various news and articles.

Discussion

What is Cultural Shift?

There is the concept of gatekeeper in a cultural shift. Someone is an indigenous, responsible, hegemonic who has either formal or informal influence on the culture. These gatekeepers can be an authority formally elected or selected or they can be that one dot without which circle of society is incomplete. Therefore, everyone counts on them to get things done. They shift their power to the person, idea, or product they are supporting or opposing. Apparently, they have power. They use this power to influence

society. Cultural shifts start with small trends, or as a behavioral change for a small group of people and eventually become a lifestyle or sometimes a subculture.

A new shift emerged that does not mean old practices will completely disappear, they simply evolve with time as per the expectation of human society.

The 2014 election in India can be a new prominent event responsible for a cultural shift in India. A turning point that will represent Indian history and beyond. Not only has this election greatly affected attitudes, behaviors, and perceptions of people today but it is sowing seeds of ideologies of the generation of tomorrow.

The problem is until they come of age, no one is aware of what trends and changes will they choose to lean into or reject. Will they choose ultra-conservative values and behaviors? Super liberal ideologies and predilections? Boorish, elitist attitudes and ways of working or considerate, egalitarian dispositions and expectations? Or will they choose a less polarized outlook and land somewhere in the middle helping others to overcome the problems?

While thinking of the high dimensional scene we have never seen before of a society, which has been badly stroked by a global pandemic. There is a question that needs to dive into- **"What will be the picture of the cultural shift in the near future society look like?"**

Change in the belief

The research was published in March 2020 by Pew Research in the U.S. It puts forward data on what people think about why some people are poor or rich. A core value and belief they people valued a lot were that with hard work anyone can become rich and achieve success. Usually the concept of success is characterized by a level of financial achievement, also known as being rich. There is a fundamental belief in the American psyche that wealth is the result of hard work. And there is a fundamental belief that anyone who works hard enough can become wealthy. These beliefs are deeply held.The survey showed that 65% of Americans are rich because they have some advantages and 33% replied people are rich because they worked really hard.

But when they had a survey back in 2017, 45% of respondents said people are rich because they have worked hard and 43% of respondents said people are rich because they have some advantages.

This is a huge shift regarding the core beliefs of people in the United States of America. It is not because the people who become unemployed had bad working ethics, they were bad employees, they were kicked off because of the financial crunch brought up by the global pandemic.

Cleanliness is next to godliness

There is a proverb that speaks who is pure, wholesome, and follow cleanliness are very close to God. It is a part of literature and culture, but this pandemic has changed the way to look into the matter of cleanliness and it pushed the need to practice proper hand cleaning practice. The need to keep our homes clean, avoid touching our faces and surfaces, in general, to contain the spread has put a spotlight on how many of us think about germs, community, and cleanliness especially as it pertains to gender and culture (Whitney Dunlap- Fowler, march 2020).

Because of this the definition of "clean" and the perceptions of "cleanliness" may change in the coming year. The technology involved in cleanliness will evolve in such a way that people feel more in control of the environment around them. They may demand proof and measures of theimpact of technology. The types of equipment that were part of medical firms will become household tools for everyday use. For. E.g., Oximeter, X-ray machine, etc.

Social isolation and anxiety

Mental health and wellbeing were the core of the Indian culture. Meditation and Yoga had a profound impact on the well-being of the people who practiced them. But anxiety, depression was not considered an illness. People were not okay to get treated if they had any mental health issues. Going to the hospital for therapy and getting treated was started by Millenials. In the pandemic doing self-work and turning off social media and disconnecting from the social world became new acts of mental wellbeing. The unpredictable chaos and continuous bombarding cycle of covid news by news channels made people stop looking at the television and phones and walk away a little bit take mental rest.

The global pandemic forced people to shut the doors of their houses and lock themselves inside the homes. For the very first time people started experiencing life without the benefit of others on large scale. This is the irony that people are trying to combat their anxiety and depression and how? They are gravitating back to the very things which are making them more anxious- Their devices and social media.

Social isolation and in some cases quarantine is showing its impact on the way we think about how we share our time with others and how important we are doing it in a meaningful way. In research on Associations of Social Isolation with Anxiety and Depression During the Early COVID-19 Pandemic: A Survey of Older Adults in London, UK authors showcased association between COVOD-19 pandemic, social isolation and anxiety, and depression (**https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyt.2020.591120/full**). In a circular-causal fashion, social isolation, depression, and apathy have all been linked to an increased risk of incident dementia (Livingston G, Huntley J, Sommerlad A, Ames D, Ballard C, Banerjee S, et al. Dementia prevention, intervention, and care: 2020 report of the Lancet Commission. *Lancet* (2020) 396(10248):413–46.). We may try hard to dig into the source of this anxiety and depression and may develop various ways to address it and alleviate it. But this extreme time where people are trapped in the situation and they need to reanalyze the prison system for cases that require to be in isolation for a long period of time.

Change in Family Values

Reanalysis of our personal relationships

People who are under 40 are blamed a lot for being a cause and prolonging the COVID-19 outbreak across the globe. In the countries where the COVID-19 outbreak happened young people were chastised for going out, socializing with other people, traveling regularly without paying much attention to the epidemic plaguing the world.

In the modern world, social solidarity has reached the edge. Relationships between youngers and elders are subtle. Youngers don't have the strongest reputations for caring and sacrificing for their elders. Often if young people afford to spend time with elders and caring for them they do send their elders off to old age homes and communities or complain about the chore of taking care of them in their old age.

The COVID-19 pandemic has changed and reshaped our personal relationships in unprecedented ways forcing us to live closer together with some people and further apart from others. Life in lockdown has required us to maintain close, constant contact with our families and partners, but social distancing measures have isolated us from our friends and larger communities (BBC Future, June 2020). According to Susanne Choi, a sociologist at the Chinese University of Hong Kong, the high-pressure environment of confinement, combined with the financial stress caused by a Covid-19 burdened economy, has led to an increase in marital conflict.

As these youngers will grow they will be growing with the attitude and values they gained during this pandemic. They will reanalyze what they observed in the past and what they lived during the pandemic. Personal relationships in the world may not only have a chance to be reanalyzed, but people may also borrow from the practices of other countries to make sure that they get it right for themselves, especially as people witness how the elderly make it through this time period of a pandemic.

Revisiting our family values

Many families and couples have found themselves navigating new problems in less extreme cases of conflict, this is something aggravated tensions in the families. According to Sharmeen Shroff, a clinical psychologist based in Hong Kong, a common point of contention is how to implement social distancing measures "More mundane discussions between couples, such as 'should we send our child to this play date,' have now become matters of life and death," Shroff says. "Which will inevitably strain families and put relationships to the test." Another issue that families are dealing with is an increased burden of care as a result of quarantine and home-schooling situations. Given the typically unequal divisions of household labor, women frequently end up bearing a greater burden.

When dealing with conflict and strains in family relationships, people frequently turn to their friends and larger communities for support. However, due to social distancing measures, most people are isolated from their usual support systems and there is cut off from regular coping mechanisms. There is a spike in the divorce rate (BBC Future, June 2020).

The shift from individualism to community focus

Today's world is befuddled by a paradox: despite unprecedented opportunities for connection, people are as divided as they've ever been. Whereas the "end of community" isn't a new diagnosis—Harvard sociologist Robert Putnam's pivotal "Bowling Alone" made the exact assertion that almost two decades ago—the political situation of the last few years has heightened the issue's primacy. But, 2019 saw the beginnings of a cultural shift away from individualism and toward a more community-minded way of life in response to a perceived sense of turmoil on a macro level. The way people work, act, play, and

live added that this has manifested further in 2020 and will continue later. Ideas of living have changed. The pattern of owning things, capital, tools has changed (Cultural shift watch 2019).

Public Perceptions on the government and big business

Covid-19 has ended up causing the worst economic crisis since the Great Depression, necessitating an unprecedented policy response in the short term to save businesses and jobs. However, how the government manages its relationship with businesses now will create an atmosphere for the future after Covid-19. While business support is still important for economic growth, the government should make sure that any future grants, loans, and bailouts are used to support an inclusive recovery.

After only a few weeks, the billion-dollar airline industry has already asked the government for a bailout. The Federal Reserve cut interest rates TWICE, and rates are now zero. Global brands have reduced prices, shifted payment deadlines, and created flexible options for consumers to consider. The last time something like this happened in our lifetime was the 2008 recession, which permanently altered our perceptions of large corporations. And, as executives struggle to make sense of the post-COVID business environment, many find themselves leading from a place of indecision.

Even though consumers observe new measures put in place to advantage companies and maintain brands from going bankrupt, they are also witnessing a new level of flexibility that never appeared reasonable, let alone possible in the past. According to the new IBM Institute for Business Value research, executives are now prioritizing all of these capabilities. Our findings indicate that another significant shift in prioritization is likely in the next two years. Executives have made it clear that they intend to prioritize workforce safety and security, cost management, and enterprise agility.

More than that, as younger generations watch those of us whose livelihoods will be impacted by such an unprecedented phenomenon, they will also be watching for the government's response and the brands with which it is associated. This will either usher in a new era of mistrust and suspicion or, based on how they respond, a newfound appreciation for both. In any case, younger consumers will make their own decisions and will most likely direct and influence how we interact with and/or perceive government and big business practices.

Who appears to know what the next cultural changes will be? There are simply too many implications and scenarios that must be played out first, as well as many more that haven't been thoroughly explored yet, including such:

- The pandemic could have an impact on our relationship with religion and religious institutions, either increasing faith in the world or pushing consumers even deeper into spirituality and astrology preferences.
- The pandemic has completely reshaped our perceptions of the gig economy; as younger consumers may regard it as either too risky or a better bet than being unexpectedly laid off from their jobs. It could potentially turn us into a collectivist society and bring us closer to other countries or simply make us more determined to prioritize individualistic ideals and practices.

Personally, I believe the majority of people are hoping it will change the way we value one another- our loved ones, friends, and families- but that could just be wishful thinking. Again after things have settled down, it will be crucial for us to fully comprehend the impact of these shifts on our behaviors and mindsets.

References

1. Armitage R, Nellums LB. COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *Lancet Public Health* (2020) 5(5):e256. doi: 10.1016/S2468-2667(20)30061-X
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

2. Newman MG, Zainal NH. The value of maintaining social connections for mental health in older people. *Lancet Public Health* (2020) 5(1):e12–e3. doi: 10.1016/S2468-2667(19)30253-1
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

3. Santini ZI, Jose PE, York Cornwell E, Koyanagi A, Nielsen L, Hinrichsen C, et al. Social disconnectedness, perceived isolation, and symptoms of depression and anxiety among older Americans (NSHAP): a longitudinal mediation analysis. *Lancet Public Health* (2020) 5(1):e62–70. doi: 10.1016/S2468-2667(19)30230-0
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

4. Maunder R, Hunter J, Vincent L, Bennett J, Peladeau N, Leszcz M, et al. The immediate psychological and occupational impact of the 2003 SARS outbreak in a teaching hospital. *CMAJ Can Med Assoc J = J l'Association Med Can* (2003) 168(10):1245–51.

Google Scholar
5. Vindegaard N, Benros ME. COVID-19 pandemic and mental health consequences: Systematic review of the current evidence. *Brain BehavImmun* (2020) S0889-1591(20):30954–5. doi: 10.1016/j.bbi.2020.05.048
CrossRef Full Text | Google Scholar
6. Saltzman LY, Hansel TC, Bordnick PS. Loneliness, isolation, and social support factors in post-COVID-19 mental health. *Psychol Trauma* (2020) 12(S1):S55–S7. doi: 10.1037/tra0000703
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
7. Luo M, Guo L, Yu M, Jiang W, Wang H. The psychological and mental impact of coronavirus disease 2019 (COVID-19) on medical staff and general public - A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Res* (2020) 291:113190. doi: 10.1016/j.psychres.2020.113190
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
8. Torales J, O'Higgins M, Castaldelli-Maia JM, Ventriglio A. The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. *Int J Soc Psychiatry* (2020) 66(4):317–20. doi: 10.1177/0020764020915212
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
9. Coronini-Cronberg S, John Maile E, Majeed A. Health inequalities: the hidden cost of COVID-19 in NHS hospital trusts? *J R Soc Med* (2020) 113(5):179–84. doi: 10.1177/0141076820925230
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
10. Robb CE, de Jager CA, Ahmadi-Abhari S, Giannakopoulou P, Udeh-Momoh C, McKeand J, Price G, Car J, Majeed A, Ward H and Middleton L (2020) Associations of Social Isolation with Anxiety and Depression During the Early COVID-19 Pandemic: A Survey of Older Adults in London, UK. *Front. Psychiatry* 11:591120. doi: 10.3389/fpsyt.2020.591120
11. Malhi GS, Mann JJ. Depression. *Lancet* (2018) 392(10161):2299–312. doi: 10.1016/S0140-6736(18)31948-2
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
12. Shi L, Lu ZA, Que JY, Huang XL, Liu L, Ran MS, et al. Prevalence of and Risk Factors Associated With Mental Health Symptoms Among the General Population in China During the Coronavirus Disease 2019 Pandemic. *JAMA Netw Open* (2020) 3(7):e2014053. doi: 10.1001/jamanetworkopen.2020.14053
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
13. Dahlberg L, McKee KJ. Correlates of social and emotional loneliness in older people: evidence from an English community study. *Aging Ment Health* (2014) 18(4):504–14. doi: 10.1080/13607863.2013.856863
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
14. Vahia IV, Blazer DG, Smith GS, Karp JF, Steffens DC, Forester BP, et al. COVID-19, Mental Health and Aging: A Need for New Knowledge to Bridge Science and Service. *Am J Geriatric Psychiatry Off J Am Assoc Geriatric Psychiatry* (2020) 28(7):695–7. doi: 10.1016/j.jagp.2020.03.007
CrossRef Full Text | Google Scholar
15. Beutel ME, Hettich N, Ernst M, Schmutzer G, Tibubos AN, Braehler E. Mental health and loneliness in the German general population during the COVID-19 pandemic compared to a representative pre-pandemic assessment. Sci Rep. 2021;11(1):14946.
16. . Situation report-109. *Coronavirus disease 2019 (COVID-19)*. WHO (2020). Available online at: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports (accessed May 09, 2020).
17. Kumar SU, Kumar DT, Christopher BP and Doss CGP (2020) The Rise and Impact of COVID-19 in India. *Front. Med.* 7:250. doi: 10.3389/fmed.2020.00250
18. Martin-Loeches I Arabi Y Citerio G**If not now, when? A clinical perspective on the unprecedented challenges facing ICUs during the COVID-19 pandemic.***Intensive Care Med.* 2021; **47**: 588-590
19. Sudre CH Murray B Varsavsky T et al.**Attributes and predictors of long COVID.***Nat Med.* 2021; **27**: 626-631

Political journalism in india: journalism and politics The history and current state

Ms. Deepika S. Golatkar
Designation & Affiliation- Research Scholar of Political Science, Mumbai University.
Address: B/1102, Jai Gurudeo Complex, Plot no- 16 to 25, Sector 17, Kamothe, Panvel. 410209.
Email ID- deepikagolatkar@gmail.com Mobile No- +91 9870221556

Abstract:
Vigilant media is essential for the functioning of democracy, which is why journalism is said to be the fourth pillar of democracy. When the other three branches derail from their duties journalism reminds them by analyzing and publishing the news. Since colonial rule, journalism helped India to achieve independence, and most of the freedom fighters used newspapers to promote freedom ideas and highlight the injustice done by the British government to the world. This research paper analyzes the phases of political journalism in India.

Keywords:
Political journalism, history, current state, India.

Introduction of Political Journalism:

Political journalism is the branch of journalism that deals with politics throughpolitical campaigns, elections, and events. It closely functions in the areas of political powerhouses to collect factual data on various governmental policies, it does so by organizing the interviews, and questionnaires of political leaders. The political leaders too come forth with such journalism set up to explain the motives of governmental policies and their impact on that targeted section of society so in a way they reach out to the common masses. Eventually, after surveying and studying the information given by the leaders, political journalists publish it in the form of news for citizens. This is one of the prominent functions of political journalism but unfortunately, this core function of political journalism to build well-informed citizens is deemed to be lacking nowadays. According to Ravish Kumar there was never a golden age in Indian journalism. But it was never as bad as it is today[i]. He is saying so because on one hand, the political authorities avoid press conferences on national as well as international levels, and on the other hand, news reporting is also done without assessing or analyzing the authenticity of the news. So, the question that pinpoints political journalism in India is whether truly exists or not, which could be evaluated in phases since the first newspaper was published and survived before independence.

Political Journalism pre-independence era:

During the pre-independence era, between the period of 1881 to 1920 i.e., 40 years[ii],Bal Gangadhar Tilak fearlessly published articles questioning the working of the British government in India. The titles of his front lines were "is the government taking decisions consciously"(सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय?), and "the morning is here but where is the sun" (उजाडलं ! पण सूर्य कोठे आहे).

These headlines were directly questioning the government.During his sedition periods Chiplunkar, Agarkar, and Joshi contributed editorial ship to Kesari and Maratha to continue his watchdog over the government. So, Indian journalism was very well-versed in Political journalism since the beginning of colonial rule. The first newspaper that sustained publication was Raja Ram Mohan Roy's Samabad Kaumudi in the first half of the 19th century. In the later period, the newspapers feared censorship, vigorously questioned, and highlighted the policies of the government. Dadabhai Nauroji was very critical of the British government's economic policies and educated the masses about the economic drain on India.[iii] Then in the Gandhian era also press did very well in coverage of Salt Satyagraha which attracted the attention of the world population to understand the oppressive behavior of the British government. So political journalism though not stated as such in academic writings, but it existed in practice in India for a long. Indian print media was performing the functions listed under political journalism, it created awareness among the masses about the steps of the government andalso

pressurized the government by questioning its policies.So, the term political journalism is alien to Indian academics but not its features, objectives, and functions.

Political Journalism After Independence:

After Independence the freedom of the press though not directly but was listed under article 19 of the Indian Constitution that every citizen has freedom of speech and expression.[iv] Pandit Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of India, had acquired a liberal outlook, was a democrat to the core, and welcomed criticism, whether from political parties or newspapers (Ravindran, 1997). The lapse of the Press (Objectionable Matters) Act in 1956 was an example of the spirit of political journalism after independence. During the emergency, the press also reacted strongly to rigid restrictions by the Indira Gandhi government. The Indian Express and The Statesman carried blank pages instead of the editorial page to symbolize their opposition to governmental censorship (Ravindran, 1997). This marked fearless journalism against oppressive politics. Though the political leaders tried to encroach the basic features of political journalism the journalists reacted strongly to protect and uphold their rights to enlighten the masses about the politically crucial news so that people also can come up to protect the fourth pillar of democracy, eventually safeguarding democracy.

Political Journalism after LPG:

After 1991 journalism went under too many changes as fundamental changes in commercials were introduced adhering to the LPG model.On the one hand, the Indians were served with the choice of n number of newspapers which was not directly controlled by the government but on the other hand, big business houses commercialized the media whose main motive was to gain profits rather than reaching the truth and publishing the news. In the words of Gandhi, Journalism is not a vocation to earn his livelihood; it was a means to serve the public.", this ethical principle seemed to be tossed.

After the 1991 LPG model, the next phase of Journalism is the contemporary era which has three types of Political Journalism namely Print journalism, electronicmedia, and digital media. To name a few of the known journalists like P. Sainath, Kumar Ketkar, and Girish Kuber, Suhas Palshikar; in news media, Ravish Kumar, Gauri Lankesh, and Danish Siddiqui set an example of nothing but political journalism in India but on the other side, there are some concerning facts like the way news is presented using the entertainment form, the leakage of politically and defense sensitive information are very serious. In 2019 The Army has identified nearly 150 social media profiles with fake identities involved in trapping to seek secret information.[v] This goes ahead when the Tv media make a mockery of military projects. The Eurasian Times reported that Indian TV anchors are sensationalizing the unconfirmed news and are light years away from true journalism.[vi]

So,TV i.e., broadcast journalism is a kind of political journalism the other mediums are print and online reporting.[vii] The news houses like the print, and wire provides online reporting of the news which reaches and updates the masses on various issues without waiting till the next morning. This hasn't decreased the demand for Print newspapers as a large chunk of India resides in villages that are still dependent on radio and newspapers for daily news. In one of the research projects conducted to evaluate the reading habits of Indians, it was found online newspapers haven'tmuch-affected print newspaper circulation.[viii] It shows that print journalism is still crucial in a geographically vast country like India. Broadcast political journalism is also important because looking at the literacy rate [ix]when the masses still rely on TV channels to get their daily news doses. In this case, political journalism has a great responsibility to educate the masses, help them to build public opinion, and provide a public forum where the masses could express their opinions and keep constant vigilance on government but as MK Gandhi said that uncontrolled pen serves but to destroy so there must be controlled and unbiased vigilance on political journalism too. Also, political powerhouses should promote free and fair journalism and not try to control journalism by Governmental fundingas Marius Dragomir of the Central European University argues that regulation, legislation, physical attack, and threat are effective ways to capture media but most effective of all is the funding.[x]

Conclusion:

At the end the fruits of democracy lie in the roots of strong and vigilant journalism. India must focus on strengthening its fourth pillar and looking at the downfall of political journalism, Indians as vigilant citizens should come forward and demand for free and fair political journalism.

ISSN : 2278-9308
March, 2023

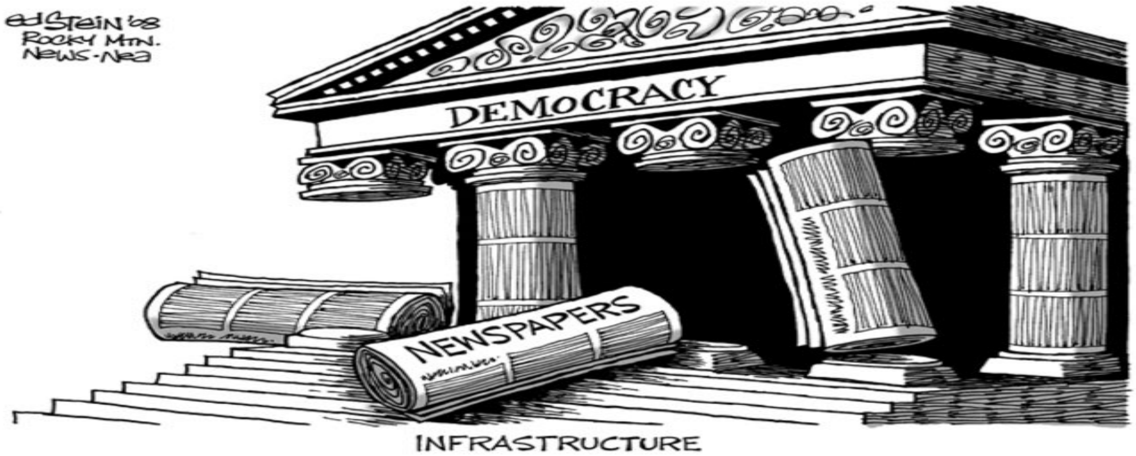

Image 1.1
Picture courtesy of G. Sundarrajan "Fourth Pillar of democracy is under threat".

BIBLIOGRAPHY

1. Drèze, Jean; Sen, Amartya(1999) The Political Economy of Hunger: Volume 1: Entitlement and Well-being. UK: Clarendon Press, Oxford.
2. Desai, M. K. (November 18-19, 2010). *Changing Contours of print media in India:Mission Money. National seminar 'Journalism in India: From Mission to Profession-1947 to 2010'*. Mumbai: University of Mumbai.
3. G N S, Raghavan (1994). *The Press in India: (a New History).* New Delhi: Gyan publishing house.
4. Herman, Edward S. and Chomsky, Noam(1994). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Vintage.
5. *Karkhanis , Sharad(1981). Indian Politics and the Role of the Press.* New Delhi:Vikas Publishing House.
6. Kuhn, R & E. Neveu (Eds) (2002*). Political journalism: New challenges, new practices.* London, UK: Routledge.
7. Laxmikant, M (2017). *Indian Polity*. Chennai: McGraw Hill Education.

REFERENCES

[i]https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/what-we-have-today-india-truly-dark-age-journalism-our-media-ecosystem-has-been-gutted-and

[ii]https://www.marathibiography.com/lokmanya-tilak-information-in-marathi/4/ retrieved on 31-1-23

[iii]Chandra, Bipan (1965). "Indian Nationalists and the Drain, 1880—1905". The Indian Economic & Social History Review. **2** (2): 103–144.https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/001946466400200202

[iv] Laxmikant, M (2017)."Indian Polity" . McGraw Hill Education.

[v]https://www.indiatoday.in/india/story/indian-army-warns-against-information-leak-urge-commanders-take-action-non-reporting-1620510-2019-11-19

[vi]https://eurasiantimes.com/loud-indian-anchors/

[vii]https://en.wikipedia.org/wiki/Political_journalism#cite_note-2 retreived on 2/1.2023

[viii]https://www.researchgate.net/publication/312932723_Is_Print_Readers_Declining_A_Survey_of_Indian_Online_Newspaper_Readers

[viii]https://knowindia.india.gov.in/profile/literacy.php

[viii] https://journalismresearchnews.org/article-four-ways-control-media-government-funding/

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

सामाजिक समस्याओ को उकेरती हिंदी फिल्में

डॉ. राजेश

असिस्टेंट प्रोफेसर मानविकी एवं समाज विज्ञानं संकायआई0 ई0 सी0 विश्वविध्यालय ग्राम-कालू झंडा, पोस्ट-मन्धाला, बद्दी जिला- सोलन, हिमांचल प्रदेश पिन-174103

हिंदी सिनेमा का सामाजिक परिप्रेक्ष्य

हिंदी सिनेमा ना केवल भारतीयों को अपितु विश्व भर के लोगो को अपनी तरफ आकर्षित करती चला आ रहा है ।हिंदी सिनेमा आज समाज को नई दिशा देने का काम कर रहा है । "हिंदी सिनेमा एक्शन, ड्रामा, कॉमेडी, हॉरर, रोमांटिक, थ्रीलर और बायोपिक पर ही निर्भर नहीं है, बल्कि समय-समय पर सामाजिक मुद्दों पर आधारित फिल्में भी दर्शकों के लिए पेश की गई हैं। जिसके जरिए देश के लोगों को जागरूक कर उन्हें आगे बढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया गया है। सिनेमा का इतिहास है कि वह कभी समाज के संवेदनशील मुद्दों पर आधारित फिल्मों से दूर नहीं भागा है क्योंकि दर्शक इन फिल्मों की सबसे ज्यादा डिमांड करते हैं। "[1] इन्ही फिल्मो के द्वारा देश के लोगों को अनेक सामाजिक समस्याओ के प्रति जागरूक कर उन्हें आगे बढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है । फिल्मे समाज से कुरीतियों को दूर करने के लिए पथप्रदर्शक का कार्य करती रही है जैसे सतीप्रथा, लगान, सामन्ती व्यवस्था, ऊच नीच का भेद, अन्धविश्वास, के लिए आवाज ऊचा करने में फिल्मों का विशेष योगदान रहा है।

वैसे तो हिंदी फिल्मो ने हर आयु वर्ग के लिए अपना उत्कृष्ट योगदान दिया है फिर भी इस कड़ी में भारतीय फ़िल्मों ने भारतीय नौजवानों में सुधार को लेकर बेहतरीन कार्य किये । "अब फिल्में सामाजिक मुद्दों को देखते हुए बनाई जाने लगी हैं। लेकिन ये जरुरी नहीं है कि लोगों में जागरुकता फैलाने के लिए और सामाजिक मुद्दों पर रोशनी डालने के लिए गंभीर फिल्म बनाई जाए। आजकल ऐसी फिल्में भी बन रही हैं जो दर्शकों को सामाजिकता का संदेश तो देती ही हैं और उनका मनोरंजन भी करती हैं।"[2] अनेक सामाजिक समस्याओ जैसे गरीबी, बेरोजगारी, अनाचार, अत्याचार, भ्रष्टाचार, शोषण, कानून का दुरपयोग इत्यादि पर भारतीय सिनेमा में जमकर फिल्मो को फिल्माया गया ऐसी फिल्मो ने लोगो का ध्यान अपनी तरफ आकर्षित भी किया है । "भारतीय सिनेमा का इतिहास भारत के आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक एवं राजनीतिक मूल्यों और संवेदनाओं का ऐसा इंद्रधनुष है, जिसमें भारतीय समाज की विविधता, उसकी सामाजिक चेतना के साथ सामने आती है। भारतीय समाज का हर रंग सिनेमा में मौजूद है।"[3] इसके साथ ही फिल्मो ने सामाजिक जागरूकता के लिए भी कार्य किया है । जैसे मतदाता जागरूकता, स्वक्षता जागरूकता, मानवाधिकार जागरूकता, महिला सशक्तिकरण, बाल अधिकार की बातो को तो फिल्मो में दिखा कर निर्माताओ ने जहा पैसा कमाया है वही इन फिल्मो ने समाज सुधर में भी अपनी अहम् भूमिका निभाई है ।

प्रत्येक फिल्म का एक विशेष सामाजिक परिप्रेक्ष्य होता है। समाज में निवास करने वाले जैसे व्यक्ति इन फिल्मो को देखते है वैसी धारणा का विकास अपने व्यक्तित्व में करते है । फिल्मो का मुख्य उद्देश्य समाज को जागरूक करना सामाजिक कुरीतियों को जन क्रांति पैदा कर हमेशा के लिए समाप्त करना होता है। फिल्मे किसी को अपने अनुसार कार्य करने को विवाश नहीं करती किन्तु फिल्मो के कारण व्यक्तियों में यह धारणा बनती है की उनको कैसा व्यवहार समाज में करना चाहिए समाज में किस प्रकार के चलन को स्वीकारा जाता है और वर्तमान में किस प्रकार के रहन सहन का विकास हो रहा है ।

सामाजिक समस्याओ पर आधारित हिंदी फ़िल्में

मातृभूमि

सामाजिक लिंगानुपात पर आधारित यह फिल्म 2003 में बड़े परदे पर आई। फिल्म मातृभूमि में ऐसे समाज की कल्पना की गई है जहां औरतों की संख्या अत्यंत कम होते होते ना के बराबर बची थी। ऐसे में उस समाज मेंपुरुषों को

विवाह औरपरिवार बढ़ाने के लिए लड़कियां नहीं मिल रही थी. जिसके कारण उस समाज में निरन्तर अपराध बढ़ रहे थे इस फिल्ममें ऐसे ही कुछ नकारात्मक प्रभावों को दिखाया गया है। जो लिंगानुपात में गिरावट के कारण उत्पन्न हो सकते है I मनीष झा जैसे कुशल निर्देशक के निर्देशन में बनी इस फिल्म में लड़कियों कोभ्रूण में ही मार देने की वजह से पैदा हुई लिंगानुपात की समस्यात्मक स्थिति भयवाह है। और समाज के लोगो को सोचने को मजबूर कर देती है की लड़कियों कीभ्रूण हत्या के क्या दुष्परिणाम हो सकते है।

ब्लैक विडोज

ब्लैक विडोज फिल्म तीन भारतीय गृहणियो पर फिलमाई गई है इसमें दिखाया गया है कि कैसे इन तीनो महिलओं ने घर में हो रहे अत्याचार, घरेलु हिंसा से ऊब कर उससे बाहर आकर अपनीजिंदगी की नए सिरे से कैसे शुरूआत की I यह फिल्म महिलाओ को जागरुक कर रही है की उन्हें घरेलू हिंसा से कैसे बचना चाहिये I जिंदगी को बिना बरबाद किये कैसे एक नया जीवन जीने की शुरुआत करनी चाहिए I ब्लैक विडोज जैसी सराहनीय फिल्म में भूमिका के रूप में मोना सिंह, स्वस्तिका मुखर्जी औरशमिता शेट्टी की ज़बरदस्त एक्टिंग देखने को मिलती है जो हर किसी आयु वर्ग महिला,पुरुष के अन्तः मन को प्रभावित करती है। जो ब्लैक विडोज एकफिनिश शो पर आधारित फिल्म है।

अंडर ट्रायल

यह फिल्म पुरुषों पर महिलओं द्वारा घरेलू हिंसा को दर्शाती है। इस फिल्म में अभिनेता राजपाल यादव जब एक पेशेवर महिला के समपर्क में आते है और उसके बहकावे में आकार उससे विवाह कर बैठते है I दो संतानों को जन्म देने के बाद भी जब उसकी पत्नी की पुरानी आदत ख़तम नहीं होती तो वह उसपे अंकुश लगाता है। परिणाम यह होता है कि उसकी पत्नी उसपे उसकी बेटी से ही झूठा पास्को का केस लिखवा देती है और वह पाच साल बे गुनाहियत का जेल की हवा खाता है। बाद में उसकी बेटी की गवाही से जब वह जेल से छूट जाता है तो समाज के सामने उसकी पत्नी की काली करतूत सामने आती है। यह फिल्म बदलते ज़माने का आइना बन कर युवाओ को नसीहत दे रही है कि हम जैसा सोचते है कभी कभी वैसा जीवन में नहीं होता I हमें बड़प्पन के ढकोसले ओढ़ कर जीवन में बेकार के विग्रह मोल नहीं लेना चाहिए।

सुई-धागा

उत्कृष्ट निर्माता शरत कटारिया निर्देशित फिल्म 'सुई-धागा' भी वर्तमान सरकार के 'मेकइन इडिया' अभियान को प्रदर्शित करती है। फिल्म के द्वारा दर्शको में मेक इन इंडिया के वृहद् संदेश को पहुंचाने की कोशिश की गई है। फिल्म में अभिनेता के रूप में वरुणधवन और उनकी पत्नी की भूमिका में अनुष्का शर्मा ने अपनी भूमिका को बेहद रोचक तरीके से फिल्माया है।इसमें ये दोनों दंपत्ति एकसाथ एक छोटे से कस्बे में रहते हैं। अपने आने वाले जीवन के लिए बड़े सपने रखने वाली ये दंपति दिन-रात मेहनत कर खुद का बनाया हुआ उत्पाद बाजार मेंउतारते हैं। इस हिंदी भाषी फिल्म की कहानी में मेड इन चाइना उत्पादों पर करारा व्यंग कसने कीभी कोशिश की गई है ऐसी फिल्मे भारत के युवाओ में स्वरोजगार की भावना को बढाती है और भारत को ससक्त बनाने में अपनी बड़ी भूमिका निभाती है।

पैडमैन

पैड मैंन जैसी सवेदनशील उत्कृष्ट फिल्म का निर्देशन आर बाल्की द्वारा किया गया।अक्षय कुमार जैसे कुशल सामाजिक अभिनेता के द्वारा अभिनीत एक और फिल्म पैडमैन बहुत ही संवेदन शील सामाजिक विषय पर आधारित फिल्म है। इसमें दिखाया गया है कि कैसे भारतीय लड़कियां मासिक धर्म के दौरान तरह-तरह की परेशानियों कासामना करती हैं। जिसके विषय में इन्हें ना कोई ज्ञान होता है ना कोई उचित प्रशिक्षण इस फिल्म में इस पर प्रकाश डाला गया है। आने वाली युवा पीढ़ी इस फिल्म को देख कर ऐसे सवेदनशील समस्यओं से खुद निपट सके। वैसे तो यह फिल्म 'अरुणाचलममुरुगुनांथम' नाम के व्यक्ति के जीवन की असली कहानी पर आधारित है। इस बेहतरीन फिल्म में अभिनेता अक्षयकुमार ने इस व्यक्ति की भूमिका अच्छे तरीके से निभाया है। इस फिल्म में यह बताया गया कि गांव-कस्बे की लड़कियों औरमहिलाओं के लिए स्वयं सेनेटरी नैपकिन को कैसे तैयार किया जा सकता है और उन्हें इस्तेमाल कैसे किया जाये की स्वस्थ्य समाज का विकास हो सके I इस फिल्म में यह भी बताया गया कि सेनेटरी पैड के प्रयोग के क्या फायदे है I साथ ही इसके मासिक धर्म के दौरान नियमित ना इस्तेमाल करने के अनेक नुकसान भी इस फिल्म में गिनवाए गए हैं।

टॉयलेट एक प्रेमकथा

ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रो में शौचालय उपयोग एवं निर्माण को अभिप्रेरित करने वाली इस फिल्म में स्वच्छ भारत अभियान को प्रेरित करने की झलक साफदेखने को मिलती है। इस फिल्म में दिखाया गया है किकिन छोटी सोच के कारण सभी समाज की महिलाये भी खुले में शौच करनेके लिए मजबूर हैं। प्रशासन में भ्रष्टाचार के चलते गांव में शौचालयों कानिर्माण अधर में क्यों लटक जाता है या गावों में अधूरे बने शौचालयों का उपयोग सही ढंग से क्यों नहीं हो पाता । इस हिंदी फिल्म के मुख्य अभिनेता अक्षय कुमार की नइ नवेली वधू पर जब इस कुरीतियों की मार पड़ती है।

तो वह गांव में स्थाई शौचालय के निर्माण के लिएनये-नये प्रयास करते हैं। यह स्वच्छता जागरुकता पर आधारित फिल्म है जो समाज में महिलाओं को ही नहीं बल्किपुरुषों को भी ये नसीहत देती हैं कि वह खुले शौच करने की कभी गलती ना करें। क्युकी ऐसा करना पर्यावरण को दूषित करने के साथ ही अन्य खतरों को जन्म देती है।

अनपॉस्ड

'अनपॉस्ड' जैसी फिल्मपांच लघु फिल्मों को एकीकृत कर बनाईगई है. 'अनपॉस्ड' कोरोनावायरस जैसे भीषिका की थीम पर आधारित है।यह फिल्म हमें सिखाती है कि जिंदगीमे हर परेशानी का हल निकाला जा सकता है इसके लिए हमें धैर्य रखना होता है, चाहे वह कोरोना जैसी महामारी हीक्यों ना हो धैर्य और साहस के बल पर हर मुश्किल से निज़ात पाया जा सकता है । फिल्म को राज और डीके पार्टनर्स ने निर्देशित किया है।फिल्म में अभिनय की भूमिका में निखिल आडवानी, तनिष्ठा चटर्जी,सुमित व्यास, ऋचा चड्ढा और अभिषेक बनर्जी इत्यादी जैसे स्टार्स देखने को मिलेंगे । वही दूसरी ओरअविनाशअरुण और नित्या मेहरा ने इसमें डायरेक्शन का कार्य किया है।

दुर्गामति

सरकारी तंत्र मे फैले भ्रष्टाचार पर आधारित यह फिल्म बेहद लोकप्रिय रही। वास्तविकता में दुर्गामति एक बॉलीवुड हॉरर थ्रिलर-ड्रामा है।जो मशहूरनिर्देशक अशोकद्वाराबनाई गई है। इस फिल्म में भूमि पेडनेकर मुख्य कलाकार की भूमिका में हैं।जो पूरी फिल्म मेंयह बता रही हैं कि कैसे हम सरकारी तंत्र मे फैले भ्रष्टाचार को कम कर सकतेहै।यह फिल्म तेलुगु तमिल भाषी फिल्म 'भागमती' की रीमेक फिल्म है।इसमें एकसरकारीमहिला अफसर इमानदारी की मिसाल बनती है और भ्रष्ट नेताओ की कारगुजारी को सबकेसामने लाती है। ऐसी फिल्मे जनमानस मे इमानदारी से कम करने, देश के प्रति समर्पण की भावना, कर्तव्य निस्थाता इत्यादि की भावना का विकास करती है ।

न्यूटन

मतदाता जागरूकता पर आधारित फिल्म न्यूटन समाज में एक बड़ा प्रासंगिक संदेश छोड़ती है। मतदान का गिरता प्रतिशत और मतदान मे भ्रष्टताहमारे प्रजातान्त्रिक देश के लिए हमेशा से एक ज्वलंत मुद्दा रहा है। इस फिल्म में भी मतदान के समय होनेवाली हेराफेरी, घूस, दलाली, चमचागिरी, दबंगई, जातिवाद, धर्मवाद, क्षेत्रवाद, भाषावाद जैसे अनेक विकृत मुद्दों को दिखाया गया है जिससे आम जनमानस का मतदान दूषित हो जाता है और चुनाव प्रक्रिया के बाद भी गलत नेता का चयन हो जाता है जैसे ज्वलंत मुद्दों को दिखाया गया है ।राजकुमार राव ने इस फिल्म में अभिनय के बल पर अपनीएक्टिंग से एक अलग पहचान बनाई है। जब उन्हें फिल्म 'न्यूटन' में अभिनय के दौरान देखा गयातो फिल्म आलोचकों ने भी उनके अभिनय का लोहा मान लिया। साथ ही पहली बार वोटिंग जैसे ज्वलंतमुद्दे पर बनाई गई फिल्म की बहुत सराहना हुई।

माय ब्रदर निखिल

माय ब्रदर जैसी नए समाज का रूप प्रस्तुत करने वाली फिल्म 2005 में रिलीज हुई इस फ़िल्म के निर्देशक'ओनिर' ने इस फ़िल्म में समाज में तेजी से बढ़ते दो सामाजिक विकारोंहोमोसेक्शुऐलिटी और HIV/AIDS जैसे मुद्दों को बेहद खूबसूरती से दिखाया है । हिंदीफिल्म समुदाय के लिए एवं इसके दर्शकों के लिए यह पहली बार हुआ था जब इन दोनों ज्वलंत विषयों को इसअंदाज में बड़े परदे पर दिखाने का प्रयाश किया गया। कि कैसे एक लड़के को HIV/AIDSपॉजिटिव पाए जाने परघर से निकाल दिया जाता है और एक झटके में उसकी जिंदगी पूरी तरह बदल जाती है। लोगोंकी सोच में समय के साथ बदलाव लाने के लिए फिल्म में संजय सूरी, जूही चावला और पूरबकोहली के जरीए एक अच्छी कोशिश की गई। ताकि बिगड़ते एवं बिखरते समाज को बचाया जा सके। युवाओ को नसीहत दी जा सके की जोश में होश खोने का नतीजा क्या हो सकता है।

क्या कहना

फिल्म'क्या कहना' टीन ऐज प्रेगनेंसीपर आधारित सावेगिक फिल्म के निर्देशक कुंदन चाहत है। इस फिल्म की मुख्यभूमिका में प्रीति जिंटा और सैफ अली खान है। भारतीय समाज में टीन ऐज प्रेगनेंसी एक ऐसा विषय है जो आज भी समाज के मानकों के लिए एक प्रश्न चिन्ह है।लेकिन फिल्म निर्माता द्वारा फिल्म 'क्या कहना'में एक टीनएजर के अपरिपक्क रोमांस, बचकाने प्यार से उत्पन्न उसकी मानसिक स्थिति औरसामाजिक दबाव को खुलकर दिखाया गया है। भारत में पहली बार इस ज्वलंत विषय पर किसी ने समाज को ये आईना दिखाने की कोशिश की है जो बेहद मार्मिक है।

फिलहाल

सनतानोत्पत्ति के लिए सेरोगेसी एक किफायती एवं कठिन पद्धति है वैसे आज की तारीख मेंसेरोगेसी की पद्धति के द्वारा बच्चे को जन्म देना आम बात है। लेकिन साल 2002 में जब मेघना गुलजार की फिल्म 'फिलहाल' रिलीज हुई थी, तब

सेरोगेसीबड़ी बात हुआ करती थी और उस समय लोग इस पद्धति को बड़े गलत नजरिये से देखते थे। क्युकी उस समय इस तरह की वैज्ञानिक तकनीकी का विस्तृत प्रचार नहीं हुआ था और लोग इसे अपमानजनक निगाह से देखते थे।इस फिल्म की कहानी एक ऐसी औरत की कहानी पर आधारित है। जो प्राकृतिक रूप से कभी भी मांनहीं बन सकती थी। इसलिए वह अपने महिला दोस्त को अपने लिए सरोगेट मदर बनने के लिए मनातीहै। इस फिल्म में तब्बू, सुष्मिता सेन, पलाश सेन और संजय सूरी जैसे नायक नायिकाओ के उत्कृष्ट अभिनय से एक इमोशनल औरखुशनुमा व्यूइंग एक्सपीरियंस देती है। जिसके कारण यह अपने उद्देश्य को पूर्ण भी करती है। और सेरोगेसी जैसे आवश्यक तात्कालिक वैज्ञानिक बिंदु से लोगो को परिचित भी कराती है।

निष्कर्ष :

फिल्म सामजिक चेतना उत्पन्न करने का प्रमुख साधन है। फिल्मो के आधार पर आज की नई पीढ़ी के युवा नए चाल चलन तौर तरीको से परचित होते है। उनसे अभिप्रेरित हो कर अनुकरण का व्यवहार प्रदर्शित करते है। "समय के साथ सिनेमा के तेवर और मुहावरे बदलने लगे। व्यावसायिकता इस कारोबार पर हावी होने लगी। बावजूद इसके सिनेमा ने समाज को आईना दिखाने का काम बंद नहीं किया। हल्की फुल्की मनोरंजन प्रधान से लेकर बेसिरपैर की बनी फिल्मों के बीच भी कोई फिल्मकार 'न्यूटन' बनाकर मतदान का महत्व समझाता है। महिलाओं पर तेजाब फेंकने की बढ़ती घटनाओं के बीच 'छपाक' जैसी फिल्म बनती है जिसमें उस महिला का दुख देखने की कोशिश की जाती है जिस पर तेजाब हमला किया गया।"[4] इसलिए फिल्मो का समाजोपयोगी होना अत्यंत आवश्यक है वैसे तो जो जैसा होता है। फिल्मो से वैसे ही व्यवहारों का अनुकरण करता है। ऐसा रामायण के बाल कांड में तुलसीदास जी ने लिखा है।

जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूरत देखी तिन तैसी॥

"मन में उत्पन्न होने वाले विचार। यह सकारात्मक भी होता है और नकारात्मक भी होता है। किसी विषय पर अस्पष्ट भी हो सकता है और स्थिर भी हो सकता है। जो जैसा सोचता है, जैसी भावना करता है, जैसा होना चाहता है, वैसा ही हो जाता है। भावना चश्में की तरह होती है। आंखों में जिस रंग के चश्में लगे हों, सबकुछ उसी रंग का दिखने लगता है।" [5]

फिल्मो मे अगर अच्छे बुरे दोनों पक्षों को दिखाया नहीं जायेगा तो समाज के लोग बुरे व्यवहार से बचेंगे कैसे।

संदर्भ ग्रंथ :

1: अरविंद अरविंद : **समाज के असल मुद्दों पर आधारित हैं ये 5 बॉलीवुड फिल्में, एक-एक फिल्म देती है सुधरने का संदेश, इंटरटेनमेंट डेस्क, अमर उजाला,** 20,JAN, (2019), ई- न्यूज़ पेपर- https://www.amarujala.com/photo-gallery/entertainment/bollywood/5-big-bollywood-moive-which-based-on-indian-social-issues

2: **निधि पाल : सामाजिक मुद्दों पर चोट करती वो फ़िल्में, जो गुद गुदाने के साथ आपका नजरिया बदलेंगी, इंटरटेनमेंट डेस्क, अमर उजाला,** 11,MAR, (2022), ई- न्यूज़ पेपर- https://www.amarujala.com/photo-gallery/entertainment/bollywood/top-bollywood-movies-which-based-on-social-issues-kaagaz-hindi-medium-mimi?pageId=2

3: **संजय द्विवेदी : सामाजिक विषयों पर बनी फिल्में सफल भी हो रही हैं, राष्ट्र निर्माण में योगदान भी दे रही हैं, प्रभा साक्षी, 23,MAR 2022 ई- पत्रिका-** https://www.prabhasakshi.com/column/films-made-on-social-subjects-are-also-becoming-successful-in-india

4: आरती सक्सेना : आज भी समाज को आइना दिखा रहा हिंदी सिनेमा, जन सत्ता, 22 MAR 2023. ई- न्यूज़ पेपर- https://www.jansatta.com/entertainment/hindi-cinema-is-still-showing-mirror-to-the-society/1766202/

5: नलिनी बहल : परम हिंदी, जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूरत देखी तिन तैसी॥ दोहे की भावनात्मक व्याख्या 20,OCT,2021.ई-पत्रिका https://paramhindi.com/jaaki-rahi-bhawna-jasi-prabhu-murat-dekhi-tun-taisi/

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : २००५ से २०२० तक

सद्दाम हुसैन
रिसर्च स्कॉलर (जे.आर.एफ.) वि.वि. राजनीति विज्ञान विभाग ल.न. मिथिला वि ववविद्यालय, दरभंगा
saddam16395@gmail.com मों0–9122762929
डॉ. मो. जमशैद आलम
भाोध निर्दे ाक
स्हायक प्राचार्य सह विभागाध्यक्ष राजनीति विज्ञान विभाग मिल्लत कॉलेज, दरभंगा
ल.न. मिथिला वि ववविद्यालय, दरभंगा

सारांश

'विकास' शब्द अपने व्यापक अर्थ में उन्नति, प्रगति, कल्याण और बेहतर जीवन की अभिलाषा के विचारों का वाहक है। परिवर्तन संसार का नियम है और ये परिवर्तन सकारात्मक और नकारात्मक दोनों ही रूपों में हो सकता है। परिवार, क्षेत्र, समाज, देश और दुनिया में होने वाले किसी भी प्रकार के सकारात्मक बदलाव जो मानव जीवन को बेहतरी की ओर ले जाता है वास्तव में वही विकास है।

गरीब, उपेक्षित व पिछड़े के सन्दर्भ में ही विकास शब्द की उत्पत्ति ही हुई। अतरू विकास को इन्हीं की दृष्टि से देखना जरुरी है। विकास को साधारणतया ढाँचागत विकास को ही विकास के रूप में ही देखा जाता है, जबकि यह विकास का एक पहलू मात्र है। विकास को समग्रता में देखना जरूरी है, जिसमें मानव संसाधन, प्राकृतिक संसाधन, सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक, सांस्कृतिक, व नैतिक व ढाँचागत विकास शामिल हो। विकास के इन विभिन्न आयामों में गरीब, उपेक्षित पिछडे वर्ग व संसाधन हीन की आवश्यकताओं एवं समस्याओं के समाधान प्रमुख रूप से परिलक्षित हों। वास्तव में विकास एक निरन्तर चलने वाली प्रक्रिया है जो सकारात्मक बदलाव की ओर इशारा करती है। एक ऐसा बदलाव जो मानव, समाज, देश व प्रकृति को बेहतरी की ओर ले जाता है।

संकेताक्षर– कल्याण विकास, समस्याएं, विधानसभा, भ्रष्टाचार, अपराध, समाधान, समस्या।

प्रस्तावना

अगर विश्व के इतिहास में हम नजर डालें तो पता चलता है कि द्वितीय विश्व युद्ध के बाद से विकास शब्द का बोलबाला विशेष रूप से सुनाई दिया जाने लगा। इसी समय से विकसित व विकासशील देशों के बीच के अन्तर भी उजागर हुए और शुरू हुई विकास की अन्धाधुन्ध दौड़। सामाजिक वैज्ञानिकों, अर्थशास्त्रियों, नीति नियोजकों द्वारा विकास शब्द का प्रयोग किया जाने लगा। मानव विकास, सतत् विकास, चिरन्तर विकास, सामुदायिक विकास, सामाजिक विकास, आर्थिक विकास, राजनैतिक विकास जैसे अलग–अलग शब्दों का प्रयोग कर विकास की विभिन्न परिभाषाएं दी गई।

विभिन्न रूपों में, विभिन्न बुद्धिजीवियों द्वारा विकास को परिभाषित किया है । जैसे–

क्लार्क जे0 के शब्दों में, ''बदलाव की एक ऐसी प्रक्रिया है विकास, जो लोगों को इस योग्य बनाती है कि वे अपने भाग्य विधाता स्वयं बन सके तथा अपने अर्न्तनिहित समस्त सम्भावनाओं को पहचान सकें।''

रॉय एंड राबिन्सन के अनुसार, ''किसी भी देश के लोगों के भौतिक, सामाजिक व राजनैतिक स्तर पर सकारात्मक बदलाव ही विकास है।''

संयुक्त राष्ट्र संघ ने विकास की जो परिभाषा प्रस्तुत की है, उसके अनुसार, ''विकास का तात्पर्य है सामाजिक व्यवस्था, सामाजिक संरचना, संस्थाओं, सेवाओं की बढ़ती क्षमता जो संसाधनों का उपयोग इस प्रकार से कर सके ताकि जीवन स्तर में अनुकूल परिवर्तन आये।''

हमारे देश में संघात्मक शासन व्यवस्था की स्थापना की गई है। संघात्मक व्यवस्था में शासन को चलाने के लिए दो स्तर पर सरकारें होती हैं। एक सरकार केंद्रीय स्तर पर होती है, जिसे संघ सरकार कहते हैं। दूसरे स्तर पर राज्य की सरकारें होती हैं। राज्य स्तर की सरकार को राज्य सरकार या प्रादेशिक सरकार कहते हैं। शासन को संचालित करने के लिए जिस प्रकार केंद्र स्तर की सरकार अपनी संस्थाओं या यांगों (विधानपालिका, कार्यपालिका और न्यायपालिका) के माध्यम से शासन का संचालन करती है। उसी प्रकार राज्य स्तर की सरकार राज्यप के शासन को अपनी तीन संस्थाओं या अंगों

(विधानपालिका, कार्यपालिका और न्यायपालिका) के माध्यम से शासन का संचालन करती है। बिहार राज्य का विधान मंडल द्विसदनात्मक है। विधानमंडल के प्रथम सदन या लोकप्रिय सदन या निम्ना सदन को 'विधानसभा' कहा जाता है। जबकि दूसरे सदन या उच्च सदन को 'विधान परिषद' कहा जाता है। विधानसभा के सदस्यों का चुनाव जनता द्वारा प्रत्यक्ष रूप से होता है।

प्रत्येक विधानसभा क्षेत्र की अलग–अलग समस्याएं एवं आवश्यकताएं होती हैं। भारत विविधताओं से भरा देश है। जिसके कारण उसकी समस्याओं में भी विविधता होती है। अतः विभिन्न क्षेत्रीय समस्याओं का समाधान एवं क्षेत्र के विकास का कार्य संबंधित विधानसभा क्षेत्रों से चुने गए जनप्रतिनिधियों द्वारा ही सुचारु रुप से किया जा सकता है। वर्तमान समय में बिहार राज्य में सामान्य रूप से अगर हम रोजमर्रा के जीवन पर नजर डाले तो लगता है, कि सचमुच हमारी सहूलियतें बढ़ गई है। निश्चित ही यह विकास का लक्षण है। लेकिन विकास के साथ एक बड़ी विचित्र बात यह हो रही हैं कि सकारात्मक के साथ–साथ नकारात्मक बातों का भी विकास हो रहा है। आज आर्थिक विकास के साथ भ्रष्टाचार और दूसरे अपराधों ने भी अपना विकास कर लिया है।

व्यवहारिक तौर पर देखा जाए तो आज भारत के लगभग सभी राज्यों के विधानसभा के विधायकों के क्षेत्रीय विकास संबंधी कार्यों में भ्रष्टाचार सर्वविदित है। बिहार के विधायकों पर अक्सर यह आरोप लगता है कि वह अपना काम सही ढंग से नहीं करते हैं। वे अपने क्षेत्र में चुनाव के बाद परिभ्रमण करने नहीं जाते हैं। वह सिर्फ अपने जाति विशेष, वर्ग विशेष या धर्म विशेष वाले गांव में अथवा क्षेत्रों के विकास पर ही ध्यान देते हैं। विधायकों की निष्क्रियता के कारण उनके विधानसभा क्षेत्र की जनता अपने को अपेक्षित एवं ठगा महसूस करती है।

प्रस्तुत शोध अध्ययन विकास की वास्तविकता को समझने के साथ–साथ बिहार विधानसभा के सदस्यों द्वारा विभिन्न विकास योजनाओं के कार्यान्वयन में भूमिका का विश्लेषण करने की दिशा में एक नवीन एवं सार्थक प्रयास है।

विगत एक दशक से भारत में लोकसभा एवं राज्यों के विधानसभाओं के आम चुनाव विकास के मुद्दे पर लड़े जा रहे हैं। विकास की बातें तो सभी करते हैं परंतु जानते हुए कम लोग हैं कि आखिर विकास क्या है? क्या अच्छी सड़कें, स्वच्छ पानी, बिजली की निर्बाध आपूर्ति, उन्नत स्वास्थ्य सेवाएं विकास की पहचान है? हां, साथ ही यह तो मानव समाज की आधारभूत आवश्यकताएं भी है। यदि कोई दल या जनप्रतिनिधि इन सेवाओं को उपलब्ध करवाने के आश्वासन देकर अपने राज्य के विकास की बड़ाई कर रहा है, तो लगता है कि वह जनता के साथ छल कर रहा है इन सेवाओं का ना होना हमारे नेताओं और सरकार की कमजोरी का परिणाम है।

विकास की परिभाषा को समझने के लिए विश्व बैंक ने बड़ी विस्तृत चर्चा की है। विश्व के सभी देशों को तीन भागों में बांटा गया है। विकसित, विकासशील एवं अविकसित देश। किसी राष्ट्र का आर्थिक प्रगति, प्रति व्यक्ति आय में लंबे समय तक वृद्धि होनी चाहिए तथा गरीबी में निरंतर गिरावट आनी चाहिए। निजी क्षेत्र खासकर निजी उद्योगों के युवाओं के लिए रोजगार के अवसर पैदा करने के लिए मुख्य भूमिका निभानी होती है। स्वास्थ्य, शिक्षा, बिजली और पानी जैसी आधारभूत सुविधाएं सभी नागरिकों को समान रूप से उपलब्ध होना चाहिए। केंद्र सरकार द्वारा राज्यों को दिए जाने वाले अनुदानओं के लिए पात्र राज्यों की पहचान के नए सूचकों के निर्धारण के लिए प्रसिद्ध अर्थशास्त्री डॉ रघुराम राजन की अध्यक्षता में एक समिति का गठन मई, 2013 में किया गया। इस समिति ने 28 राज्यों को तीन विभिन्न श्रेणियों में वर्गीकृत किया। इसमें 10 राज्यों को 'सर्वाधिक पिछड़े' राज्यों की श्रेणी में रखा गया। इसमें बिहार का स्थान 'सर्वाधिक पिछड़े' राज्यों की सूची में नीचे से दूसरा है। 11 राज्यों को 'कम विकसित' राज्य के रूप में वर्गीकृत किया गया एवं 7 राज्यों को 'अपेक्षाकृत विकसित' राज्यों के रूप में राजन समिति ने वर्गीकृत किया है।

विकास के लिए सुशासन भी एक महत्वपूर्ण आवश्यकता है। विकसित देश वह होता है, जहां प्रशासन सक्रिय हो सरकारी और निजी क्षेत्रों में उचित सामंजस्य हो, कानून व्यवस्था का शासन हो, सामाजिक सुरक्षा हो। आजादी के 73 वर्ष बीत जाने के बाद भी देश की एक चौथाई आबादी गरीब है और उसे जीवन की मूलभूत सुविधाएं उपलब्ध नहीं है। ऐसी स्थिति में भारत में समावेशी विकास की अवधारणा सही मायने में जमीनी धरातल पर नहीं उतर पाई है। ऐसा नहीं है कि इन 6 से अधिक दशकों में गरीबी दूर करने के लिए सरकार द्वारा प्रयास नहीं किए गए अथवा जनप्रतिनिधियों ने अपने विकास निधि के धन विकास कार्यों में खर्च नहीं किए। लेकिन, उचित अनुश्रवण के अभाव में विभिन्न विकास

कार्यक्रमों से आशा अनुरूप परिणाम नहीं मिले। किसी राज्य का विकास ग्रामीण तथा शहरी दोनों क्षेत्रों के संतुलित विकास पर निर्भर करता है।

बिहार में विकास को लेकर सरकार की अपनी स्वयं की एक योजनाबद्ध रूपरेखा तो है। लेकिन वह सफल होगी ही यह पूर्व के अनुभवों के आधार पर निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता है। ग्रामीण क्षेत्रों में सिवाय कृषि के अलावा रोजगार के अन्य वैकल्पिक साधनों का सृजन ही नहीं हो सका, भले ही विगत 3 दशकों में रोजगार सृजन की कई योजनाएं क्यों ना चलाई गई हो। गांव में ढांचागत विकास भी अपेक्षित रहा। फलतरू गांवों से बड़ी संख्या में लोगों का पलायन होता रहा और शहरों की ओर उन्मुख होते रहे। इससे शहरों में झुग्गी–झोपरी या मलिन बस्तियों की संख्या बढ़ती गई। आज अधिकांश शहर जनसंख्या के बढ़ते दबाव को वहन करने में असमर्थ ही है। यह कैसी विडंबना है कि चुनावों में विकास की बात करने वाले नेतागन या विधानसभा के सदस्यों द्वारा भारत की अर्थव्यवस्था की रीढ कही जाने वाली कृषि अर्थव्यवस्था के विकास के लिए सदन में न तो आवश्यक प्रस्ताव लाए जाते हैं और न ही कोई ठोस कार्य करने कि पहल की जाती है।

शोध समस्या

किसी विधानसभा क्षेत्र के विधायकों के द्वारा ही उस क्षेत्र में रहने वाले लोगों को सुविधाएं प्रदान की जाती है, उस क्षेत्र का विकास किया जाता है एवं उनकी समस्याओं का निराकरण किया जाता है। ऐसी स्थिति में विधानसभा के निर्वाचित सदस्यों का उत्तरदायित्व, भूमिका एवं कार्य काफी महत्वपूर्ण हो जाता है। विधायकों की तत्परता, कुशलता, लगनशीलाता एवं कार्य क्षमता पर ही संबंधित विधानसभा क्षेत्र की जनता की समस्याओं का समाधान निर्भर है। अपने क्षेत्र में सड़कों, नालों, सामुदायिक भवनों का निर्माण के साथ–साथ अपने क्षेत्र में स्वास्थ्य एवं पीने के पानी की व्यवस्था करना, इसके लिए एक चुनौती है।

- क्या विधायक अपने क्षेत्रों के विकास संबंधी समस्या को उचित ढंग से उठाते हैं?
- क्या विधायक अपने क्षेत्र में चल रहे विकास योजनाओं का उचित क्रियान्वयन अनुश्रवण का कार्य करते हैं?

विधानसभा के सदस्यों को विकास का एक संयंत्र माना जाता है। इस संयंत्र में संगठन, व्यवहार की राजनीति, प्रशासनिक एवं सामाजिक जीवन में क्या भूमिका है, का तार्किक एवं वैज्ञानिक ढंग से प्रकाश डालना आवश्यक है। 21वीं सदी में बिहार विधान सभा के सदस्यों कि अपने विधानसभा क्षेत्रों में किए गए विकास कार्यों के विश्लेषणात्मक अध्ययन की अति आवश्यकता है।

शोध–अध्ययन का उद्देश्य

प्रस्तुत शोध–अध्ययन के प्रमुख उद्देश्य निम्नलिखित है–

- बिहार विधानसभा के सदस्यों के कार्यों का गहन अध्ययन करना।
- विधानसभा के निर्वाचित सदस्यों को प्राप्त सुविधाओं, उनके निर्वाचन क्षेत्र की जनता को प्राप्त सुविधाओं एवं उनकी समस्याओं का परीक्षण करना।
- बिहार के विकास में विधानसभा क्षेत्रों से चुने जाने वाले विधायकों की भूमिका का विश्लेषण करना।

शोध–अध्ययन की परिकल्पना या उपकल्पना

उपर्युक्त उद्देश्यों को प्राप्त करने के लिए निम्नलिखित परिकल्पनाओं का निर्माण किया गया, जिसका परीक्षण किया जाएगा–

- बिहार के विकास में विधानसभा के सदस्यों की महत्वपूर्ण भूमिका है।
- प्रभावशाली विधायकों ने अपने क्षेत्र का तीव्र गति से विकास किया है।
- विधायकों द्वारा राज्य में वास्तविक विकास किया गया है।

शोध–अध्ययन की विधि

प्रस्तुत शोध–अध्ययन व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधि पर आधारित है। जिसमें अध्ययन का केंद्र बिंदु बिहार के विकास में वर्ष 2005 से 2020 तक विधानसभा की सदस्यों के कार्यों का व्यवस्थित विवेचन एवं विश्लेषण है। अनुसंधान के लिए योग्य अध्ययन पद्धति का प्रयोग किया गया है। प्रस्तुत शोध विषय में द्वितीय स्रोतों का उपयोग किया गया है। आवश्यकता अनुसार, प्राथमिक तथ्यों का भी सहारा

लिया गया है। प्राथमिक तथ्यों के संकलन के लिए संबंधित विशेषज्ञों से परामर्श, बिहार विधान सभा के सदस्यों का साक्षात्कार भी लिया गया है।

द्वितीयक तथ्यों के संकलन के लिए विधायिका संबंधित पुस्तकें, विधानसभा संबंधित आलेख, संबंधित शोध–ग्रंथ एवं शोध–पत्रिकाओं, प्रकाशित पुस्तकों तथा विभिन्न विद्वानों की प्रकाशित रचनाओं का उपयोग किया गया है। साथ ही, तथ्यों अथवा आंकड़ों को प्राप्त करने के लिए समकालीन समाचार पत्रों, संबंधित पत्र–पत्रिकाओं और अभिलेखागार में उपलब्ध दस्तावेजों का भी सहारा लिया गया है।

इसके अलावा सरकारी प्रतिवेदन, प्रखंड व जिला कार्यालय के अभिलेखों से योजनाओं का अध्ययन, सरकारी अधिनियम, सरकारी निर्देश, समकालीन संबंधित सरकारी दस्तावेज, विधानसभा की कार्यवाही की प्रतियां, विभिन्न संबंधित अध्यादेश का सहारा लिया गया है।

शोध कार्य का महत्व

वर्तमान समय में प्रस्तुत शोध–अध्ययन का काफी महत्व है। यह बिहार के विकास में विधानसभा की सदस्यों की भूमिका एवं विकास के विभिन्न कारकों, चरणों, प्रकारों एवं रूपों को जानने एवं समझने में सहायक होगी। यह शोध–कार्य सरल, स्पष्ट, सुगम भाषा में एवं उत्कृष्ट शैली में विकास को लेकर राज्य एवं राष्ट्रीय स्तर पर विश्लेषणात्मक ढंग से सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विकास को प्रस्तुत करेगा, जो निश्चित रूप से इस विषय में रुचि रखने वाले पाठकों के लिए लाभदायक सिद्ध होगी। इससे वर्तमान कालेजों एवं विश्वविद्यालयों के छात्रों में विकास की राजनीति के प्रति जागरूकता भी बढ़ेगी। प्रस्तुत शोध–अध्ययन से प्राप्त निष्कर्ष एवं सुझाव निश्चित रूप से प्रशासन, विधायिका सरकारी एवं गैर–सरकारी संगठनों, विभिन्न शोध–संस्थानों आदि के लिए उपयोगी एवं सार्थक सिद्ध होगी।

यह भविष्य के शोधार्थियों के लिए नए शोध का मार्ग प्रशस्त करेगा।

बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : ''पहले बिहार में शासन नाम की चीज़ नहीं थी। नीतीश जब सत्ता में आए तो उन्होंने सबसे पहला काम शासन स्थापित करने का किया।''

''आगे के वर्षों में उसी शासन को मजबूत करने की कोशिश की। जनता में सत्ता के अधिकार और उसके प्रति विश्वास जगाया। वो ऐसा इसलिए कर पाए क्योंकि उन्होंने कई बड़े अपराधियों जैसे आंनद मोहन और मुन्ना शुक्ला को जेल भेजा। इससे अपराधियों में डर पैदा हुआ।ß

''पहले क्राइम करने के बाद अपराधी हीरो बन जाता था और अगले चुनाव में उसकी उम्मीदवारी पक्की मानी जाती थी लेकिन नीतीश राज में इस बात पर रोक लग गई।ß अपराध के मामले में एनसीआरबी की रिपोर्ट के मुताबिक़ बिहार 23वें स्थान पर है।

पहले गाँव का मुखिया बोलेरो से चलता था और नेता स्कॉर्पियो से। लेकिन नीतीश राज में विकास ऐसा हुआ कि अब मुखिया स्कॉर्पियो से चलता है और नेताओं ने फॉर्च्यूनर ख़रीद ली है। ''सबकी सम्पत्ति पाँच साल में दोगुनी हो गई है। मुखिया हो या नेता. ये विकास नहीं तो और क्या है।ß

बिहार में हुए विकास को जिस अंदाज़ में समझाया उससे आप अंदाज़ा लगा सकते हैं कि वहाँ की राजनीति में पिछले 15 साल में क्या बदला है। ''लालू के राज में क्राइम का ग्राफ़ जितना ऊपर था, उतना ही नीतीश के राज में भ्रष्टाचार का ग्राफ़ ऊपर है। बिना पैसों के न तो पंचायत में काम होता है, न ब्लॉक के स्तर पर।ß ऐसा वाक़ई हुआ है या नहीं, इसे साबित करने के लिए कोई सरकारी आँकड़ा मौजूद नहीं है लेकिन आम धारणा है कि भ्रष्टाचार बढ़ा है।

2005 से 2010 तक नीतीश कुमार ने वाक़ई में जनता के जीवन में सुधार के लिए काम किया। लेकिन इस दौरान नीतीश में राष्ट्रीय राजनीति की महत्वाकांक्षा जाग गई और उस वक़्त बिहार विकास की पटरी से जो उतरा, तो आगे उतरता ही चला गया। ये बात बिल्कुल सही है। 2013 के आसपास नीतीश उस क़द के नेता थे, जो नरेन्द्र मोदी को चुनौती दे सकते थे। चाहे सरकार चलाने की बात हो या फिर बोलने की कला, नीतीश का उस दौर में कोई सानी नहीं था।ß इसी जोश में उन्होंने कई फ़ैसले भी लिए। बाढ़ग्रस्त बिहार को गुजरात से मिली मदद वापस करने की घोषणा तक कर दी थी। जीतनराम मांझी को नौ महीने के लिए प्रदेश का मुख्यमंत्री भी नियुक्त कर दिया था।

बाल विवाह रोकने और महिला शिक्षा को बढ़ावा देने के उद्देश्य से नीतीश सरकार ने 12वीं पास करने वाली अविवाहित लड़कियों को 10 हजार रुपये और स्नातक करने वाली लड़कियों को 25 हज़ार अब इस राशि को बढ़ा कर 50 हज़ार रुपये की प्रोत्साहन राशि देने का भी प्रवाधान जोड़ा।

बिजली, सड़क और पानी : किसी भी राज्य के विकास के लिहाज से इन तीन पैमानों को सबसे अहम माना जाता है।

आँकड़ों की बात करें तो बिहार की सरकार का दावा है कि पिछले पंद्रह सालों में एक लाख किलोमीटर ग्रामीण सड़क का निर्माण हुआ है।

अगर आप 15–20 साल पहले तक बिहार में रहे हों तो बहुत मुमकिन है कि आप कटिया डालकर बिजली कनेक्शन जोड़ने के तरीक़े से वाक़फ़ि होंगे लेकिन अब हालात बहुत बदल चुके हैं।

हॉलाकि बिहार मे 24 घंटे बिजली होने का दावा अतिशयोक्ति होगी, लेकिन अब ऐसा नहीं है कि वहाँ के बच्चे लालटेन और ढिबरी की रोशनी में पढ़ रहे हैं।

हर घर नल योजना के जरिए सब तक साफ़ पानी पहुँचाने का काम चल रहा है और नीतीश सरकार का दावा है कि अब तक 80 फ़ीसदी घरों में पानी पहुँच चुका है।

नीतीश कुमार के ऐतिहासिक फैसले : मुख्यमंत्री बालिका साइकिल योजना, नीतीश सरकार ने 2007 में शुरू की थी। शुरुआत में आठवीं पास करने के बाद पढ़ने वाली छात्राओं को साइकिल के लिए 2000 रुपये दिए जाते थे। अब इस राशि को बढ़ा कर 3000 रुपये कर दिया गया है। इतना ही नहीं, छात्राओं को स्कूल यूनिफ़ॉर्म के लिए पैसे दिए जाने लगे। स्कूलों में छात्राओं की भागीदारी बढ़ाने के लिए उनके इस फैसले को ''गेम–चेंजर'' तक कहा गया।

बिहार देश का पहला राज्य है, जिसने पंचायत और नगर निकायों के चुनाव में महिला आरक्षण लागू किया। नीतीश ने दलित मानी जाने वाली अन्य 21 उप–जातियों के लिए ''महादलित'' कैटेगरी बनाकर उन्हें कई सहूलियतें दीं।

निष्कर्ष

पिछले 15 वर्षों में बिहार के विकास की चर्चाएं देश–विदेश में होने लगी। आजादी के इतने वर्ष बाद भी बिहार आज एक ''अति पिछड़े राज्य'' की श्रेणी में आता है। राज्य के आर्थिक विकास के लिए शिक्षा, स्वास्थ्य और औद्योगिक क्षेत्र के विकास के लिए आशा अनुरूप प्रयास नहीं किए जा सके हैं। विधायकों द्वारा अपने क्षेत्र में निम्न स्तर के कार्य कराए जाते हैं। ठेकेदार, जो काम करते हैं, उनसे इंजीनियरों एवं विधायकों के द्वारा मोटा कमीशन लिया जाता है। आज बिहार ही नहीं, संपूर्ण भारतवर्ष में विधायकों की कार्यप्रणाली की उपयोगिता एवं प्रमाणिकता बढ़ती जा रही है। विधानसभा के सदस्यों द्वारा किए गए विकास कार्यों और विकास के वर्तमान स्वरूप तक का एक समग्र एवं क्रमबद्ध अध्ययन अति आवश्यक प्रतीत होता है। विधायकों के विकास के स्वरूप की विभिन्न पहलुओं का विश्लेषण एवं विवेचनों पर शोध–साहित्य एवं शोध–पत्रों का अभाव स्पष्ट रूप से महसूस किया जा सकता है।

1980 से 2005 तक 25 साल में बिहार की स्थिति क्या थी और 2005 से 2020 के बीच कहाँ पहुंची है, फर्क साफ है।

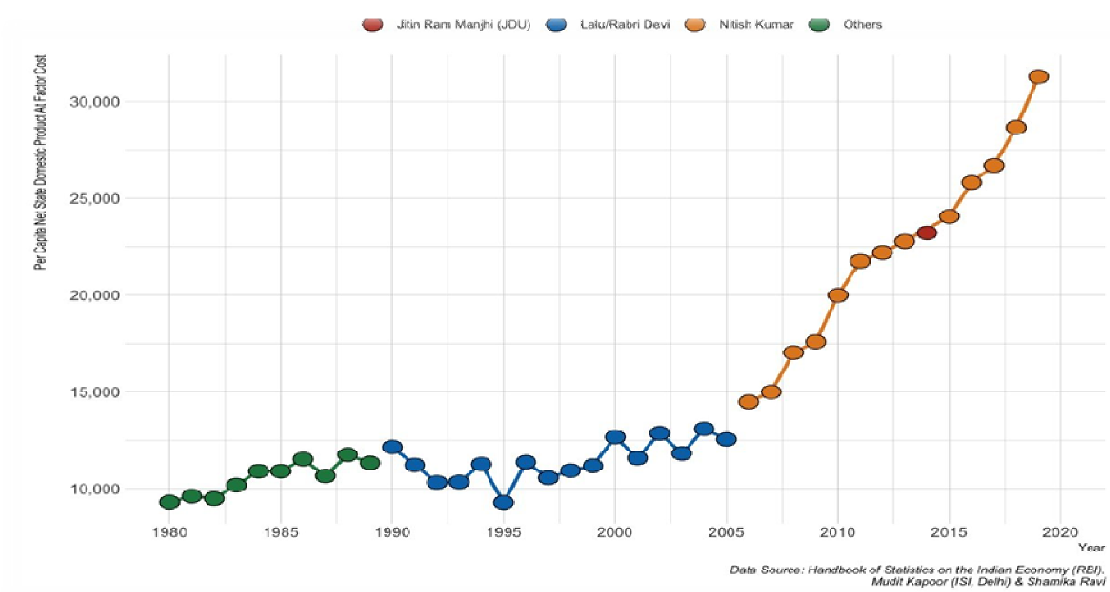

संदर्भ

- राय, प्रमोद कुमार (2021), *'बिहार की राजनीति',* ऑरेंज बुक पब्लिकेशन, छत्तीसगढ़
- पुष्यमित (2020), *रूकतापुर,* राजकमल प्रकाशन, दिल्ली
- त्यागी एवम् रस्तौगी (2019), *'भारत में स्थानीय स्वशासन',* संजीव प्रकाशन, मेरठ
- सहस्रबुद्धे, विनय प्रभाकर (2019), *'विकास की राजनीति',* प्रभात प्रकाशन, पटना
- ठाकुर, संकर्षण (2017), *'बंधु बिहार',* प्रभात प्रकाशन, दिल्ली,
- कुमार, नीतीश (2016), *'विकसित बिहार की खोज',* प्रभात प्रकाशन, दिल्ली,
- सिंह, संतोष (2015), *'रूल्ड या मिसरूल्ड',* ब्लूमस्बेरी इंडिया, महाराष्ट्र
- ठाकुर, संकर्षण (2015), *'अकेला आदमी: कहानी नीतीश कुमार की',* प्रभात प्रकाशन, दिल्ली
- गावा, ओम प्रकाश (2013), *'राजनीति सिद्धांत की रूप रेखा',* नेशनल पबलिशिंग हाउस, नई दिल्ली
- सिन्हा, अरुण (2013), *'नीतीश कुमार और उभरता बिहार',* प्रभात प्रकाशन, दिल्ली
- सिंह, प्रभूनाथ (2013), *'भारत में लोकतंत्र',* आलोक प्रकाशन, पटना
- श्रीकांत (2011), *'बिहार: राज और समाज',* वाणी प्रकाशन, पटना
- शर्मा, राशि (2010), *'राजनीतिक समाजशास्त्र की रूपरेखा',* पी एच आई प्राइवेट लि., नई दिल्ली
- चौधरी, प्रसन्न कुमार (2010), *'बिहार में सामाजिक परिवर्तन के कुछ आयाम'* वाणी प्रकाशन, पटना
- सिंहल, एस सी (2007), *'भारतीय शासन एवम् राजनीति'* लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा
- हमेश्वरी, एस आर (1999), *'भारत में स्थानीय शासन',* लक्ष्मी नारायण अग्रवाल पुस्तक प्रकाशन, आगरा
- सिंह, वामेश्वर (1996), *'भारत में स्थानीय स्वशासन',* रेखा प्रकाशन, पटना
- भारद्वाज, आर. के. (1993), *'पार्लियामेंट डेमोक्रेसी एंड लेजिस्लेचर्स',* नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली
- कौशिक, सुशीला (1990), *'भारतीय शासन और राजनीति',* हिंदी माध्य कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली वि. वि.,

रिपोर्ट

- वित्त विभाग(2005 से 2020), *आर्थिक सर्वेक्षण,* बिहार सरकार, पटना

गुगल सर्च

- https://www.vokal.in/question/5TCV-bihar-mein-kul-kitne-college-hai दिनांक 25ध02ध2023 को 8 :17 बजे सुबह देखा
- https://kulhaiya.com/bihar-list-of-university-in-bihar/#:~:text=%E0%A4%AC%E0%A4%BF%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%20%E0%A4%AE%E0%A5%87%E0%A4%82%20%E0

%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%B2%20%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%B6%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AF%E0%A5%8B%E0%A4%82%20%E0%A4%95%E0%A5%80,20%20%E0%A4%B8%E0%A5%87%2022%20%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%B6%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AF%20%E0%A4%B9%E0%A5%88%E0%A4%82%E0%A5%A4
दिनांक 25ध्02ध्2023 को 11 :38 बजे सुबह देखा

- https://hi.m.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%A4%E0%A5%80%E0%A4%B6_%E0%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%B0
दिनांक 25ध्02ध्2023 को को को 2 : 09 बजे दोपहर में देखा

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती व अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी विचार

प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे
संत गाडगे महाराज महाविद्यालय हिंगणा, जि. नागपूर

या भारत भुमीवर मानवी कल्याणासाठी आजपर्यंत तीन धम्मचक्र प्रवर्तन घडुन आले. पहिले धम्मचक्र प्रवर्तन भगवान गौतम बुध्दाने सारनाथ येथे भिक्षुंना उद्देशुन जो धम्म सांगितला हे होय, ज्यास उत्क्रांतीचा सिध्दांत ही म्हटल्या जाते. कलींगच्या युध्दातील भयंकर रक्तपात पाहुन द्रवलेल्या व्यथित झालेल्या मनाने सम्राट अशोकाने याच भारत भूमीवर दुसरे धम्मचक्र प्रवर्तल घडवुन आणले. हे धम्मचक्र प्रवर्तन म्हणजे मावी हृदय परिवर्तन होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र प्रवर्तन हे तिसरे धम्मचक्र प्रवर्तन होय की ज्यामुळे लाखो जीवांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळाला. डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आज सर्वस्पर्शी झाले आहेत. जगात त्यांच्या विचारांची कास धरुन या विचाराप्रमाणे जग बदलतांना दिसत आहे. कारण आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व सा-या जगाला ठाऊक आहे. त्यांनी मांडलेले विचार मग ते सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक असो की राजकीय अशा कितीतरी पैलूंवरील विचार समाजाला व देशाला प्रगतिच्या दिशेने वाटचाल करायला प्रोत्साहीत आणि दिशादर्शक ठरले आहेत.
येथे विचार करण्याचा हा मुद्दा आहे की, डॉ आंबेडकरांना तिसरे धम्मचक्र प्रवर्तन करण्याची गरज कां भासली. याचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, वैचारीक दहशतीमुळे बुध्द काळात वर्णजातीच्या अमानवीय शिकवणुकीमुळे माणसा-माणसातील सामाजिक सुसंबंध संपुष्टात आले होते. वर्णजीतीची उच्चनिचतेची व भेदभावयुक्त शिकवणीमुळे एका वर्णाचा माणूस दुस-या वर्णाच्या माणसाच्या कार्यानुसार भेदभाव करुन, एक दुस-यांचा प्रचंड व्देष, तिरस्कार, मत्सर, असुया, क्रोध, प्रतिशोध करु लागला. उच्चवर्गीयांत प्रचंड अहंकार, वर्ण वर्चस्वाची भावना तर दुस-यात पोसलेली न्युनगंडता, उच्चवर्णीयांकडे सर्वच अधिकारांचे केंद्रिकरण, तर दुसरे अधिकारहीन, गूढवादाची प्रचंड पेरणी, अतार्किक कर्मकांडाचा सुळसुळाट, यज्ञातील पशु मानव हत्या व राजमान्यता, भेदभावात्मक अमानवीय बंधनामुळे माणासाठी माणसापासून समूळ झालेली ताटातुट, कुत्र्याचे मुके घेणारी आणि माणसास हाड! हाड ! करण्यात तयार झालेले विषाक्त मन , ही मनोवस्था आजही तशीच कार्यरत आहे. जणू काही माणसाचा जन्म त्यासाठीच झालेला आहे.
या तिस-या धम्मक्रांतीचा किंवा प्रवर्तनाचा विचार करतांना बाबासाहेबांच्या जन्मापुर्वीच्या समाजाच्या विचार करणे फार आवश्यक बनुन जाते. तर यांच्या जन्मापुर्वीपासूनच भारतीय समाजव्यवस्था ही वर्णभेद, जातीभेद, उच्चनीचता यांनी व्यापलेली होती. स्वत:ला उच्चवर्णीय समजल्या जाणा-या समाजव्यवस्थेतील व्यक्ती या धर्मग्रंथांचा आधार घेऊन समाजातील इतर व्यक्तींना आपल्याहुन निच मानायचे. वेद, स्मृती, पुराणे इत्यादी धर्मग्रथांतून चातुर्वण्याचा जन्म झाला. या चातुर्वण्याचा विषवृक्षाला असंख्य उच्चनीय जातीची कडू फळे आली. या धर्मग्रथांत शूद्र, अतिशूद्र, चांडाळ, दास, अशी हीन जातीचा जन्म झाला. त्यांनाच तुच्छ लेखण्यात आले आणि अस्पृश्य मानले गेले. अस्पृश्य वर्गाला समाजातून निष्कासीत करण्यात आले. त्यांचे स्थान गावकुसाबाहेर होते. त्यांच्या वाटयाला हीन, ओंगळ, घाणेरडी, हलक्या प्रतीची कमी दर्जाची कामे आली. त्यांनी ती काम करण्यात जर काही कसूर केला, त्या नियमांचे उल्लंघन केले तर त्यासाठी कडक, कठोर शिक्ष ठरविल्या गेल्या.

अपमानाचे जीवन जगतांना अस्पृश्यवर्गाचे जीवन करपून गेले. अस्पृश्य मनुष्य हा इतर मनुष्याप्रमाणेच असून देखील त्याला माणूस म्हणन समजले जात नव्हते. तो माणूस असून त्याना माणुसकीचे हक्क नव्हते. माणसामाणसात भेद करुन त्यांना स्पृश्य समाजापासून इतक्या लांब ठेवण्यात आले की, त्याची सावली देखील सवर्णाच्या अंगावर पडता कामा नये, अस्पृश्यांना कुत्र्या, मांजरापेक्षाही नीच मानले गेले. इतका भयंकर एका वर्गाचा दुस-या वर्गावर अन्याय होत होता की, एकाप्रकारे ही माणुसकीची विटंबनाच होय. अस्पृश्यांना ना शान ना सम्मान केवळ त्यांच्या वाटयाला आली ती घृणा आणि अपमान वरील तिन्ही वर्गाची चाकरी करणे, गुलामीची कामे करणे, स्वत: घाम गाळुन, मेहनत करुन उच्चवर्णीयांना सुखसोयी प्रदान करणे आणि स्वत: अन्नाच्या तुकडयाकरीता आशेने त्यांच्याकडे पाहत बसणे, त्यांनी वाढले काय किंवा न वाढले काय तरी कष्ट करीतच राहिले पाहिजे. मरेपर्यंत त्यांची त्यातुन सुटका होत नसे, अशाप्रकारे मरणयातना सहन करुन तो जगत होता किंबहुना, जिवंतपणीच तो नरकयातना भोगत होता. अशा समाज व्यवस्थेत डॉ. बाबसहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. त्यांनी त्यांच्या जन्मापासुनच अपमानाचे चटके सोसले. संपुर्ण समाजाची दैनावस्था, गुलामीचे जीवन, सवर्णांचे अन्याय आणि अत्याचार यांचे ज्वलंत चित्र त्यांच्या समोर होते. स्वत: त्याचा अनुभव घेत घेतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मोठे झाले. डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर हयांचे घराणे महार जातीचे. महार जात ही हिंदु समाजातील अस्पृश्य, अदृश्य नी ज्यांच्याजवळ जाऊ नये हया अर्थ

अतंतत्व मानला जाई. हया अस्पृश्य समाजाची लोकसंख्या सहा कोटींवर असावी. म्हणजे हिंदु समाजातील प्रत्येक पाचवा घटक, पुरुष, स्त्री व मुले अस्पृश्य मानण्यात येई.

भारताच्या विविध भागात कोणी त्यांना बहिष्कृत, अस्पृश्य, परिया किंवा अतिशुद्र म्हणत, तर कोणी त्यांनी जीवन शापून कलंकित केले होते. सवर्ण हिंदूंना कुत्रा, मांजर, गाय हया पाळीव जनावरांच्या स्पर्शाचा विटाळ वाटत नसे. स्पृश्य हिंदू मुंग्यांना साखर अर्पित, परंतु हया स्वधर्मीयांचा स्पर्श ते अपवित्र मानित. त्यांना त्यांच्या सवालीचाही विटाळ होई. त्यांची वाणी कानावर पडली तर त्यांना अशुभ वाटे. सार्वजनिक पानवठयावर त्यांना पाणी भरण्यास प्रतिबंध असे. त्यांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश नसे. देवळात देवदर्शनास त्यांना बंदी असे. वस्तुस्थिती अशी होती की, जातीभेदाच्या उच्चनीचतादर्शक शिडीच्या खालच्या पाय-यांवर अपमानित जीवन कंठीत असणारे न्हावी नी धोबी हे सुध्दा महार मांगांचा विटळ मानित असत.

अस्पृश्यतेसंबंधी विचार करतांना असे म्हणता येईल की, डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू-धर्मग्रंथांचा जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा अभ्यास करुन हिंदुधर्म अस्पृश्यांना कसा कमी लेखतो ते त्यांनी स्पष्ट केले आणि अस्पृश्यतेविषयी, हिंदूधर्माविरुध्द लढा देण्यास सुरुवात केली. अस्पृश्य वर्गाला वर्णव्यवस्थेतूनच मुक्त करुन त्याला समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय यांच्या मोकळया वातावरणात आणले पाहिजे यासाठी त्यांनी संघर्ष करण्यास सुरुवात केली. या संघर्षाची पहिली सुरुवात त्यांनी महाडपासून केली. महाड येथील तळावर हरिजनांना पाणी भरु दिले पाहिजे. यासाठी हा सत्याग्रह होता. हा सत्याग्रह पाण्यासाठी नव्हता तर ख-या अर्थाने तो सामाजिक समतेसाठी होता असे म्हणावे लागेल. याच वेळी त्यांनी "मनस्मृती" या ग्रंथाचेही दहन करुन हिंदू समाजाला हादरा दिला. मनुस्मृती जाळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे मनुस्मृतीने जातीव्यवस्थेचा पुरस्कार करुन अस्पृश्यांना हीन लेखले होते.

त्या काळात अस्पृश्यांना हिंदूच्या देवळात प्रवेश मिळत नव्हता. हिंदुच्या मंदीरात प्रवेश मिळावा म्हणुन त्यांनी नाशीक येथे सत्याग्रह सुरु केला. नाशीक येथेच सत्याग्रह सुरु करण्याचे कारण हिंदूंच्या पूज्य धर्मस्थानापैकी नाशिक हे महत्तवाचे स्थान होते हे होय व तेथील रामाच्या मंदीरात जर प्रवेश मिळाला तर हिंदुच्या मनात आणि विचारात परिवर्तन होईल असे आंबेडकर यांना वाटत होते. यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, मंदीरात प्रवेश केल्यामुळे आमचे प्रश्न सुटणार नाहीत. आमच्या प्रश्नाचे स्वरुप व्यापक आहे. त्याचे स्वरुप राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अशा स्वरुपाचे आहे. महिदरात प्रवेश करण्याचा उद्देश एवढाच की हिंदु समाज माणसाला माणूस म्हणुन जगु देण्यास तयार आहे किंवा नाही याची परीक्षा पाहण्याचा होता. अस्पृश्यवर्गीयांना मोक्ष मिळावा म्हणुन देवदेव करीत राहण्यासाठी आंबेडकरांना मंदीर प्रवेश नको होता. अस्पृश्यांना मानवी हक्काची जाणीव व्हावी व त्यासाठी झगडण्याची इच्छा आणि चिकाटी निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी मंदीर प्रवेशाचा झगडा केला होता. परंतु एकाएकी त्यांनी आपल्या धोरणात बदल केला. त्यांनी असल्या चळवळीचे चक्र निराळया दिशेकडे फिरविले. आपल्या लोकांनी राजकीय हक्कांकडेच अधिक लक्ष द्यावे, असे ते आग्रहाने प्रतिपादू लागले. कारण धार्मिक हक्क आपल्याला पोटाची खळगी भरण्यासाठी काहीही मदत करीत नाही. जातीय भेदामुळे हिंदु एक राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेस मुकले आहेत, देशभक्तिच्या नी ऐक्याच्या भावनेस मुकले आहेत. या सत्याग्रहानंतर मुखेड, पुणे व विदर्भातील अमरावती इत्यादी अनेक ठिकाणी मंदीर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यात आले. परंतु या सत्याग्रहाचा परिणाम उलट झाला. हिंदु समाजाने याच्या उलट प्रतिक्रिया व्यक्त केली. अस्पृश्यता दुर करण्याऐवजी उलट अधिक पक्की होऊ लागली. परिणामत: डॉ. आंबेडकरांना राजकीय तसेच परिवर्तनाच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागला.

अस्पृश्ता नष्ट करुन व स्पृश्यास्पृश्य भेद संपवून भंगलेला व दुर्बल झालेला हिंदू समाज अभंग, अखंड, संघटित व सामर्थ्यवान व्हावा, असाच त्यांच्या सत्याग्रहाचा, हिंदू समाजाच्या व आपल्या राष्ट्राच्या हिताचा मुळ उद्देश होता. म्हणूनच काही जागृत स्पृश्य विचारवंत देखील त्यांच्या सत्याग्रहाला मनापासून सक्रिय सहाकार्य करीत राहीले होते. डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या अस्पृश्योध्दाराच्या जीवित कार्यासंबंधीची सत्याग्रहरुपी पहिली कृती राष्ट्रहिताचीच होती, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट होते. तसेच डॉ. आंबेडकर आपल्या राष्ट्राच्या अखंडतेची सुरक्षिततेची आणि स्वातंत्र्याची निरंतर काळजी करणारे दुरदृष्टिचे जागरुक राष्ट्रभक्त नेता होते. [1]

व्यक्तिविकासासंदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, व्यक्तिविकासासाठी तीन गोष्टींची आवश्यकता असते, त्या म्हणजे सहानुभूति, समता आणि स्वातंत्र्य हिंदू धर्मात या तीनपैकी एकतरी बाब तुमच्याकरीता उपलब्ध आहे काय? माणूस केवळ भाकरीवर जगत नाही, त्याला श्रध्देचीही जोड हवीच, त्यांना चांगले ठाऊक होते की, हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक जात म्हणते एकएक मजलाच; पण त्या मनो-यात शिडी नाही. म्हणुन एक मजल्यावरुन दुस-या मजल्यावर जाण्यासाठी मार्ग नाही. ज्या मजन्यात त्यांनी जन्म घ्यावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला माणूस मग तो कितीही लायक असो, त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग तो कितीही नालायक असो त्याला खालच्य मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही आणि या सर्व गोष्टींच्या

मागे धर्म आहे हे त्यांना निश्चित माहीत होते. म्हणून त्यांना या संदर्भात काहीतरी करावे असे सतत वाटत होते. या संदर्भात बाबासाहेब म्हणत, “धर्माची आवश्यकता गरीबांनाच आहे. पीडित लोकांना धर्माची आवश्यकता आहे. गरीब मनुष्य जगतो तो आशेवर. जीवनाचे मुळ आशेत आहे. ही अशाच नष्ट झाली तर जीवन कसे होईल? धर्म आशावादी बनवतो व संदेश देतो.”[2] “ज्या धर्मात व्यक्तिला प्राधान्य नाही, तो धर्म मला स्वत:ला मान्य नाही. व्यक्तिच्या जीवनाला समाजाची जशी आवश्यकता असली तरी समाजाची धारणा हे धर्माचे अंतिम धेय्य होऊ शकत नाही. व्यक्तिचा विकास हेच धर्माचे खरे धेय्य आहे. धर्माचे प्रयोजन हे या विश्वाची पुनर्रचना करणे हे आहे.”[3] तसेच पुढे या संदर्भात आंबेडकर आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात की, “ज्या देशातील लोक मानसिक संस्कारापेक्षा भाकरीला जास्त महत्व देतात, त्या देशाशी मी संबंध ठेवणार नाही.[4] पुढे बाबासाहेब जात निर्मुलनाच्या कामी, धर्मांतर कसे कामी पडु शकते, यावर भाष्य करतात व म्हणतात, “जात ही भावना आहे, मनाची अवस्था आहे; म्हणून तिचे निर्मुलन हे बाहय अडथळयाचे निर्मुलन नव्हे. जात पाळतात म्हणून लोक दोषी आहेत असे नाही. चूक काय असेल तर तो त्यांचा धर्म.[5] “ जातींची भावना त्यांच्या मनावर बिंबविणारा धर्म. त्यांचे म्हणणे होते,” गो-या लोकांच्या हातून निग्रो लोकांचा जितका छळ होतो, त्याच्या शतपट स्पृश्यांच्या हातून अस्पृश्यांचा होतो. फरक एवढाच की, निग्रो गुलामांचा छळ शारीरीक असतो आणि अस्पृश्यांचा मानसिक असतो. गो-या लोकांनी निग्रो लोकांचे देह मारले असले तर स्पृश्यांनी अस्पृश्यांची मने मारली आहेत आणि देह मारण्यापेक्षा मने मारणे जास्त भयंकर असे कोणीही म्हणेल.[6]

परंतु येथील हिंदु धर्माने अस्पृश्य समाजाचे माणूसपण नाकारले, असा धर्म पितृधर्म या नात्याने त्यांच्यावर लादलेला होता. या धर्मात काही चांगले काही वाईट आहे. कुणी असे म्हणतील की सर्वच धर्मात तसे काही चांगले काही वाईट असते ; परंतु इतर कुठल्याच धर्मात अस्पृश्यतेसाठी अमानवीय परंपरा , जातीयतेसारखी भयानक विषमता नाही.

डॉ. आंबेडकरांनी लहानपणापासूनच अनुभवले होते की, हिंदु धर्माच्या आधारे हिंदु समाज हा स्पृश्य वर्ग अशा दोन वर्गात विभागलेला आहे. स्पृश्य वर्ग अस्पृश्य वर्गाशी अस्पृश्यतेचे पालन करुन अस्पृश्य वर्गावर अनेक प्रकारे अन्याय व अत्याचार करीत असल्याचे त्यांनी पाहिते होते आणि पाहतही होते. म्हणून उच्च विद्याविभूषित व ज्ञानसंपन्न डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या उद्देशाने स्पृश्यवर्गाशी लढण्याचा निश्चय केला आणि त्यासाठी त्यांनी पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि मंदीर प्रवेशासाठी सत्याग्रह सुरु केला. पण त्यांना सत्याग्रहापासून अस्पृश्यता नष्ट करण्यात यश मिळाले नाही.

डॉ. आंबेडकरांच्या मनात धर्मातराचा विचार येऊ लागला कारण हिंदु समाज खिस्ती धर्माच्या व मुसलमान धर्माच्या लोकांना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी भरु देतो व मंदिरातही येऊ देतो, असे जर असेल तर अस्पृश्यांनीही धर्मांतर केले तर अस्पृश्यता आपोआप नष्ट होईल आणि त्यांनाही हिंदू समाज समानतेने वागवील. अशा विचारानेच त्यांनी १३ ऑक्टोंबर १९३५ रोजी येवले येथे अस्पृश्यांच्या सभेत “अस्पृश्यांनी धर्मांतर करावे” अशी जाहीर घोषणा केली. त्यानंतर त्यांनी मुंबई येथे ३० मे १९३६ रोजी अस्पृश्यांच्या जाहीर सभेत धर्मातराचे महत्तव पटवून देणारे अत्यांत महत्वपूर्ण भाषण करुन अस्पृश्यांना धर्मांतर करण्यास प्रवृत्त केले.

धर्मांतराची आवश्यक्ता प्रतिपादन करतांना धर्मातराच्या परिणामांचे दलितांच्या वर्तमानावर आणि भविष्यावर होणा-या परिणामांचे बाबासाहेबांनी सखोल चिंतन केले होते. त्यांनी आपल्या भाषणात सांगितलेल्या धर्मातरांच्या ऐहिक कारणांमध्ये ते म्हणतात की, तुमच्यावर होत असलेल्या जुलमाच्या कहाणींची तुम्हाला आठवण करुन देणे मला आवश्यक वाटते. सरकारी शाळेत मुले घालण्याचा हक्क सांगीतल्यामुळे, विहीरीवर पाणी भरण्याचा हक्क सांगितल्यामुळे वरात घोडयावरुन नेण्याचा हक्क सांगीतल्यामुळे, स्पृश्य हिंदुंनी मारहाण केल्याची उदाहरणे नेहमीच घडत असल्याकारणाने ती सर्वांच्या डोळयापुढे नेहमी असतात. परंतु मारहाण करण्याची दुसरी अशी अनेक कारणे आहेत की ज्याचा उल्लेख केला असता हिंदुस्तानच्या बाहेरील लोकांना तरी त्यांचा विस्मय वाटेल. उंची पोशाख घातल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण देता येईल. जमीन खरेदी केल्यामुळे जाळपोळ केल्याचे उदाहरण देता येईल. जाणव घातल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण देता येईल. मेली गुरे न ओढल्यामुळे व मेलेल्या गुरांचे मांस न खाल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण देता येईल. पायात बुट व मोजे घालुन गावातुन गेल्यामुळे, भेटलेल्या स्पृश्य हिंदुस जोहार न घातल्यामुळे, शौचाला जातांना तांब्यात पाणी नेल्यामुळे छळ झाल्याचे उदाहरण देता येईल. पंचाच्या पंक्तीत चपाती वाढल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण नुकतेच घडले आहे. वरील प्रकारचे जोरजुलम झाल्याची, तुम्हाला अमानुष त-हेने वागविल्याची अनेक उदाहरणे तुमच्या ऐकिवात असतील व तुमच्यापैकी काहींना तर त्यचा प्रत्यक्ष अनुभवही असेल. जेथे मारहाण करण्यासारखे नसेल तेथे बहिष्काराच्या शस्त्राचा तुमच्या विरुध्द कसा उपयोग करण्यात येतो हेही तुम्हाला अवगत आहेच.

रानातुन गुरांना जाऊ द्यावयाचे नाही. माणसांना गावात येऊ द्यायचे नाही. मोजमजुरी मिळु द्यावयाची नाही वगैरे सर्व प्रकाराची बंदी करुन सस्पृश्य हिंदू लोकांनी तुमच्या लोकांस जेरीस आणल्याची आठवण तुमच्यापैकी पुष्कळांना असेल. परंतु असे का घडते, याच्या मुळाशी काय आहे, ही गोष्ट माझ्या मते अत्यंत आवश्यक आहे.[7] जनावरांना जिथे पाणी पिण्याचा अधिकार आहे त्या पाणवठयावर माणसांना पाणी पिण्याचा अधिकार नाही किंवा जिथे किडया मुंग्यांना साखर दिली जाते तिथे माणसांना एक एका दाण्याकरीता तडफडावे लागते, जिथे पशुचा स्पर्श झाला तर चालु शकतो पण माणसांचा स्पर्श झाला असता काही अमंगल झाल्याची भावना निर्माण होते. तेव्हा या शत्रुत्वाने भरलेल्या वातावरणात राहून तुमचा काय फायदा होणार आहे? असा सवाल डॉ. आंबेडकर विचारतात आणि ते म्हणतात की सहानुभूती हवी असेल तर धर्मांतर करा!

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, अस्पृश्यांकडे पाहण्याची दृष्टी आणि रक्तपितीने भरलेल्या माणसाबद्दल लोकांच्या मनात किळस जरी असला तरी त्यांच्या बद्दल सहानुभुती तरी असते! पण तुमच्याविरुध्द सहानुभुती तर नसतेच परंतु किळस मात्र असते. रक्तपितीने भरलेल्या माणसापेक्षा देखील तुमची स्थिती हीन आहे. अजूनही खेडेगावात एखादा स्पृश्य माणूस उपास सोडीत असतांना जर महाराचा शब्द कानावीर पडता तर तो अन्नग्रहण करीत नाही. एवढा कलंक तुमच्या शरीराला, एवढा कलंक तुमच्या शब्दाला आहे. “अस्पृश्यता हिंदू धर्मावरील कलंक आहे असे काही लोक म्हणत आहेत पण हिंदू धर्मावरील कलंक आहे असे काही लोक म्हणत आहेत पण हिंदू धर्म कलंकित आहे असे एकही हिंदू मानत नाही.”[8] आणि म्हणून इतका छळ होत असतांना त्याच धर्मात राहणे चुकीचे आहे. जोपर्यंत आपण या धर्माचा त्याग करणार नाही तोपर्यंत आपली त्यांच्या जाचापासून सुटका होऊ शकणार नाही आणि म्हणुन धर्मातरण हाच त्यावरील एकमेव उपाय आहे असे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकर करतात. १९५० साली त्यांनी स्पष्टपणे अस्पृश्य समाजाला प्रश्न विचारला होता की, आपण अस्पृश्य म्हणून राहावयाचे की धर्म बदलावयाचा याविषयी विचार करण्याची वेळ आली आहे. कारण धर्म हा माणसास आवश्यक आहे. त्याशिवाय प्रगती होत नाही. म्हणून ज्या धर्मात प्रगती होईल तो धर्म स्विकारणे आवश्यक आहे.[9] राजकीय साधनाव्दारे एकता प्रस्थापीत करण्यात आणि अस्पृश्यता निवारण करण्यात डॉ. आंबेडकर यांना राजकीय क्षेत्रात यश प्राप्त झले असले तरी सामाजिक क्षेत्रात मात्र परिस्थितीत फारसा फरक पडला नव्हता. यामुळे डॉ. आंबेडकर यांना अस्पृश्य समाजाच्या विकासासाठी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याशिवाय दुसरा मार्ग दिसत नव्हता. त्यांनी १९३५ मध्ये धर्मातराची घोषणा केली होती. परंतु प्रत्यक्षात १९५६ मध्ये त्यांनी स्वत: आणि आपल्या बांधवांसह बौध्द धर्माचा स्विकार केला. १९३५ ते १९५५ या विस वर्षाच्या कालखंडात त्यांना अस्पृश्यता निवारण्याबाबत अतिशय कटु अनुभव आला होता. जोपर्यंत अस्पृश्य हे हिंदु धर्मात आहे तोपर्यंत हे महारच म्हणवल्या जातील अशी त्यांना खात्री पटली. त्यांनी “धर्मपरिवर्तनाशिवाय दुसरा मार्ग नाही कां?” या प्रश्नाचे उत्तर देतांना धर्माची आवश्यकता आणि महत्व प्रतिपादन केले होते. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते मानवी समाजाला धर्माने मुख्यत: दोन देणग्या दिल्या आहेत.

1) मानवी जीवनात ऐक्य प्रस्थापित करणारी मानसिक प्रेरणा निर्माण करणे आणि

2) समाजात समता निर्माण करणे.

हे कार्य केवळ धर्मच करु शकतो. या दोन महत्वाच्या तत्वांच्या आधारावर सद्य परिस्थितीत समता निर्माण करुन चांगल्या त-हेने लोकशाही राबवावयाची असेल तर धर्माची अत्यंत आवश्यकता आहे.

हिंदु धर्माचा त्याग का केला, या प्रश्नाचे उत्तर डॉ. बाबासाहेबांनी वेळोवेळी दिले. चातुर्वर्ण्य आणि जाजिव्यवस्थेने अस्पृश्यांचा माणूस म्हणून अमानविनय छळ हजारो वर्षे केला. त्याची परिणती म्हणजे धर्मांतर होय. या छळवादाचे चटके बाबासाहेब यांसारख्या अतिउच्च , सुशिक्षीत विद्वानाससुध्दा लागले होते, मग इतरांची काय कथा ! एकाच धर्मातील एका समाज गटाने दुस-यास इतक्या कुरपणे, इतक्या दीर्घकाळ वागवावे हे जगाच्या सामाजिक इतिहासात कुठेही सापडत नाही. आता डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मांतराचा विचार करतांना प्रथमत: धर्मांतर म्हणजे काय? याचा अर्थ माहित असणे अगत्याची बाब आहे. “धर्मातराचा खरा अर्थ म्हणजे बदल, विधायक बदल, जुने सोडून नव्याचा स्वीकार, उच्चतेकडे होणारा विधायक प्रवास होय. याचा सरळ व साधा अर्थ नवीन जीवनमार्गाचा स्विकार करणे होय.[10] म्हणुन डॉ. बाबासाहेबांचे धर्मांतर हे पारंपारीक अर्थाने एक धर्म सोडून अन्य धर्मात जाणे नव्हते; तर पारंपारीक धर्मश्रध्देचा संस्कार स्वीकारणे होते; पण दुर्देवाने आम्ही “धर्मांतर म्हणजे एक धर्म सोडणे व दुसरा स्वीकारण असा त्याचा अर्थ लावला, जे उचित नव्हते.”[11] धर्मांतराचा विचार पक्का केल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु धर्म सोडण्याचा निश्चय केला सर्व धर्माचा सखोलतेने वर्षोनुवर्षे अभ्यास करुन धर्मातराची फलश्रुती बुध्द धर्माचा स्वीकार करुन झालेली दिसते. संपुर्ण भारतच नव्हे तर संपुर्ण जग डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मातरांचा धम्मक्रांती म्हणून मानु लागले. सर्वांचे लक्ष धर्मांतराच्या फलिताकडे वेधले गेले आहे. बौध्द धम्म खरोखरच निश्चितपणे विधायक बदल व

क्रांती घडवे शकेल काय? मानसिकरित्या गुलामगिरीत असलेल्या भारत देशाला या गर्तेतून बाहेर काढील काय? बुध्द, धम्म, आणि संघ या तीन रत्नाच्या माध्यमातून संपूर्ण मानवजात बुध्दत्वाकडे जाऊ शकेल काय? असे अनेक प्रश्न मनाच्या प्रक्रियेतून प्रतिबिंबीत झाल्याशिवाय राहत नाही. धर्मांतर करतांना हिंदू धर्माचा त्याग व बुध्द धर्माचा स्वीकार करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "जो धर्म आमची काळची घेईल, त्या धर्माकरीता आम्ही आमचे प्राण देऊ. जो धर्म आमची पर्वा करीत नाही त्याची पर्वा आम्ही कां करावी?"[12]

यासंदर्भात बाबासाहेब म्हणत, " जो धर्म तुमच्या माणुसकीस किंमत देत नाही त्या धर्मात तुम्ही कां राहता? जो धर्म तुम्हाला देवळात जाऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही कां राहता ? जो धर्म तुम्हाला शिक्षण घेऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही का राहता? माणुस धर्माकरीता नाही, तर धर्म माणसाकरीता आहे. माणुसकी प्राप्त करुन घ्याची असेल तर धर्मांतर करा.[13]

डॉ. आंबेडकरांचा "बुध्दधर्म" हा पारंपारीक बुध्द धम्मासारखा नाही. त्यांनी त्यातील तर्कावर उतरणारा, विज्ञाननिष्ठ मानणारा, शुध्द भौतिकवाद स्वीकारणारा असा धम्म स्वीकारलला आहे. अंधश्रध्दा, चमत्कार, कर्मकांड यांना फाटा देऊन इतर धर्मातुन आलेली विचारांची भेसळ काढून टाकली आहे. "बुध्द अँड हिज धम्म" या आपल्या अमूल्य ग्रंथात त्यांनी हे "धम्माचे जडवादी, भौतिकवादी, निरीश्वरवादी, अनात्मवादी तत्वज्ञान तर्कशुध्द पध्दतीने मांडले आहे. अशारितीने अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी बौध्द धर्माचा स्वीकार केला. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातुन विचार केल्यास आंबेडकर यांनी भारतात फार मोठे परिवर्तन घडवून आणावे. आठ कोटी अस्पृश्य समाजाला त्यांनी नवीन तत्वज्ञान, नविन विचार देऊन त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

धर्मातराच्या एकुणच आढाव्याने आपल्याला एक बाब लक्षात येते की, बाबासाहेबांनी समाजिक समतेसाठी मूलभूत मानवी अधिकारांसाठी हिंदू धर्माचा त्याग केला. ज्याप्रमाणे सर्व नद्या समुद्रात जाऊन एक होतात. त्याचप्रमाणे धम्म स्वीकारल्यावर सर्व मानवजात एकोप्याने राहु शकते, हे आंबेडकरांना अभिप्रेत होत. परंपरांगत धर्माच्या परिघावर ठेवीत जे लोक उभे राहु शकत नव्हते, अशा माणसांना आपल्या हक्काचे संपूर्ण वर्तुळ बहाल करुन नव्या मुल्यांचा एक स्वतंत्र पर्याय उभा केला. त्या मुल्यांतराने माणसांच्या मुक्तीचा अवरुध्द झालेला मार्ग परत अडीच हजार वर्षानंतर मोकळा करण्याचे सहकार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. अत्यंत जाचक असणारी अस्पृश्यता आणि माणसांना माणसांपासून तोडणारी जातीयता, यातून माणसाची सुटका व्हावी, यासाठी झुंजणा-या आंबेडकरांना धम्म हा पर्याय वाटला, तो त्यांनी आपल्या चिंतनामधुन निश्चित केला आणि स्वीकारला सुध्दा डॉ. आंबेडकर हे प्रखर बुध्दिनिष्ठ होते. म्हणूनच त्यांनी बौध्द साहित्याची कठोर चिकित्सा केली. डॉ. आंबेडकरांनी पुर्ण विचाराअंती व जाणीवपूर्वक बौध्द धम्माचा स्वीकार केला व संपुर्ण जगाला शांतीचा संदेश देणा-या अखिल मानवजातीला दु:ख मुक्तीचा मार्ग दाखविणा-या गौतम बुध्दाजवळ ते नतमस्त झालेत. बौध्द धम्माचा स्वीकार केल्यामुळे पुर्वश्रमीच्या अस्पृश्यांना धार्मिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे. समाजात त्यांना समानता मिळाल्यामुळे त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण झाला आहे. त्यांना आपल्या जीवनाचे मुल्य कळुन चुकले आहे. आपण कुणाचे गुलाम नाही ही भावना त्यांच्या वाढीला लागली आहे. आपल्या प्रगतीचा मार्ग आपणच शोधला पाहिजे यासाठी ते प्रयत्न करु लागले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची:-

1. महामानव – डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर – डॉ. ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड, राजवंश पब्लिकेशन, मुंबई- २००७, पृ.क्र. ३९२

2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारधन, श्री. दिक्षित, प्रकाश विठ्ठल रघुवंशी, श्री. गजानन बुक डेपो, कबुतर खाना, दादर मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९८६, पृ.क्र. ४०

3. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. ४१

4. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. ४२

5. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. १२

6. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. १३

7. "मुक्ती कोन पथे ?" डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. ५-६

8. कित्ता पृ. क्र. १२

9. "आधुनिक भारतीय विचारवंत (राजा राममोहन रॉय ते डॉ. आंबेडकर)" – डॉ. शांताराम कृ. भोगले, शिवशंकर प्रकाशन, औरंगाबाद १९८५, पृ.क्र. २६०

10. डॉ. बाबासाहेबांची धम्मक्रांती – माहस्थवीर संघरक्षित, त्रिरत्न ग्रंथमाला पुणे १९८४, पृ.क्र. १-१९

11. "बाबासाहेब गौरवग्रंथ"- संपादक, प्रा.रो. ए. गवळी, प्रा.सु. हिरवळे, डॉ. पी.ए. गवळी, प्रा.सु. गव्हाणे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापुर, १९९१, पृ.क्र. ५६७

12. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. 606
13. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. 606
14. दलित साहित्याचे नामांतर आंबेडकरवादी साहित्य – डॉ. यशवंत मनोहर युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर – २००५.
15. पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार काषकर्त – स.मा. गर्गे, प्रा.चिं.ग. घ्यांगरेकर, प्रा.र.घ. वराडकर आणि व्हि.एस. क्षीरसागर, के. सागर पब्लि. पुणे. २०११.
16. महाकवी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. वामत निंबाळकर, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर – २००५.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य

प्रा. डॉ. काशिनाथ शिवराव मानमोडे
महात्मा गांधी कला—वाणिज्य महाविद्यालय,पारशिवनी

सारांश

गोपाळ कृष्ण गोखले हे उदारमतवादी नेते होते. त्यांना सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग मान्य नव्हता. ते सनदशिर व घटनात्मक मार्गाने अर्ज विनंत्या करून स्वातंत्र्य प्राप्त करू इच्छित होते. राजकीय सुधारणांइतकेचे किंबहुना त्यापेक्षा जास्त महत्व सामाजिक सुधारणांचे आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. १९०२ मध्ये गोखले यांची केंद्रीय कायदेमंडळात निवड झाली. कायदेमंडळात अर्थसंकल्पावर त्यांनी बारा भाषणे दिली. १९०५ मध्ये भारत समाज सेवक समाजाची स्थापना करून त्यांनी समाजात जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक व राजकिय स्थिती याबाबत आपले मत मांडण्याचा प्रयत्न केला

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे —

१. गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या राजकीय व सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
२. कॉंग्रेसमधील गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या सनदशीर मार्गाचा अभ्यास करणे.
३. भारत सेवक समाजाच्या माध्यमातून राष्ट्रभक्ती रूजविण्याच्या कार्याचा परिचय करून देणे

गृहितके

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा सनदशिर मार्ग आजही महत्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना

१९ व्या शतकाच्या शेवटी पुण्यातील राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात ज्या राष्ट्रपुरूषांचा उदय झाला व आपले कार्य राष्ट्रीय स्तरावर पोहचविले त्यापैकी एक गोपाळ कृष्ण गोखले होय. त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्हयातील कोतळूक येथे ९ मे १८६६ मध्ये झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कागल येथे झाले. त्यानंतर इंग्रजी शिक्षण घेण्याकरीता ते कोल्हापूरला आले. अशातच १८७९ मध्ये त्यांच्या वडीलाचा मृत्यू झाला. त्यावेळी त्यांचा मोठा भाऊ गोविंद १८ वर्षाचा व गोपाळ १३ वर्षाचा होता. वडीलांच्या मृत्यूनंतर एक वर्षातच १८८० मध्ये गोपाळरावचा विवाह त्यांचे काका अंताजीपंतांनी लावून दिला. त्यांच्या वडील भावाने कागल संस्थानात नोकरी करून गोपाळच्या शिक्षणात खंड पडू दिला नाही. मॅट्रीकची परीक्षा पास झाले त्यावेळी त्यांचे वय १५ वर्षाचे होते.

१८८२ मध्ये कोल्हापूरला राजाराम कॉलेजमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. वयाच्या १८ व्या वर्षी ते बी.ए. ची परीक्षा पास झाले. यावेळी त्यांना सहज नोकरी मिळाली असती. परंतु समाजसेवेच्या पिंडामुळे त्यांनी विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी सुरू केलेल्या पुणे येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये ३५ रू. पगारावर नोकरी सुरू केली. या शाळेत ५ वर्षे नोकरी केल्यानंतर ऐवढया कमी पगारावर आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होणार नाही या जाणिवेतून त्यांनी खाजगी शिकवणी वर्ग सुरू केले. आता त्यांना ७०— ७५ रू मासिक उत्पन्न मिळू लागले.

पुढे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्राचार्यपदावर त्यांची नियुक्ती झाली. १९०३ मध्ये तेथून ते निवृत्त झाले. पुण्यातील सार्वजनिक सभेचे ते सदस्य होते. न्यायमूर्ती रानडेंना ते गुरू मानत असे. काही काळ सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाचे संपादक म्हणून त्यांनी कार्य केले. १८८७ मध्ये ते सभेचे सचिव होते. काही काळ सुधारक या पत्राचे सहसंपादक म्हणून त्यांनी कार्य केले.

राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष

गोपाळ कृष्ण गोखले मवाळ नेते असले तरी कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या ब—याच धोरणावर टीका केली. १८९२ च्या कौन्सिल कायदयामुळे भारतीय जनतेच्या आशाआकांशा पूर्ण होवू शकत नाही असे त्यांनी सरकारला खडसावले. १८९५ मध्ये ते राष्ट्रीय सभेचे चिटणीस बनले. तर १९०५ मध्ये गोखले राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष झाले. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी भारताला वसाहतीचे स्वराज्य मिळायला पाहीजे व ते आपले अंतिम उद्दीष्ट आहे असे जाहीर केले. यावेळी बंगालच्या फाळणीमुळे सर्व देश पेटून उठला होता. परकीय मालावरील

बहीष्काराची चळवळ तिव्र झाली होती. अशास्थितीत गोखले यांनी सरकारविरोधी बहिष्काराच्या चळवळीला आपला पाठिंबा जाहीर करून बहिष्कार चळवळीचे समर्थन केले.

वेल्बी कमिशन आणि गोखले

भारतात लष्करी व मुलकी खात्याचा खर्च कसा काय केला जातो याचा अभ्यास करण्यासाठी वेल्बी कमिशन नेमण्यात आले. भारत सरकार आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात खर्चाची वाटणी कशी करायची हे ठरविणे कमिशनचे काम होते या कमिशनमध्ये १४ सभासदांपैकी ११ सभासद सरकारी होते भारतातून या कमिशनपुढे साक्ष देण्यासाठी मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशन व डेक्कन सभेचे सचिव म्हणून गोपाळ कृष्ण गोखले यांना इंग्लंडमध्ये पाठविण्यात आले. यासाठी गोखले यांनी संपूर्ण अभ्यास केला.इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतर ते दिन्शा वाच्छा यांच्याकडे राहू लागले येथेच त्यांची भेट दादाभाई नौरोजी यांच्याशी झाली. याचवेळी त्यांनी मोर्ले यांची भेट घेतली. त्यांच्याकडून इंग्लंडमधील शिक्षण पध्दती त्यांनी जाणून घेतली. वेल्बी कमिशनमुळे गोखले राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात प्रसिध्दीस आले.

कमिशनपुढे साक्ष देतांना ते म्हणाले. भारतातील जमा होणारा बहुतेक वसूल लष्कर सरकारी अधिकाऱ्याचे पगार व पेन्शन यावरच खर्च होतो. फारच कमी भाग शिक्षण, आरोग्य, कालवे व शेतीवर खर्च होतो. इंग्रज अधिकारी व व्यापाऱ्यांचे हीत कशात आहे हे बघितले जाते. मात्र ज्यांच्याकडून कर प्राप्त होतो त्यांच्याकडे काहीच लक्ष दिले जात नाही. युध्दावर होणारा खर्च सुध्दा भारतियांकडून वसूल केला जातो. यामुळे इंग्रजांचे साम्राज्य वाढते परंतु यात पैसा व प्राण भारतियांचे जातात. दुसऱ्याचे प्राण घेऊन आपले हित साधने हे अन्यायाचे आहे. भारतिय कारखानदारांना अनेक अडचणीतून जावे लागते. तरीही इंग्लंडहून भारतात येणाऱ्या मालावर जकात माफ केल्यामुळे भारतियांचेच नुकसान होते. भारतात रेल्वेचा विकास इंग्रज व्यापारी व व्यापारी संस्थाच्या हितासाठी केला जातो. तसेच इंग्रज सरकारने ज्या लष्करी मोहीमा काढल्या त्याचा खर्च भारतियांवर लादू नये. आय. सी. एस. परिक्षेबाबतही त्यांनी १५७ आय. सी.एस. जागांपैकी फक्त ५ जागांवर भारतीय आहेत. इतर खात्यांबाबतही कसा भेदभाव केला जातो हे त्यांनी सांगितले १२व १३ एप्रील १८९७ रोजी गोखले यांची साक्ष झाली. त्यांच्या साक्षीवर दादाभाई नौरोजी खूप खूश झाले.

राजकिय कारकिर्द

१८८९ पासून कॉंग्रेसशी अविरत त्यांचा संबंध होता. १८९० मध्ये त्यांनी अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला. रानडेच्या सहवासामुळे त्यांनी राजनितीचे धडे गिरविले. याचवर्षी त्यांनी कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात लहान परंतु तडफदार भाषण दिले. यावेळी ते २४ वर्षाचे होते. १८९१ च्या नागपूर अधिवेशनातही त्यांनी भाषण दिले. देशात सुधारणा कराव्यात अशा मागण्या आपण ब्रिटिश सरकारकडे कराव्यात म्हणजे रास्त मार्गाने सरकारशी झगडायचे ही रानडयांची शिकवण गोपाळरावनी आयुष्यभर पाळली. १९९० पासून आपल्या मृत्यूपर्यंत गोपाळराव कधी प्रांतीक तर कधी वरिष्ठ असे कोणत्या ना कोणत्या कौन्सिलचे सभासद होते. अशास्थितीत १६ जानेवारी १९०१ रोजी न्यायमूर्ती रानडेंचा मृत्यू झाला त्यावेळी गोपाळरावच्या मनाची स्थिती विचित्र झाली. परंतु गुरूने रडावयास शिकविले नाही तर रडणे गिळून काम करता—करता पडावयास शिकविले हे त्यांना आठवले व स्वत:ला त्यांनी सावरले.

१९०१ मध्ये प्रांतिक कौन्सिलची बैठक सुरू झाली. या बैठकीत दोन महत्वाची बिले पास झाली. या दोन्ही बिलाच्या चर्चेत गोखलेनी भाग घेतला. गोपाळराव पुणे म्युनिसिपलमध्ये अनेक दिवस सभासद असल्यामुळे त्यांनी डिस्ट्रीक्ट म्युनिसिपल बिलाच्या वेळी चांगला सहभाग घेतला. १८८४ च्या कायदयाने सरकारला अर्धे सदस्य ज्या अल्पसंख्याक जातींना प्रतिनिधीत्व मिळाले नाही त्यातून निवडण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. यावेही स्वतंत्र जागा काढू नका असे त्यांनी सुचविले दुष्काळ, साथीचे रोग यासारख्या गंभीर प्रकरणात सुध्दा म्युनसिपालिटीवर कामे सोपवून सरकार मात्र मोकळे होते. यातून कितीही श्रीमंत म्यनिसिपालिटी जेरीस येईल. अशी त्यांनी टिका केली.

वयाच्या ३६ व्या वर्षी ते केंद्रिय कायदेमंडळाचे सदस्य बनले. गोखले यांनी अर्थशास्त्र,राज्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, समाजशास्त्र इ. विषयात चांगले अध्ययन केले होते. ते उत्तम वक्ते होते. त्यांच्या अभ्यासपुर्ण भाषणामुळे त्यांना प्रचंड प्रसिध्दी मिळाली. कोणत्याही विषयावर बोलतांना

ते सखोल व सर्वागींण अभ्यास करीत होते. १९०२ साली केंद्रिय विधीमंडळात अर्थसंकल्पावरील आपल्या पहील्याच भाषणात त्यांनी या क्षेत्रातील आपले कार्य किती आहे दाखवून दिले.

आपल्या सरकारी तिजोरीतील शिल्लक असणारी रक्कम भारतीय जनतेच्या कल्याणासाठी कशी वापरता येईल, जनतेवरील कर कसा कमी करता येईल, भारतासारख्या गरीब देशात अंदाजपत्रक कसे असावे, कोणत्या वर्गाकडून किती कर घ्यावा, भारतीय नेत्यांच्या हाती देशाचे जमाखर्चाचे नियंत्रण दिल्यास ते देशाचा आयव्यय कसा करतील इ. अनेक विषयातील त्यांची भाषणे कायदेमंडळात गाजली. या त्यांच्या कार्यामुळे देशाच्या कारभाराचे सत्य दर्शन सुशिक्षित भारतीय वर्गास घडून आले याशिवाय शेतकऱ्यांवरील कराचा बोझा कमी करावा, मीठावरील कर रद्द करावा, भारतीय लोकांना वरच्या जागा दयाव्या, राज्यकारभारावरील कर कमी करावा, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत दयावे याविषयी कायदेमंडळात त्यांनी वारंवार आग्रह धरला.

गोखले बोलू लागले की, आपल्यापुढे गुलाबपूष्पाचा सडा पडतो आहे असे वाटे. असे सी. वाय चिंतामणी म्हणत. गोखले कितीही कटू सत्य आपल्या मृदू शब्दात सांगत असे. त्यांनी मीठावरील करावर प्रचंड टिका केली एक पैशाचे मिठ कसे पाच आण्यात विकण्यात येते हे त्यांनी सांगितले. एकीकडे इंग्रज आम्हाला बरोबरीचा दर्जा देत आहे असा भास निर्माण करत. परंतु वास्तविक स्थिती पाहता त्यांनीच उच्च पदे काबीज केली.

भारत सेवक समाज —

१९०५ साली गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी पुण्यात भारत सेवक समाजाची स्थापना केली. भारतियांमध्ये असा एक समाज निर्माण करणे की, जे पूर्णपणे समाजसेवेसाठी समर्पित राहतील. ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतीचा दर्जा प्राप्त करणे हे भारत सेवक समाजाच्या सदस्यांचे ध्येय होते. हे कार्य सनदशिर मार्गाने करण्यासाठी या समाजाच्या सदस्यांनी काही गोष्टीचे पालन करणे आवश्यक होते. ध्येयप्राप्तीसाठी या समाजातील सदस्याने अविश्रांत परिश्रम करायला पाहीजे हे कार्य पवित्र आहे असे समजायला पाहीजे. नि:स्वार्थपणे हे काम करायला पाहीजे या कार्यापुढे इतर गोष्टी तुच्छ समजायला पाहीजे.

सनदशिर मार्गाने चळवळ करून, देशाच्या सर्वागींण प्रगतिसाठी देशातील तरूणांना तयार करणे हे भारत सेवक समाजाचे ध्येय होते. यासाठी यातील सदस्यांना खालील पाच गोष्टीचे पालन करणे आवश्यक होते.

१. स्वत:च्या सदाचाराने लोकांमध्ये देशभक्ती निर्माण करणे. त्यांना नि:स्वार्थ बनविणे.
२. जनतेला राजकीय शिक्षण देवून त्यांना चळवळीसाठी सिध्द करणे.
३. जातीभेद नष्ट करून समाजात सलोखा व प्रेमभावना निर्माण करणे.
४. मागास जातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.
५. अस्पृष्यांच्या स्थितीत सुधारणा करणे.

प्रत्येक विद्यार्थ्यास पाच वर्षे शिक्षण देण्यात येई. या समाजात प्रवेश घेतल्यानंतर प्रत्येक सभासदाला ”मी देशाच्या कल्याणासाठी वाहून घेईन, स्वार्थ मनात ठेवणार नाही सर्व हिंदी लोकांना बंधू समजेन, जातपंथ बाजूला ठेविन, मला किंवा माझ्या कुटूंबाला जे काही देईल त्यात समाधानी राहील, माझे खाजगी जीवन पवित्र ठेविन, कोणासोबत भांडणार नाही. सोसायटीचे ध्येय नेहमी डोळयासमोर ठेवीन“अशाप्रकारची प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे. या समाजाच्या माध्यमातून अनेक निस्वार्थी कार्यकर्ते तयार करण्याचे काम गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी केले.

निष्कर्ष —

आपल्या सौम्य स्वभावामुळे अनेक वेळा जहालांकडून तर कधी सरकारकडून गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्यावर प्रचंड टिका झाली. मात्र त्यांनी कॉंग्रेस व सरकारमध्ये समन्वय घडवून आणण्यांची भूमिका ठेवली. जनतेच्या भावना सरकारला निवेदन करणाऱ्या मध्यस्थाची त्यांची भूमिका असल्याने त्यांच्यावर दोन्ही बाजूकडून टिका झाली. जहाल तर नेहमी त्यांच्यावर टिका करीत. मात्र विरोधकांनी सुध्दा त्यांच्यात असणाऱ्या गुणांचा गौरव केला. टिळकांनी गोखले यांच्या निस्वार्थ देशसेवेचा, गाढ व्यासंगाचा, लोककल्याणच्या कळकळीचा, प्रखर कर्तव्यनिष्ठतेचा व प्रांजलपणचा आवर्जुन उल्लेख केला. लॉर्ड कर्झनने तर गोखल्यांना परमेश्वराने विपुल गुणसंपत्ती दिली असुन ती ते देशाच्या

सत्कारणी लावत आहे. असे गौवरवाचे उद्‌गार काढले. महात्मा गांधीनी त्यांना गंगेच्या पवित्र पात्राची उपमा दिली.

संदर्भ ग्रंथ –

१.साने गुरूजी – ना. गोपाळकृष्ण गोखले
२.डॉ. विभा अनिल आठल्ये –आधुनिक भारत
३.आधुनिक भारताचा इतिहास – डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कोठेकर
४.डॉ. मधुकर वि. पाटील, सुनिल भा. पाटील – भारतिय स्वांतत्र्य चळवळीचा इतिहास
५.डॉ. सोमनाथ रोडे– आधुनिक भारत १८१८ ते १९७५
६.बी. एल. ग्रोवर, यशपाल– आधुनिक भारत का इतिहास
७.तुकाराम जाधव– संपादक – वार्षिकी २०१२ महाराष्ट्र
८.प्रा. जयसिंगराव भाऊसाहेब पवार– हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा इतिहास

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308 March, 2023

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे उभरते राजकीय नेतृत्व

महेन्द्र देवरावजी भलमे
संशोधनकर्ता
E-mail. mahendrabhalme11@gmail.com

सारांश :—

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांना दुय्यम स्थान राहिले आहे. त्या आजपर्यंत संतेविना प्रतिष्ठेविना राहिला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले. तरी अपेक्षीत यश प्राप्त झाले नाही, त्यांच्या गुणांची कदर कोणीही केली नाही. आयुष्यभर चुल आणि मुल याच जबाबदारीत त्यांनी आपले जीवन व्यथीत केले. स्वयं सहाय्यता बचत गटामुळे महिलांच्या आयुष्यात परिवर्तन होत असून त्यांच्या मध्ये असणाऱ्या सुप्त गुणांना बचत गटामुळे चालना मिळाली आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या प्रत्येक महिण्याला मासीक बैठका होत असतात तसेच प्रभाग संघ, ग्राम संघाच्या नियमित बैठका होत असतात. या बैठकामध्ये महिला आपली भुमिका मांडत असतात, वेगवेगळे निर्णय घेत असतात, वेगवेगळे ठराव पारीत करीत असतात. त्यामुळे महिलांमध्ये संघटनात्मक कौशल्य निर्माण होत आहे. महिला गटामध्ये आपले विचार मांडत असल्यामुळे आज त्यांच्यात वक्तृत्व कौशल्य, लिखान कौशल्य, व्यवस्थापन कौशल्य निर्माण होत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांमध्ये असणाऱ्या सुप्त गुणांना चालना मिळत आहे. त्यांच्यात जबरदस्त आत्मविश्वास, धाडसीपणा, निर्णय क्षमता इ. अनेक गुणांचा विकास होत आहे.

आज महिलांचे राजकीय क्षेत्रात प्रवेशाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. जरी संसदेमध्ये राज्य विधीमंडळात महिला लोक प्रतिनिधीचे प्रमाण कमी असले तरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांचे प्रमाण वाढत आहे. शिक्षणाचे वाढते प्रमाण, समाजात राजकीय जागरूकता यामुळे अनेक कुटूंब महिलांना राजकारणात सहभागासाठी प्रेरित करतात. बचत गटात महिला वेगवेगळे पद भुषवित असल्यामुळे त्यांच्या नेतृत्व गुण निर्माण होत आहे. आज बचत गट एक प्रभावी दबाव गट म्हणून समोर येत आहे. ग्रामीण जीवन उन्नती अभियान (उमेद) अंतर्गत बचत गटाचे मजबुत संघटन तयार झाले आहे. या संघटनाचा फायदा व्हावा म्हणून प्रत्येक लोकप्रतिनिधी प्रत्येक गावात बचत गटाच्या ग्रामसंघाला भेट देतात. त्यामुळे महिला व लोकप्रतिनिधीच्या संपर्कामुळे लोकप्रतिनिधीच्या सहकार्याने अनेक महिला राजकारणात प्रवेश करीत आहे.

प्रस्तावना :—

समाजामध्ये स्त्रीची सतत त्यागाची भुमिका राहीली आहे. कन्या, पत्नी, माता, सामाजिक संस्कार यामध्ये स्त्रीयांचे जीवन खर्च होत आहे. स्त्रीयांना घराबाहेर पडून विविध क्षेत्रात नेतृत्व करावे , समाजात वेगवेगळया जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या, अर्थोत्पादन करावे असा समाजाचा आग्रह नाही. त्यांनी चुल आणि मुल याच जबाबदारीत आपले आयुष्य काढावे हीच अपेक्षा आजही लोक व्यक्त करीत असतात.

स्त्रीयांमध्ये स्वत:च्या समस्या सोडविण्याची क्षमता असूनही त्यांना समाजात कुटूंब व्यवस्थेत संधी जात नाही. महिलांकडे एक अबला म्हणून पाहिजे जाते आणि अबला कधीच सबला होवू शक नाही, याच मानसिकतेतून महिलांकडे पाहिले जाते आणि सतत अन्याय सहन करत ती आपले जीवन जगत असते. कुटूंबाच्या निर्णयात स्त्रीयांचा सहभाग नसतो. स्त्रीकडे एक भोगवस्तू म्हणून पाहीले जाते. कामाच्या जागी लैंगिक शोषणाच्या अनेक घटना समाजात आज घडत असतात. महिलांना हिन दर्जाची कामे, असुविधानापूर्वक कामे दिली जातात. अशा स्थितीत कामे पार पाडत असतांना तीला कुटूंबाची जबाबदारी सुध्दा पार पाडावी लागते. या दुहेरी भुमिकेमुळे महिलांचे आयुष्य तणावग्रस्त बनले आहे. राजकीय क्षेत्रात सुध्दा महिलांचे निर्णय पुरूषांकडून घेतले जातात व स्त्रीला नाममात्र भुमिका पार पाडावी लागते.

कुटूंबासाठी, समाजासाठी, राष्ट्रासाठी, जागतिक विकास व प्रगतीसाठी स्त्री सक्षमीकरण होणे काळाची गरज आहे. आज शासनाच्या अनेक योजनाच्या माध्यमातून स्त्री सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न

होतांना दिसत आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून अनेक वर्ष ग्रामीण भागातील कृषिजीवन पध्दतीत एकत्रीत कुटूंबात कन्या, सुन, पत्नी, आई अशा अनेक प्रकारच्या भुमिका बजावणारी महिला बचत गटाच्या माध्यमातून काटकसर पध्दतीची कास धरूण आर्थिकदृष्टया सक्षम व समर्थ होत आहे.

सरकार बचत गटाच्या संदर्भात विविध योजना राबवित असल्यामुळे महिलांचा आर्थिक विकास होत आहे. कारण प्रत्येक समस्येचे मुळ आर्थिक असते. जोपर्यंत महिला आर्थिकदृष्टया सक्षम होणार नाही, तोपर्यंत त्या सामाजिक, राजकीय अशा कुठल्याही क्षेत्रात प्रगती करणार नाही. म्हणून महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनवून महिलांचे समाजातील स्थान मजबुत करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भुमिका महत्वपूर्ण आहे.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना प्रौढ मताधिकार देवून राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी दिली. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून स्थानिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शासनामार्फत विविध प्रयत्न करण्यात येत आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरण व स्त्रियांचा स्थानिक राजकारणात, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यासाठी १९९२ साली भारतीय संविधानात ७३ वी घटनादुरूस्ती करून १९९३ पासून तिची अंमलबजावणी करण्यात आली. त्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या तसेच मागासलेल्या जाती—जमातीसाठी एकुण आरक्षित जागापैकी १/३ जागा स्त्रियांसाठी आरक्षित करण्यात याव्या अशी तरतुद करण्यात आली तसेच २००९ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण विधेयक मंजूर करून महिलांना पंचायत राज संस्थेत ५० टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. त्यामुळेच आज राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग हळूहळू वाढतांना दिसत आहे.

भारतात महिलांचा सहभाग १ टक्का एवढा आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांची संख्या वाढली आहे. पण राष्ट्रीय पातळीवर स्त्रीया आजही उपेक्षितच आहे असे म्हणावे लागेल. पक्षांतर्गत महिलांना मोठमोठी आश्वासन दिली जातात पण त्यांच्या पदरी निराशाच येते. राजकीय नेत्याचे औक्षण करणे, मोर्चात सहभागी होणे, सतरंज्या उचलणे, यापलिकडे महिलांच्या वाटयाला अजूनपर्यंत दुसरे काहीही आले नाही. १७ व्या लोकसभेत महिलांचे प्रमाण १४.९२ टक्के एवढे नगण्य आहे. या आकडेवारीवरून आपल्या लक्षात येते की सध्या राष्ट्रीय राजकारणात महिलांचे प्रमाण किती नगण्य आहे. महिलांना लोकसभेत ३३ टक्के आरक्षण मिळावे यासाठी राज्यसभेत २०१० ला महिला आरक्षण विधेयक (१०८ वी घटनादुरूस्ती विधेयक) व मार्च २०१० ला मंजूर केले पण ते आजपर्यंत लोकसभेत प्रलंबीतच आहे. त्यामुळे महिलांच्या ३३ टक्के आरक्षणाचा विषय आजही प्रलंबीत आहे. अनेक राजकीय पुढारी महिलांच्या हक्काविषयी बोलतात पण महिला आरक्षणाविषयी आग्रही भुमिका मांडत नाही.

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचा आर्थिक विकास होत असल्यामुळे आणि बचत गट, प्रभाग संघ, ग्रामसंघ यामध्ये अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, कृषीसखी, पशुसखी, मत्ससखी, कृषी संगम अशा वेगवेगळया स्वरूपाच्या भुमिका बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आज बजावत असल्यामुळे त्यांच्यात नेतृत्व गुणाचा विकास होण्यास मदत होत आहे. त्यामुळे आज अनेक गावामध्ये महिला ग्राम पंचायतमध्ये सरपंच, उपसरपंच, सदस्य, पंचायत समिती अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सदस्य, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सदस्य, विविध राजकीय पक्षात पदाधिकारी अशा पदावर कार्य करीत आहेत.

उद्दिष्टये :—

१) स्त्रियांचे राजकीय व्यवस्थेत सहभागाचे स्वरूप काय आहे ते पाहणे.

२) बचत गटाच्या माध्यमातून राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग कितपत प्रभावी आहे ते पाहणे.

गृहितकृत्ये :—

१) महिला बचत गटामुळे राजकीय नेतृत्व उदयस आले आहे.

२) बचत गटामुळे स्त्रियांचे आर्थिक जिवनमान उंचावले आहे.

शोध लेखाची संशोधन पध्दती :—

या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय, संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्र, मासिक व अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व अध्यापन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

महत्व :—

स्त्री सक्षमीकरणामध्ये बचत गटाची भुमिका महत्वपूर्ण आहे. बचतगटामुळे स्त्रीयांचा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होत आहे. आज अनेक बचत गट सामाजिक उपक्रमात भाग घेवून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. अनेक गावातील महिलांनी दारूबंदी गटाच्या माध्यमातून प्रभावीपणे राबविली आहे. बचत गटामुळे अत्याचार, हुंडाबळी अशा प्रथांना आळा बसला आहे. समाजात जागृती होत आहे. समाजात बचत गटाच्या माध्यमातून दबावगट तयार करून आपल्या मागण्यासाठी मोर्चा, आंदोलने करू लागल्या आहे. त्यामुळे त्यांच्यात असणाऱ्या सुप्त गुणांना चालना मिळत आहे. त्यामुळेच त्यांच्यात नेतृत्व गुण विकसीत होवून त्या राजकीय क्षेत्रात आपले नशिब आजमावतांनी दिसत आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे आर्थिक दुर्बल घटकांना सावकाराच्या पाशातून सुटका होण्यास मदत होत आहे. गटामार्फत महिलांना संघटीत करून त्यांना स्वअस्तीत्वाची जाणीव करून देण्यास बचत गटाची भुमिका महत्वूपर्ण आहे. ग्राम विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचा सहभाग वाढत आहे. अनेक महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांनी सामुहिक उद्योग करून समाजात आपली छाप पाडली आहे. बचत गटामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहे.

महिलांचे जीवनमान उंचावण्यात महिला बचत गटाची भुमिका महत्वपूर्ण आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिला राजकारणात सहभागी होत आहे. त्यामुळे पंचायतराज संस्थेत महिलांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

सुचना आणि शिफारशी :—

१) महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गटातील महिलांसाठी स्वतंत्र महिला बचत बॅक स्थापन करावी.
२) स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांना पंचायतराज व्यवस्थेअंतर्गत स्वतंत्र प्रशिक्षण द्यावे.
३) महिलांना उद्योगासाठी प्रेरित करून त्यांना प्रशिक्षण द्यावे.
४) स्थानिक स्वराज्य संस्थेत कायद्याव्दारे जशा जागा राखीव असतात त्याच धर्तीवर संसदेत, राज्य विधीमंडळात महिलांना जागा राखीव ठेवाव्यात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१) प्रा. मुलाणी एम. यु. — अल्पबचत नियोजन
२) डॉ. खेखाडे ना. रा. — राजकीय नेतृत्व
३) प्रा. बाळसराफ कुसुम — महिला बचत गट सद्यस्थिती आणि भविष्य
४) प्रा. मुलाणी एम. यु. — महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट
५) प्रा. बसु. डी. डी. — भारतीय संविधान

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी : एक वास्तव

विजया विनायकराव वानखेडे
E.mail. tumanevijaya@gmail.com
M.G. College Parseoni

घरांचा समुह म्हणजे ग्राम, ग्राम म्हणजे खेडेगाव. या खेडेगावाची उलाढाल म्हणजेच वास्तव जीवन. या वास्तव जीवनात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक समस्यांना झुंज देत जीवन जगावे लागते, हीच या ग्रामीण लोकांच्या जीवनाची वास्तविकता होती व आजही आहे. त्या वास्तविकतेची जाणीव एका साच्यात बसविली गेली. कादंबरीच्या स्वरुपात ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण हेच ग्रामीण लोकांचे जीवनचित्रण होय. ग्रामीण कादंबरी हा समाजाचा पाया आहे.

१८८५ते १९३० हा कादंबरी लेखनाचा पहिला टप्पा मानला जात असला तरी पहीली मराठी ग्रामीण कादंबरी "पीराजी पाटील" ही १९०३ साली प्रसिध्द झाली. या काळात तारुण्याच्या उंबरठ्यवर असणाऱ्या तरुणांमध्ये काही काळाने परिपक्वता येते. या आशयाचे कांदबरी लेखन या काळात केल्या गेले. १९३०नंतरच्या काळात कादंबरी लेखनाच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रामुख्याने नागरी, ग्रामीण, प्रादेशिक या कादबंऱ्याचा दिशा रुंदावत गेल्या. विशेष म्हणजे वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीच्या माध्यमातुन विदर्भातील विविध प्रदेशातील संस्कृती, सामाजीक चाली रिती, समाजजीवन, स्वभावचित्रण, बोलीभाषा इ. चे चित्रण विविध कादंबऱ्यातुन केले आहे. वास्तविकतेची जाणीव ही खेडेगावातुन होणारा कोंडमारा, सात्वीक वृत्ताची होरपळ, ग्रामीण भागातील हुकुमशाही प्रवृत्ती सत्तेची आकांक्षा, सत्तेचे विकेंद्रीकरण या सर्वातुन उदयास आलेली गुंडागीरी प्रवृत्ती, हेच ग्रामीण कादंबरीचे वास्तव आहे.

१९४५नंतर मराठी कादंबरी काही प्रमाणात निर्माण होऊ लागली. १९६०साली उध्दव शेळके यांची 'धग' या कांदबरीतुन ग्रामीण जीवन जगणाऱ्या जनतेचे हुबेहुब चित्र रंगवले आहे. ग्रामीण कादंबरीतील व्यक्तीरेखा या बर्हिमुख, अंतर्मुख, प्रतिनीधीक, विश्वात्मक अशा अनेक प्रकारच्या असतात. कृषीप्रधान संस्कृतीतील जीवन रहाटीमध्ये जुन्या पिढीची माणसे दिसतात. त्यांचे कारुण्या (दु:ख) नजरेत भरणारे आहे. ग्रामीण लोकांचे जीवनात दारिद्रय, उपासमार, अज्ञान, कटाला बांधलेले जीवन, कौटुंबिक ताणतणाव यामुळे त्यांचे आयुष्य करपुन जाते. ही जीवनाची शोकांतिका आहे.

तत्कालीन स्त्री ही पुरुषी अहंकारामुळे सर्वत्र भरडली जाते. अगतिकतेचे जीवन जगते. आणि अशाही परिस्थीतीत जगण्याचा मार्ग शोधतच राहते. नायक—नायिका यांच्या चित्रणातुन ग्रामीण भागातील पारंपारिक वृत्ती—प्रवृत्तीवर कांदबरीकार प्रकाश टाकतात. ग्रामीण लोकांचे दु:ख सहानुभूतीने रेखाटतात. गरीब, मध्यम, श्रीमंत अशा तिन्ही वर्गातील लोक यात दिसून येते. श्रीमंताचे चित्रण वरळ असून मध्यमवर्गीय शहरी वाटतात. पण मुळचे ग्रामीण भागातील कष्टकरी, गरीब उपासमारीने गांजलेले ग्रामीण लोकांचे जीवन हेच कादंबरीचे वास्तव ठरते.

ग्रामीण कादंबरी म्हणजे "धगधगत्या ग्रामीण समाजाचे भेदक चित्रण होय"शेतकरी हा या कृषीव्यवस्थेत पिचला जाणारा घटक, इंग्रजांच्या एकछत्री राजवटीत रयतवारी, यहालवारी, कायमधरा, या करारपध्दती कायमच कर्जाच्या ओझ्याखाली दबला गेला असंघटीत असलेला शेतकरी नोकरशाहीच्या तुलनेत कनिष्ठ ठरतो. हा या कृषी व्यवस्थेचा जुनाट रोग विकोपास जावुन औषधोपचाराने बरा होणारा नाही. म्हणुन त्यावर शस्त्रक्रिया हाच एकमेव उपाय आहे. अशा प्रतिक्रिया आमच्या वैदर्भीय भागातून (ग्रामीण कादंबरीतुन) दिसु लागल्या.

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतून शेतकऱ्यांच्या समस्या मांडल्या, "आधी पेरले तर पिकत नाही, आणि पिकले तर विकत नाही."अशा अस्मानी व सुल्तानी गर्तेत शेतकरी सैरभैर झाला आहे. शेतकरी कुटुंबातील स्त्रियांच्या वेदना, समाजात वाट्यला येणारी प्रतारणा कर्जबाजारी होऊन

शेतकऱ्यांची झालेली आत्महत्या ही कृत्ये भ्याडपणाची वाटत असली तरी उत्पादन खर्च हा उत्पन्नापेक्षा अधिक होतो. तेव्हा कर्जाच्या ओझ्याखाली चिंताग्रस्त झालेला शेतकरी आधी आत्म्याची व नंतर देहाची हत्या करतो. कारण समाज व्यवस्थेच्या वर्तुळात पहिले आणि शेवटचे टोक 'कुटूंब' हेच आहे. हेच ग्रामीण कादंबरीतील वास्तव आहे.

ग्रामीणते बरोबरच विशिष्ट प्रदर्शनाचे वर्णन व्यक्त होणारी प्रादेशिक कादंबरी 'मनुष्य आणि निसर्ग'यांचे कथन हाच केंद्रबिंदु मानते. या कादंबरी लेखनातून विविध जाती, जमाती, उपजाती आणि गावकुसाबाहेरील उपेक्षित थर यांच्या आयुष्याची होणारी परवड व्यक्त केली आहे. ग्रामीण जीवनाचे नवे दर्शन घडवणारा कादंबरीकार म्हणुन वैदर्भीय कादंबरीकार समोर आला, व विदर्भाचे कृष्ण कथेशी असणारे गोड नाते म्हणजेच, आपल्या सौदर्याने नलराजस स्वत:कडे आकृष्ट करुन घेणारी दमयंती ही विदर्भकन्याच होती. म्हणुनच विदर्भाची रसिकभुमी गुणवंताची, संतांची, महंतांची व प्रतिभावंताची मानली जाते. या वैदर्भीय ग्रामीण कादबंरीकारांचे ठसठशीत, भरीव व मुल्यगर्भ योगदान वास्तवतेत कांदबरी लेखनातुन व्यक्त होते.

कादबंरी म्हणजे समाज व निसर्ग याविरुध्द व्यक्तिंचा चाललेला संघर्ष होय. ग्रामीण कादंबरी मागे ग्रामीण जीवन असते. ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न, ग्रामीण माणसांची सुख—दु:खे, आशा—आकांक्षा या सर्वांचे प्रतिबिंब वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतून व्यक्त होतांना दिसते. आजच्या यंत्राधिष्ठीत, शहरी, उद्योगप्रधान संस्कृतीपेक्षा ग्रामीण जीवन अत्यंत निराळे आहे. ग्रामीण जीवन शेतनिष्ठ, ग्रामीण व्यक्तिंच्या मनाचा ठाव घोणारे आहे.

ग्रामीण कांदबरीचे वास्तव जाणुन घेण्यासाठी चौकस दृष्टी ठेवणे आवश्यक असते. वैशिष्ट्यपुर्ण व्यक्तिरेखा, चित्तवेधक प्रसंग, कादंबरीचे कथानक, पात्रांचे स्वभाव विश्लेषण, पात्रांचे संवाद, सृष्टीवर्णन आणि भाषा या घटकांचा स्वतंत्र अंगाने विचार करणे आवश्यक ठरते. ग्रामीण कादंबरीत कथानक म्हणजे लेखकाची वाचकांवर पडणारी छाप, आकर्षकपणा महत्वाची असते. प्रसंग आणि स्वभावदर्शन ही दोन अंगे ग्रमीण कादंबरीची परस्वरावलंबी व परस्पर परिपोषक असावी लागतात. वाचकांची जिज्ञासा कायम ठेवणे हे जास्त महत्वाचे असते. ग्रामीण कादबंरीतुन नाट्य तंतोतंत उभे राहावे म्हणुन संवादाची गरज आहे. कादंबरीची गोडी वाढावी म्हणुन सृष्टीसौदर्य वर्णन केले जाते.

ग्रामीण जीवनातील वास्तवता ग्रामीण कादबंरीतून व्यक्त होत असतांनाच काही कादंबरीकाराच्या प्रादेशिकतेची जोड असलेल्या कादंबऱ्यात सुसंस्कृततेच्या दोषापासुन मुक्त असलेला मनुष्य आणि निसर्ग हाच या कादंबरीची केंद्रवस्तु ठरतो. कथा ही ग्रामकथाच असते. आणि या ग्रामकथेचा क्षेत्रीय जीवनाशी संबंध जुळलेला असतो. प्रादेशिक—ग्रामीण संस्कृतीला प्रदेशाची मर्यादा असते. झोपडपट्टी ही शहराचा एक भाग असली तरी आपल्या देशाचा शासन, अर्थ, शिक्षण व्यवस्थेने निर्माण झाली आहे.

शहरी आणि ग्रामीण यामध्ये शिक्षण व्यवस्थेने प्रचंड दरी निर्माण झाली आहे. दरी म्हणजे "विषमता" औद्योगिक भरभराट झालेल्या शहरांच्या अंगावरील क्षतांसारख्या या झोपडपट्ट्य वाढत जातात. झोपडपट्टीतील जीवन हा शहरांना लाभलेला शाप असला तरी आपले स्वरुप जपण्याचा प्रयत्न ग्रामजीवन करीत असते.मराठी वाङमयात जसे लेखक समिक्षांचे योगदान आहे. तसेच ग्रामीण कादंबरीत वैदर्भीय कादंबरीकाराचे योगदान दिसुन येते. हेच ग्रामीण कादंबरीचे जागृत वास्तव आहे.

कादबंरी हा जीवन प्रवाहाबरोबर चालणारा वाढणारा—बदलत जाणारा असा साहित्यप्रकार आहे. यात घटना, कथानक, पात्रे, निवेदन शैली, भाषा इत्यादी घटकांनी कादंबरीची संरचना उभी राहते. कादबंरी हा निवेदनप्रधान वाङमयप्रकार असल्यामुळे त्यात सांगण्याजोगा मजकुर भरपुर असतो. या मजकुरालाच आपण कथानक असे म्हणतो. कादंबरीच्या कथानकातच घटना, प्रसंग, पात्रे, प्रस्तुतीकरण पध्दती या सर्वांशी संबध येतो कथानक हे घटक एकजिनसीपणाने येत असते. म्हणुनच कथानक एकात्म होते. कथानकाच्या माध्यमातुन अनेक घटना व पात्रे यांच्या परस्परसंबधातुन विविध क्रिया घडत जावून कथानक पुढे सरकत जातो. कथानकाचा अत्यंत लहान घटक म्हणजे घटना. अशा घटना नैसर्गीक व मानसिक स्वरुपाच्या असतात. या घटना तयार (आयत्या) नसुन पात्रांकडुन प्रसंगी, विशिष्ट ठिकाणी, विशिष्ट काळी घडत असतातत्र

कादंबरीत लेखक, निवेदक व अन्य पात्रे यांच्या हेतुमधील व जीवनसृष्टीमधील देवघेव करीत असते. कादंबरीत या तिघांचे हेतु साकार होत असते. प्रारंभापासुन अखेरपर्यंत कथानकाची व्याप्ती असते. कथानक हे प्रवाही ठेवावे लागते. एका घटनेतुन दुसरी घटना अशी साखळी असावी लागते. आशयाला अनुरुप अशी भाषा वापरत कादंबरीतील उत्कंष, हुरहुर व विस्मय या तिन्ही घटकांनी कथानकाला आकर्षक बनवायचे असते. कादबंरीतील विशिष्ट हेतुंनी इतिहासकालीन, पुराणातील वातावरण उभारुन तत्कालीन जीवनदर्शक घडवून ती ऐतिहासिक व पौराणिक बनलेली असते. विशिष्ट, प्रदेश, ग्रामीण भुभाग या माध्यमातुन प्रादेशिक, ग्रामीण बनलेली दिसुन येते.

कादंबरीत कथानकाला गतिमान करण्याचे काम पात्रांच्या माध्यमातुनच केले जाते. एखादया कादंबरीत किती पात्रे असावीत, याला ठराविक नियम नाही. कादबंरी हा वाङमयप्रकार समाजजीवनाबरोबर वाढत राहणारा असल्यामुळे समाजजीवनातील व्यवहार, माणसा—माणसांतील परस्परसंबध राग, लोभ, हर्ष, खेद या भावना यांच्या केंद्रस्थानी 'माणुसच' असतो व्यक्तीव्यक्तींच्या संबधाच्या जाळयांनीच समाज घडतो. समाजाचे खरे दर्शन व्यक्तींच्या विविध कृती—उक्तीद्वाराच घडते. या कृती उक्ती व्यावहारीक तसेच मानसिक असतात. कादंबरीतील पात्रे ही खरी नसुन खऱ्या असल्याचा आभास निर्माण केलेला असतो. एकाच कादंबरीकाराने त्या निर्माण केलेल्या असतात. पत्येक पात्राला विशिष्ट व्यक्तीमत्व दिले जाते. लेखकाने आपले विविध अनुभव पात्रांमध्ये वाटुन दिलेले असतात. काही पात्रे नैसर्गीक व मानसिक दृष्टया खुप समृध्द असतात. अशा रंगवलेल्या पात्रांना “कागदी पात्रे” असे म्हणतात.

कादंबरीत येणाऱ्या पात्रांचे ढोबळमानाने मुख्य पात्रे व गौण पात्रे असे वर्गीकरण केले जाते. मुख्य पात्रात नायक, नायिका, खलनायक, प्रतिनायक यांचा समावेश होतो. तर गौण पात्रात इतर सर्वसाधारण पात्रांचा समावेश होतो. कादंबरीतील मुख्य गौण दोनही पात्रे महत्वाची असतात. कादबंरीतील पात्रे जशी मानवी असतात, तशी अमानवी देखील असतात. एखादया वैज्ञानिक कादंबरीत एखादे यंत्र पात्र असेल, निसर्ग पात्ररुपी असेल, विशिष्ट व्यक्तिंशी निगडीत असलेला एखादा संदर्भ देखील पात्ररुप होतो.

कादंबरी हा जीवनप्रवाहाशी समांतर चालणारा व वाढणारा वाङमयप्रकार आहे. एका व्यक्तीचे व व्यक्तींचे जीवन समाजप्रवाहाशी जुळवत, टक्कर देत जगत असते. या जगण्याच्या धडपडीत समाजाशी विविध स्थळी व विविध काळी अनेक नात्यांनी बांधले जात असते. यामुळे मानवी जीवनातला बाह्ययंत्राने सुध्दा आपोआपच गुंतागंत प्राप्त होते. या गुंतागुंतीची उकल मानुस ढोबळ घटनाप्रसंगाद्वारे जशी करतो, तशीच अंतर्मुख होवुन मनात विचार करुन मानसिक दृष्टयही करतो. कधी निसर्गाच्या विराट स्वरुपाशी नाते जुळवुन गुंतागुंत उकलण्यासाठी प्रयत्न करतो. हे जीवन जगण्याचे एकुण स्वरुप आहे. यातुनच वातावरण आपोआपच निर्माण होते. कादंबरीकार घटना, प्रसंग, व्यक्ती यांच्याद्वारे कथानक निर्माण करतो. त्या कथानकाला वास्तवता, अस्सलपणा प्राप्त होण्यासाठी वातावरण निर्मीतीची आवश्यकता असते. विशिष्ट स्थळ व काळ यांची निर्मीती करुन व्यक्तीच्या हालचालीस वाव देण्याची गरज असते. ही स्थलकालनिर्मीती पुर्णत: काल्पनिक असली तरी वातावरण निर्मीतीमुळे वास्तव किंवा खरी वाटायला लागते.

समाजाचे जीवन आणि काळ हे दोन्ही गतिमान असतात. दर काहात समाज जीवनात छोटया—मोठया गोष्टी घडतात. संवेदनशील कलावंत या गोष्टीची दखल घेतो. त्याला जमावलेल्या व भावलेल्या अशा गोष्टींची नोंद घेवुन हाताळतो व कादंबरीत त्यांचे प्रतिबिंब पडत असते. हे प्रतिबिंब म्हणजेच वातावरण होय. मानवी जीवनाची गुंतागुंत तो मानवी व्यक्तींच्या जगण्याच्या संदर्भातच उकलु शकतो. मानवी जीवनाचा जगण्याच्या संदर्भ फार व्यापक असतो. सुचकता हा कुठल्याही साहित्याचा आवश्यक गुण आहे. सुचकतेमुळे साहित्याला कलात्मक प्राप्त होते. अशा कलात्म साहित्याच्या वाचनासयाठी वाचकांची रसिकताही कारणी लागत असते. व त्याला कलाकृतीचा आनंद मिळतो. सुचकता ही मुख्यत्वे वातावरण निर्मितीच्या द्वारे निर्माण केली जाते. वातावरणामुळे कादंबरीला संदर्भ प्राप्त होवुन व्यापक आलोक किंवा फलक प्राप्त होतो.

कादंबरी हा जीवनाशी समांतर जाणारा वाङमयप्रकार आहे. जीवनातल्या लयीप्रमाणेच हा वाङमयप्रकारही लयबध्द होतो. जीवनातल्या लयीतील हेलकाव्याचे प्रतिबिंब या वाङमयप्रकारात

पडते. कादंबरी संरचनेतील विविध घटकांमध्ये घटना हा सर्वात लहान घटक. या घटना नैसर्गीक तसेच मानसिक स्वरुपाच्या असतात. कादंबरीतील विशिष्ट वातावरणात पात्रांकरवी घडत असतात. स्वाभाविकच या घटनांमागे विविध पात्रांचे विविध प्रकारचे हेतु प्रतिबिंबीत होत असतात. या घटनांमागे लेखकाची जीवनसारणी व मुल्यप्रणाली उभी असते. कादंबरीची शब्दार्थमय संसारकहाणी कादंबरीतील निवेदक पात्रांकडुन सांगितली जाते. या निवेदक पात्राची एक जीवनदृष्टी, कथाहेतु असतो पण निवेदकांच्या या हेतुमागे लेखकाची व्यापक भुमिका असते. ही भुमिका मुल्याधिष्ठीत व कलाप्रेरित असते. लेखक आपल्या दृष्टीकोणानुसार त्यांच्या अंत:स्थ हेतुंची, मुल्यांचा, कलात्मकतेचा अविष्कार करण्यासाठी कांदबरीची रचना करुन त्यात पात्रे, वातावरण भाषा इ. घटकांना संयोजित करीत असतो.

कादंबरीकाराचा दृष्टीकोन व कादंबरीचे रुप म्हणजे रचना यांचा परस्पर संबंध असतो. आत्मशोध व जीवनशोध या साहित्याच्या प्रेरणा होत. कादंबरीत आत्मशोधाची म्हणजे स्वत:चा शोध घेण्याची प्रेरणा अद्‌भुत रम्यता—स्वप्नरंजन—रोमॅंटिक—वास्तवाच्या पलीकडच्या अवस्थेत प्रकटलेली दिसते. जीवनशोधाची प्रेरणा मात्र काही कादंबऱ्यात समकालीन जीवनशोध व कादंबरीचे रुप यांचे नाते विस्कळुन केवळ तंत्रमंत्रात्मक वाढलेली दिसते. त्यामुळे जीवन—जाणीवा या जीतक्या तीव्रतम स्वरुपात अविष्कृत व्हायल्या होत्या तेवढ्य त्या कादंबऱ्यात झालेल्या दिसत नाही. शैलीनिष्ठ, तंत्रनिष्ठ समजुन सजवुन वापरलेली भाषा या तांत्रिक भोवऱ्यात बऱ्याच कादंबऱ्या अउकलेल्या दिसतात.

कादंबरी हा निवेदनप्रधान वाङमयप्रकार आहे. कादंबरीला कथानक असते. हे कथानक निवेदन या प्रसुतीकरण पध्दतीच्या द्वारे सांगावे लागते. हे निवेदन करण्यासाठी प्रथमपुरुषी (मी, आम्ही) निवेदक असतो. कधी तृतीयपुरुषी (तो, ती, ते, त्या, ती) निवेदक असतो. निवेदक हे कथानकातील सर्व घटनाप्रसंग यांना धरुन येते, म्हणुन त्यात वर्णन येते. पात्रापात्रात संभाषण असते. कधी एकाच पात्राच्या मनातील स्वभाषण असते. निवेदनात घटनाप्रसंगावरची भाष्ये असतात. या निवेदनाची वेगवेगळी माध्यामे असतात. निवेदक एका प्रकारे सर्वज्ञ व सर्वसाक्षी असतो. सर्व घटनाप्रसंगाच्या वेळी जणु काही तो उपस्थित असतो. पात्रांच्य अंतस्थ हालचालीही त्याला कळत असतात. प्रथमपुरुषी निवेदनात निवेदकांच्या चिंतनाला व अंतर्मुखतेला अधिक वाव असतो.

भाषा ही खास मानवी संवादाची व्यवस्था आहे. यामुळे भाषेला एक पायाभुत सामाजिक संस्था म्हटले जाते. मानवाच्या बाह्य व्यवहारासोबतच भाषा मनातील आंतरिक व्यवहारही पार पाडते. भाषा ही सर्वच मानवाची समान मक्तेदारी असल्यामुळे व्यापक असते. पण समान हितसंबंधी गटात व्यवहारासाठी किंवा व्यक्तीच्या वैयक्तीक राग—लोभाही भावनांना धरुन तीचा हेतुपुर्वक व गरजेनुरुप वापरही होतो. अशा वापरातील भाषा ही व्यापक व स्थिरुप प्राप्त झालेल्या भाषेपेक्षा निराळी असते. म्हणजे तीला अस्थिर रुप प्राप्त होते. शेतकरी, व्यापारी, हमाल, वगैरे मंडही त्यांच्या गरजा प्रमाणे भाषेचा वापर करुन भाषेची अस्थिररुपे निर्माण करतात. बदल हा भाषेचा मुख्य गुण आहे. म्हणुन ती सतत प्रवाही असते. याला कारण भाषा ही व्यक्तीपरत्वे, जातीजमातीनुसार, भौगोलिक प्रदेशानुसार व कालगणिक बदलते.

साहित्याची निर्मीती, आकलन, आस्वाद व समिक्षा ही भाषेद्वाराच होते असते. भाषेमुळे डोळ्यसमोर एखादी आकृती उभी राहते. कारण शब्दांना संकेताने प्रतीकात्मक अर्थ चिकटलेले असतात. साहित्यकृती ही शब्दरुप असते. हे शब्दरुप काव्य, कथा, नाट्य इ. प्रकारचे असते. साहित्यीकाची प्रतिभा या रुपाद्वारे प्रकट होत असते. म्हणुन साहित्यकृती ही एक भाषिक घटना असते. कादंबरी हा खुप मोठा भाषिक आवाका असलेला वाङमयप्रकार आहे. या भाषिक आवाका रुढार्थाने गद्यमय असतो. कविता हा मर्यादित भाषिक आवाका असलेला पद्यमय वाङमयप्रकार आहे. वाङमयप्रकारात गणिक भाषा आपली रुपे बदलते कवितेतील भाषा संवादाचे प्रधान कार्य सांभाळुन भाव तीव्रतेने व्यक्त करण्यासाठी साधनरुप न राहता माध्यम होते. म्हणुन कादंबरी हा रुढार्थाने गद्य वाङमयप्रकार असला तरी तो काव्यात्म होवु शकतो.

कादंबरी हा जीवनप्रवाहाबरोबर वाहात, वाढत विकसित होत जाणारा वाङमयप्रकार आहे. जीवनातील अनेक घटना, माणसामानसातील विविध प्रकारचे संबंध, एकाच व्यक्तीच्या मनातील विचारांची गुंतागुंत ही कादंबरीच्या माध्यमातुन चांगल्या प्रकारे व्यक्त होवु शकते. यासाठी

भाषा ही आशयसुत्राला अनुसरुन वापरली जाते. घटनाप्रसंगाची वर्णने मानवी मनातील भावनांची स्पंदने, स्थळप्रदेशाची वर्णने ही भाषेद्वारे केली जाते. यामुळे भाषेला आशयानुरुप वास्तव, अतिवास्तव सौदर्यलक्षी अशी परिमाणे प्राप्त करुन घ्यावी लागतात. प्रत्येक वाङमयप्रकाराला स्वत:ची अशी एक चौकट असते. तिला आपण शब्दसंहिता म्हणु ही शब्दसंहिता विशिष्ट भाषिक रुपांद्वारा घडविली जाते. उदा. कवितेच्या शब्दसंहितेत शब्द, वाक्ये, कडवी, प्रतिभा, रुपके, प्रतिके, लय अशी भाषिक रुपे असतात. तर कादंबरीत शब्द, वाक्ये, परिच्छेद, जीवन आशय इत्यादी रुपे असतात. यावरुन आपल्याला कालाकृतीच्या एकात्म अनुभव घेता येतो.

मराठी साहित्यात असा एक प्रवाह ग्रामीण म्हणुन ओळखला जातो. 'ग्रामीण' हे साहित्यातील अभिव्यापक आशयाचे वर्णनात्मक विशेषण आहे. म्हणुनच १९६०नंतर ग्रामीण कादंबऱ्यातुन समाजविषयीचे कुतुहल व्यक्त करुन पीळदार भाषेत, गावरान ठसका, आणि रुबाब न्यारा असणाऱ्या कादंबऱ्या वाचकासमोर आल्या आधुनिकीकरणामुळे ग्रामीण जीवनात घडणारे स्थित्यंतर १९६० नंतरच्या कादबंरीतुन घडते. प्रादेशिक बोलीभाषा व तिची ताकद पाहुन लेखकांनी कादंबरी लेखन केले आहे.

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतुन समाजातील सत्य परिस्थितीचे चित्रण व ग्रामीण जीवणाचे हुबेहुब चित्रण रेखाटले आहे. गरीब जनतेवर होणारा अन्याय अत्याचार हेच या ग्रामीण कादंबरीचे वास्तव आहे.

संदर्भग्रंथ :—

१) काळुंखे रामचंद्र — ग्रामीण कादंबरी : आकलन आणि विश्लेषन
२) कुलकर्णी मदन — मराठी प्रादेयिाक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरुप
३) ठाकुर रविंद्र — मराठी ग्रामीण कादंबरी : दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
४) बोराडे. रा. र. — ग्रामीण साहित्याची रुपरेषा
५) रसाळ रामदास — ग्रामीण साहित्यांक (म. भा. भोसले)

B.Aadhar' **International Peer-Reviewed Indexed Research Journal**

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308
March, 2023

राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य यातील प्राधान्यक्रमामध्ये असलेल्या ब्रिटीशकालीन वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण

डॉ. अशोक जाधव

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती शकुंतलाबाई धाबेकर महाविद्यालय, कारंजा (लाड) जि. वाशिम. 9021661009

प्रस्तावना:

ब्रिटिशांनी भारतामध्ये शैक्षणिक क्षेत्रातील केलेल्या बदलामुळे फार मोठा सुजान वर्ग निर्माण झाला. या वर्गाला ब्रिटिशांच्या दास्यात्वाची जाण झाली. त्यामुळे ब्रिटिशांकडून आपण राजकीय स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे असे वातावरण निर्माण झाले. आपल्या देशातील स्वशासन आमच्याकडेच असले पाहिजे असा विचार पुढे यायला सुरुवात झाली. त्यामुळे ब्रिटिशाकडून राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे ही कल्पना ऐतदेशीय विचारवंतांना वाटली. राजकीय स्वातंत्र्य मिळावे या हेतूने विविध विचारवंत आपले विचार व कार्य करायला लागले. परंतु या विचार व कार्यासोबतच राजकीय स्वातंत्र्याच्या आधी सामाजिक स्वातंत्र्य हेही तेवढेच महत्त्वाचे असल्यामुळे सामाजिक स्वातंत्र्य प्रथमत: मिळावे व त्यानंतर राजकीय स्वातंत्र्य मिळावे. अशा दोन प्रकारच्या भूमिकेतून आपला विचार व्यक्त करणारे विचारवंत निर्माण होऊ लागले. प्रस्तुत शोधनिबंधात दोनही वर्गाच्या विचारवंताच्या विचारांचा परामर्श घेऊन त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

राजकीय स्वातंत्र्याचा आग्रह:

ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक सुधारणांमुळे निर्माण झालेल्या भारतीय विचारवंतांवर पाश्चात्य तसेच उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसतो. ब्रिटिशांनी शिक्षणासोबतच भारतीयांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याच्या हेतूने राष्ट्रीय महासभेचे ई. स. 1885 ला निर्माण केले. उदारमतवादी विचारवंतांनी सुरुवातीला वसाहतींच्या राज्याची, त्याचप्रमाणे राजकीय सहभागाची पाठराखण केली. पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे अशी मागणी ई. स. 1928 च्या फैजपूर काँग्रेस अधिवेशनातून समोर आलेली दिसते. त्या अगोदर केवळ राजकीय सहभाग आणि ब्रिटिशांनी भारतीयांप्रती काय केले पाहिजे याविषयीचीच मागणी राष्ट्रीय सभेने केलेली दिसते. राजकीय स्वातंत्र्याच्या कल्पनेला ई. स.1916 साली होमरूल लीग चळवळीने प्रथमत: उभारी दिल्याचे दिसते. स्वराज्य हा माझाजन्मसिद्ध हक्क आहे आणि मी तो मिळविणारच असे प्रसिद्ध उदगार टिळकांनी यावेळी केले. मात्र त्यांचा सामाजिक स्वातंत्र्याला टोकाचा विरोध दिसून येतो. प्रामुख्याने त्यांची प्राथमिकता राजकीय स्वातंत्र्याला होती. "कोणताही समाज जेव्हा राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करेल तेव्हाच तो खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा उपयोग घेवू शकेल. स्वातंत्र्य शिवाय समाजाची उन्नती होऊ शकत नाही समाजाची प्रगती आर्थिक, राजकीय व सामाजिक स्वातंत्र्यावरच अवलंबून असते"[1] राष्ट्रीय सभेच्या मंचावरून सामाजिक स्वातंत्र्याची चर्चा व्हावी असा विचार राष्ट्रीय सभेच्या न्यायमूर्ती रानडे या उदारमतवादी नेत्यांनी मांडला होता. परंतु टिळकांनी या विचाराचा कडाडून विरोध केला. सोबतच ब्रिटिश करीत असलेल्या सामाजिक सुधारणा कायद्यांवर सुद्धा टिळक नाखुश होते. ब्रिटिशांचा हिंदू धर्मामध्ये हस्तक्षेप करण्याला त्यांचा विरोध होता. त्यांचे म्हणणे होते की, राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आम्ही आमच्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये स्वतः बदल घडवून आणू. "राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त केल्याशिवाय समाज सुधारणेच्या मागे धावू नये. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्यापासून समाजाचे लक्ष विचलित होईल. राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आवश्यक असलेले शक्ती कमी पडेल."[2] असे त्यांचे मत होते.

टिळक व आगरकर यांच्यातील वैचारिक संघर्ष:

आगरकर व टिळक यांच्यामध्ये मतभेद हे याच कारणामुळे होते. राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य याबाबतीत टिळक व आगरकर यांच्यातील मतभेद प्रसिद्ध आहेत. "आधी राजकीय सुधारणा तर आधी सामाजिक सुधारणा या मुद्द्यावर एकमत न झाल्याने त्यांच्यात मतभेद होऊन दुरावा निर्माण झाला"[3] टिळक व आगरकर यांची मैत्री घट्ट होती परंतु वैचारिक मतभेदामुळे ते एकत्र राहू शकले नाही. समाजाचा भाग असलेल्या स्त्रिया या गुलाम

म्हणून समजल्या जात होती. पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धती असल्याने स्त्रियांना स्वातंत्र्य नव्हते. महाराष्ट्राच्या प्रबोधन काळात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर विचार विमर्श होऊ लागला. लॉर्ड विल्यम बेटिंग ने अनिष्ट सती प्रथेची परंपरा कायदा करून नष्ट केली. बालविवाह, केशवपण तसेच स्त्रियांचे समाजातील स्थान दुय्यम स्वरूपाचे होते. ब्रिटिशांनी मुलीच्या लग्नाचे वय नऊ वरून बारा केल्याने टिळक संतापले त्यांनी या कायद्याचा विरोध केला. त्या उलट आगरकरांनी या कायद्याचे समर्थन केले. "कायद्याने मुला मुलींच्या विवाहाचे वय निश्चित केले पाहिजे. त्यामुळे बालविवाह मुळे होणारे अनर्थ टाळण्यास मदत होईल. ऋतु पूर्व पुरुष समागम शास्त्र संमत नाही अशी आगरकरांची भूमिका तर कायद्यामुळे अंमलबजावणीस अनेक अडथळे येतील, त्यामुळे कायदा नकोच. तसेच सांप्रत धर्मरूढी पद्धतीनेच विवाह पद्धती शास्त्रसंमत आहे अशी टिळकांची भूमिका होती"[4] केशवपणाच्या बाबतीतही टिळक व आगरकर यांच्या विचारात मत भिन्नता दिसते. मयत झालेल्या पुरुषाच्या पत्नीचे केस कापण्याची प्रथा म्हणजेच केशवपण. आधीच पुरुषी वर्चस्वाखाली असलेली स्त्री तिच्या पतीच्या निधनाने सामाजिक बहिष्कारास पात्र ठरत असे. त्यामुळे स्त्रीचे स्वातंत्र्य अबाधित राहण्यासाठी आगरकर प्रयत्नशील होते." विधवा स्त्रीला जबरदस्तीने विद्रूप करून तिचे अभिजात स्वातंत्र्य व सौंदर्य हिरावून घेणे होय ही प्रथा कायद्याने बंद करावी असे आगरकरांचे मत होते तर विधवेला केशवपणाने समाजात शुद्धी प्राप्त होते व तिला कुटुंबात मोकळेपणाने वावरता येते त्यामुळे ही प्रथा कायद्याने बंद होऊ नये असे टिळकांचे मत होते".[5] शारदा सदन नावाची संस्था पंडिता रमाबाई यांनी चालवली होती. ही संस्था विधवा स्त्रिया व त्यांच्या शिक्षण व पुनर्वसनाकरिता कार्य करत होती. शारदा सदन व पंडिता रमाबाई यांच्या ख्रिस्ती असण्यावरून टिळकांचा यास विरोध होता."पंडिता रमाबाई ख्रिस्ती आहेत म्हणून त्यांना विरोध करू नये, उलट स्त्री शिक्षण व विधवा पुनर्वसनास शारदा सदन मुळे मदतच होत आहे, असे आगरकरांचे मत होते. तर ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी रमाबाईंनी शारदा सदन काढले आहे असे टिळकांचे मत होते".[6] ई. स. 1887 मधील दादाजी विरुद्ध रखमाबाई प्रकरण या संदर्भाने खूप गाजलेले दिसते. या प्रकरणाची पूर्वपिठीका अशी की, दादाजी व रखमाबाई पती-पत्नी होते त्यांच्यामध्ये बेबनाव निर्माण होऊन त्यांनी कौटुंबिक वाद न्यायालयापुढे सादर केला. हिंदू शास्त्रानुसार नवरा कसाही असला तरी स्त्री त्याचा त्याग करू शकत नाही. त्यामुळे न्यायालयाचा निकाल दादाजी च्या बाजूने लागला व रखमाबाईला निकाल मान्य नसल्यास चार महिन्याच्या कैदेची शिक्षण सुनावली. या प्रकरणात महिलेची बाजू आगरकर घेतात तर पुरुषाची बाजू टिळक घेताना दिसतात."रखमाबाई स्त्री स्वातंत्र्याच्या तत्त्वानुसार जर पती पसंत नसेल तर घटस्फोट मिळण्यास हरकत नसावी, ही आगरकरांची भूमिका होती"[8]

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी भूमिका:

राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला महत्त्व दिल्याचे दिसून येते, सामाजिक स्वातंत्र्य की राजकीय स्वातंत्र्य याबाबतीत आपले विचार त्यांनी 15 एप्रिल 1920 रोजी नाशिक येथे श्री उदाजी मराठा विद्यार्थी वस्तीगृहाच्या इमारतीच्या कोनशिला समारंभाच्या वेळी प्रमुख पाहुणे म्हणून आपले विचार व्यक्त करताना म्हटले की, "आधी राजकीय सुधारणा की आधी सामाजिक सुधारणा हा वाद समंजसपणाचा नाही, या सुधारणा स्वतंत्र नाहीत. एकात एक गुंतलेल्या आहेत. जणू काय या दोन सुधारणा राष्ट्रोनतीच्या गाड्याची दोन चाकेच आहेत. एक चाक लावून गाडा सुरक्षित नेणे शहाणपणाचे होईल काय? या गोष्टी विचाराने सिद्ध आहेत. पाश्चात्य देशांचा अनुभवही हेच सांगतो राजकीय सुधारणा अगोदर पाहिजे सामाजिक सुधारण्याची तुर्त जरुरी नाही, असे प्रतिपादन ऐकू येते तेव्हा तेथेच काहीतरी पाणी मुरत आहे असे समजावे. हे बोलणे कपटी व काव्याचे आहे"[9] यावरून सामाजिक स्वातंत्र्याच्या संदर्भात राजर्षी शाहू महाराज आग्रही दिसतात. म्हणून त्यांनी आपल्या संस्थानात कल्याणकारी राज्यव्यवस्था ब्राह्मणेत्तर वर्गाला आरक्षण दिले. अनेकांना वकिलीच्या सनदा दिल्या तसेच शिक्षणासाठी शाळा व वसतिगृहे निर्माण केली. सामाजिक स्वातंत्र्याकरिता केवळ कायदे करून चालणार नाही म्हणून त्यांनी आदर्शवत कृतीही केलेली दिसते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी भूमिका:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही सामाजिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. राजकीय स्वातंत्र्यासाठी सामाजिक स्वातंत्र्याची पूर्व अट त्यांच्या विचारातून दिसून येते. हिंदू समाजातल्या अस्पृश्य मानलेल्या जातींना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्याचे स्वातंत्र्य ही नव्हते. स्पृश्य व्यक्ती तसेच जनावरे वरील ठिकाणचे मनसोक्त स्वातंत्र्य उपभोगत होते मात्र अस्पृश्यांना हे स्वातंत्र्य उपभोगण्याची मनाई करण्यात आलेली होती. त्याचप्रमाणे या समूहाला हिंदू असून

देखील हिंदूंच्या मंदिरामध्ये प्रवेशवर्ज करण्यात आला होता. म्हणून ते पारतंत्र्यातून मुक्त होईल तेव्हाच त्यांना राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा अर्थ कळेल अशी भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची होती. त्यांचे याबाबतीत असे मत होते की,"नुसत्या राजकीय स्वातंत्र्याने जनतेचे कल्याण होईल, हा भ्रम आहे. इंग्रज गेला की आपण सुखी होऊ अशी खात्री कोणासही देता येणार नाही. जगातील अनेक स्वतंत्र देशातील जनता आजही दुःखी कष्टी आहे, असे अनुभवाने दिसून येते. रूमानिया, अलबेनिया, सर्विया व युगोसलावाकिया हे देश स्वतंत्र आहेत. पण ते सुखी आहेत काय? फीनलंड व रशिया यांची स्थिती आपल्या डोळयापुढे आहेच. ज्या राष्ट्रात समाजस्थिती सुव्यवस्थित तेच राष्ट्र स्वातंत्र्य मिळवून टिकवू शकते"[10] म्हणून कोट्यवधी समाज आजही सामाजिक पारतंत्र्यांमध्ये आहे त्याला यातून दूर काढणे गरजेचे आहे. मनुष्याला जगण्यासाठी प्राथमिक गरज अन्न पाणी लागते. परंतु हिंदू समाजातील अस्पृश्य बांधव तहान लागल्यावरही आपली तहान भागू शकत नाही याला काय म्हणावे. त्याचप्रमाणे तो देवाला नमस्कार करण्याकरिता मंदिरात जाऊ शकत नाही याला काय म्हणावे असा प्रश्न उपस्थित करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक स्वातंत्र्याचा आग्रह धरताना दिसतात यासाठी मंदिर प्रवेश चळवळी व सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्त्री स्वातंत्र्य यावर जी बंदी घालण्यात आली किंवा एकूणच ब्राह्मणेतर समाजाचे नुकसान ज्या ग्रंथाने केले त्या मनुस्मृतीचे दहन डॉ. आंबेडकर यांनी केले.स्त्रिया व ब्राह्मणेत्तर समाजाचे स्वातंत्र्य ज्या धर्मग्रंथाने हिरावून घेतले तो धर्मग्रंथ म्हणजे मनुस्मृती होय. म्हणून त्यांनी तिचे प्रतीकात्मक दहन ई. स. १९२७ ला महाड येथे केले. हिंदू धर्मातील धर्मशास्त्राचे उदात्तीकरण त्यांना मान्य नव्हते. त्यानुसारच समाजव्यवस्था वर्णवादी व जातीव्यवस्थाक बनल्यामुळे समाजात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, तसेच न्यायिक विषमता निर्माण झाली असल्यामुळे बहुसंख्यांक भारतीय समाजाला सामाजिक स्वातंत्र्य उपभोगता येत नाही. त्यामुळेच अश्या धर्मशास्त्राचा निषेध डॉ. आंबेडकर यांनी केलेला दिसतो.

मूल्यमापन:

ब्रिटिशकालीन कालखंडात,जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेठ, दादाभाई नौरोजी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, महात्मा ज्योतिराव फुले, डॉ. भाऊ दाजी लाड, लोकहितवादी, ग.वा. जोशी, विष्णुशास्त्री भांडारकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, पंडिता रमाबाई, दादोबा तरखडकर, छत्रपती शाहू महाराज, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, यासह अनेक विचारवंतांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला अग्रक्रम दिलेला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याची मागणी करणे असा विचार खऱ्या अर्थाने ई. स. 1916 नंतरच होमरूळ चळवळीतून समोर आलेला दिसतो. तत्पूर्वी ब्रिटिशांकडून भारतीयांसाठी सुधारणात्मक उपायोजना करण्यासंबंधी अर्ज विनंती करण्याची भूमिका राष्ट्रीय सभेकडून व इतरही संस्था व संघटने कडून घेतल्या गेली. ई. स. 1916 नंतरच स्वातंत्र्याच्या मागणीचा जोर धरण्यात आला. राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रथमता आग्रह धरला तो बाळ गंगाधर टिळकांनी हे कबूल करावे लागते. परंतु त्यांच्या सामाजिक स्वातंत्र्य संदर्भात जाणीवा खुजा वाटतात. त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याला प्राथमिकता दिलेली दिसते. राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सामाजिक स्वातंत्र्याचा विचार त्यांनी मांडला होता हे देखील कबूल करावे लागेल. परंतु स्वातंत्र्यानंतरचा कालखंड पाहता आजही सामाजिक स्वातंत्र्याची गळचेपी झाल्याचे दिसून येत आहे. आजची परिस्थिती लक्षात घेऊन टिळकांनी सुद्धा सामाजिक स्वातंत्र्यालाच महत्व दिले असते. महात्मा फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, यासह अनेकांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला अग्रक्रम दिला. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य तसेच कोट्यवधी अस्पृश्य बांधवांचे स्वातंत्र्य मिळविता येण्यासाठी त्यांनी चळवळी उभारल्या. या चळवळी व आंदोलनाची फार आवश्यकता होती याची जाणीव या निमित्ताने होते. सामाजिक स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ मिळणार नाही हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विधान आजही प्रासंगीकच वाटते. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्याच्या मागणी बरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्याची मागणीचा पुरस्कार केला असता तर वर्तमानातील राजकीय स्वातंत्र्याचे चित्र वेगळे दिसले असते.

संदर्भग्रंथसुचि:

1. देशपांडे श्रीकांत वि, भारतीय राजकीय विचारवंत, मंगेश प्रकाशन नागपूर द्वितीय आवृत्ती 2009 पृ. क्र. 20
2. पूर्वोक्त. पृ. क्र. 19
3. पाटील रामचंद्र, महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, दीपस्तंभ प्रकाशन जळगाव 2017, पृ. क्र. 116.
4. पूर्वोक्त पृ. क्र. 116

ISSN : 2278-9308
March, 2023

5. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
6. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
7. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
8. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
9. संपादक, जाधव ग. बा. आधुनिक भारतीय पुरोगामी राष्ट्रवादाचे जनक राजर्षी श्री शाहू महाराजांची भाषणे, लोकवाङ्मय गृह चौथी आवृत्ती 2009 पृ. क्र. 65
10. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग 2 1937 ते 1945, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन पृ. क्र. 332

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम

डॉ. सुखलाल राठोड,
ग्रंथालय, गोदावरी कला महाविद्यालय अंबड, जि. जालना.

प्रस्तावना :

संपूर्ण जगाची गती कोविड 19 या महामारीने स्थिर केली आहे. गेल्या दोन वर्षापासून जगावर या महाभयानक महामारीची काळोखछाया पडली आहे. यामुळे येथील जवळ-जवळ 10 लाख 6 हजार 379 लोकांचा मृत्यु झाला आहे. सर्वत्र भयाण वातारण निर्माण झाले आहे. हि परिस्थीती घालवण्यासाठी या महामारीवर योग्य संशोधन करुन उपाय शोधले पाहिजे. संशोधनासाठी आवश्यक घटक म्हणजे 'ग्रंथालय' आहे. हि ग्रंथालये हि बंदिस्त झाली आहेत ती नव्यानं वेगवेगळया उपक्रमाच्या माध्यमातून सुरु झाली पाहिजेत. ग्रंथालयांचे मुख्यत: सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणि ग्रंथालय असे प्रकार पडतात. सर्व शैषणिक संस्था बंद झाल्या कारणाने ग्रंथालये हि बंद झालीत. ती कोविड 19 चा सामना करत सुरु झाली पाहिजेत. याचा आढावा प्रस्तुत संशोधन लेखात घेतला आहे.

ग्रंथालयाची माहिती :

ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथसंग्रहाचे स्थान आहे. याचा उगम प्राचीन काळातच झालेला आहे. इष्टिका, पपायर्स व चामडे यावर माहिती चित्रित व मुद्रित केली जात होती. हि एक सामाजिक संस्थाच असून ती मानव संस्कृतीशी निगडित आहे. यामध्ये ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालयातील कर्मचारी यांचा समावेश होतो. ग्रंथालयांनी प्राचीन काळापसून मानवी संस्कृती प्रगल्भ करण्याचे कार्ये केले आहे. कालानुरूप त्यात बदल होत आला आहे. आज मुद्रण प्रणाली अतिशय विकसित झायाने हजारो नवनवीन ग्रथांची निर्मिती झपाटयाने होत आहे. या ग्रंथांना योग्य पध्दितीने वर्गीकरण करुन क्रमवार साठवून ठेवून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालय करत असते.

ग्रंथालयाचे कार्ये :

ग्रंथालय हे सामाजिक संस्थेचा भाग असल्याने समाजोपयोगी वेगवेगळी कार्ये करत असतात ती म्हणजे.

शैक्षणिक कार्ये :

ग्रंथालयाचे हे सर्वा महत्वाचे कार्ये आहे. शिक्षणातील अत्यावश्यक घटक म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण असो त्यासाठी माहितीची उपलब्धता आवश्यक असते. ती मिळवून देण्याचे कार्ये ग्रंथांच्या माध्यमातून ग्रंथालय करत असतात. शैक्षणिक ग्रंथालचे असो वा सार्वजनिक ग्रंथालय, यातून ज्ञान प्राप्त होत असते. म्हणूनच ग्रंथालय हे महाविद्यालयाचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

संशोधनात्मक कार्ये :

शिक्षण घेतलेला व्यक्ती नवनवे संशोधन करुन आपल्या ज्ञानात भर टाकत असते. जगाच्या प्रगतीसाठी वेगवेगळया विषयावर संशोधन होणे आवश्यक असते. या संशोधनाचा मूळ पाया हा ग्रंथालयापासूनच सुरु होतो. ग्रंथालयात असणाऱ्या ग्रंथांचे वाचन करुनच पुढील संशोधन होत असते.

राजकिय कार्ये :

राजकारण हा प्रत्येक माणसाच्या जीवनाशी निगडित विषय आहे. कोणत्याना कोणत्या मार्गाने त्याचा संबंध राजकारणाशि येत असतो. राजकीय परिस्थीती कशा पध्दतीची आहे याचे ज्ञान ग्रंथालयातून होत असते. जगातील प्रभावी व्यक्तिंनी महत्वपूर्ण ग्रंथांचे वाचन करुन आपले विचार लोकांना पटवून देऊन सत्ता प्रस्थापित केली आहे. म्हणजे राजकीय कार्ये हि ग्रंथालयात करत असते.

औद्योगिक कार्ये :

औद्योगिकरण हे जगाच्या विकासाचे सर्वात महत्वपूर्ण साधन आहे. वेगवेगळी कारखाने निर्माण होऊन मानवाचे जीवन अधिक सुखकर करण्याचे कार्ये यातून होते. या औद्योगिकरणासाठी योग्य मार्गदर्शन लिखित स्वरुपात ग्रंथालयात उपलब्ध असते. म्हणुन औद्योगिकरण करण्यासाठी ग्रंथालय कार्य करत असते.

सांस्कृतिक कार्ये :

ग्रंथालय हे मानवी जीवनाशी अतिशय निगडीत आहे. मानवाच्या वेगवेगळया चालीरिती, संस्कृती या ग्रंथालयात मुद्रित झालेले आहेत. वेगवेगळी धार्मिक ग्रंथालये, भाषा, साहित्य यामधून मानवी संस्कृतीचे जतन होत असते. अशी ग्रंथ ग्रंथालय उपलब्ध करुन देते म्हणजे जे सांस्कृतिक कार्ये करते.

शैक्षणिक ग्रंथालय :

ग्रंथालयाचे मुख्यत: दोन प्रकार पडतात. 1) सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणिक ग्रंथालय. सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे सर्व वाचकांसाठी ते खुले असते. यामध्ये वय, हुद्दा, वर्ग, वर्ण असा कोणताही भेद येथे नसतो, तर शैक्षणिक ग्रंथालये हि केवळ शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीच खुले असते. शैक्षणिक ग्रंथालय हि अतिशय महत्वपूर्ण असून, ती विस्तृत प्रमाणात असतात. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचा प्रमुख घटक ग्रंथालय असतो. शालेय व महाविद्यालयीन ग्रंथालये विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर टाकणारे महत्वपूर्ण कार्ये करत असतात. नवीन शैक्षणिक धोरणात देशाच्या समृध्दीसाठी विद्यार्थ्यांचा हातभार कसा लावता येईल, यावर भर देण्यात आला आहे. त्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक जगभरातील ज्ञान सहजासहजी उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालयेच करु शकतात. मात्र सध्या सुरु असलेल्या परिस्थीतीत हे कार्य करणे शक्य होत नाही.

कोविड 19 महामारी आणि ग्रंथालय :

जगभरात कोविड 19 म्हणजेच कोरोना या भयाण महामारीने हाहाकार माजवला आहे. अनेक लोकांचे प्राण गेले आहेत. सगळीकडे अतिशय भीतीयुक्त वातावरण तयार झाले आहे. आतापर्यंत अनेक रोग आले ते हि घातकच आहेत, मात्र याचे वास्तव खूप वेगळे आहे. हा अतिसंसर्गजन्य रोग आहे. खूप लवकर त्याचे संक्रमण होत आहे, आणि अद्यापपर्यंत तरी यावर कोणालाही औषधीय उपाय शोधता आलेला नाही. परिणामी याच्या संक्रमणामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या लोकांची संख्या झपाटयाने वाढत आहे. भारताचा विचार केला तर, आतापर्यंत 3 लाख 53 हजार 528 लोकांनी कोरोनामुळे जीव गमावला आहे. अशा भयानक रोगापासून स्वरक्षण म्हणून एकमेकांपासून दूर राहणे हाच प्रभावी उपाय यावर सांगितला जातो. हे शक्य नव्हते, म्हणून लॉकडाऊन लावण्यात आले. यामध्ये सर्व कार्यालये, दळणवळणाची साधने बंद करण्यात आली. यामुळे माणूस आपोआपच बाहेर न पडता घरीच राहु लागला. तरीही या रोगाने दुसऱ्या लाटेत भयाण रुप धारण करुन अनेकांना यमसदनी पाठवले. कोरोना विषाणूचा बाधा झालेल्यांसाठी त्यांना विलगीकरणात ठेवण्यात येऊ लागले. अशा परिस्थीतीत ग्रंथालये बंद झाली.

ग्रंथालये हे ज्ञानसाधना, मनोरंजनाचे व मनोविकासाचे प्रभावी साधन आहे. ती पूर्णपणे बंद करणे हिताचे नाही. हे लक्षात घेऊन, काही प्रमाणात ग्रंथालये खुली करण्यात आली आहेत. काविड 19 चे लॉकडाऊन शैक्षणिक संस्थांना हि लागू आहे. दोन वर्षापासून शाळा, महाविद्यालये बंद आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांचे बौध्दिक नुकसान होत आहे. कारण त्यांना ग्रंथालयात जाऊन ग्रंथ वाचन करता येत नाही. काही काळानंतर कोविड परिस्थीती सुधारतांना दिसत आहे. मात्र पूर्णपणे निवळली नाही. अशा परिस्थीतीत ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग शोधण्यात आला. हे शिक्षण सुरु हि झाले. मात्र यामध्ये अनेक अडथळे आहेत. प्रत्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकत नाही. कारण तशी साधने त्यांच्याकडे उपलब्ध नाहीत. जरी उपलब्ध झाली तरी, त्यातून पुरेसे ज्ञान मिळत नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या

विकासासाठी ग्रंथालयांनी नवनवीन उपक्रम राबवून, ग्रंथ त्यांच्यापर्यंत पोहचवली पाहिजेत. जगभरातील ग्रंथालयांना निर्बंधापासून ते पूर्ण बंद होईपर्यंत कोण-कोणत्या सेवा द्यावयाच्या या भयानक समस्येचा सामना करावा लागत आहे. ग्रंथालये सुरु ठेवायची असतील तर पुढील उपाय करणे आवश्यक आहे.

1. **हात सॅनिटायझर करणे :**

ग्रंथालयात प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येकाने आपले हात योग्यरित्या सॅनिटायझर करुन घ्यायला पाहिजेत. याबरोबरच मुखपट्टी सतत वापरली पाहिजे. आणि योग्य अंतर ठेवले पाहिजे. ग्रंथालय व सर्व साधने स्वच्छ ठेवली पाहिजेत. कोरोना हा विषाणू भयानक आहे. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्याला नष्ट करण्यासाठी उपाय केले पाहिजे. यासाठी सर्व परिसर स्वच्छ ठेवला पाहिजे. सॅनिटायझर केला पाहिजे. संगणक व इतर साधने हि स्वच्छ ठेवून सतत सॅनिटायझर केले पाहिजेत.

2. **परत केलेली पुस्तके वेगळी ठेवणे :**

वाचकांनी परत केलेली पुस्तके, वेगळी ठेवून त्यांचे हि निर्जंतुकरण केले पाहिजे.

3. **कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली पाहिजे :**

ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांची नेहमी तपासणी करुन प्रवेश दिला पाहिजे. यासाठी त्याला कोरोना प्रतिबंधात्मक साधने मोफत मिळाली पाहिजेत. याबरोबरच त्याला वेळेवर वेतन हि मिळण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

4. **वाचनकर्त्यांची संख्या मर्यादित करावी :**

ग्रंथालये हि खूप मोठी असतात. येथे रोज अनेक वाचक येत असतात. मात्र या काळामध्ये यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. वेगवेगळे दिवस ठरवून प्रत्येकाने ठरलेल्या दिवशीच ग्रंथालयात यावे, असे नियोजन करुन एकत्र होणारी गर्दी कमी करुन कोविड काळात हि ग्रंथालये सुरु ठेवता येतील.

5. **दूरस्थ सेवांचा अधिक वापर :**

ग्रंथालयामध्ये ज्ञान मिळविण्यासाठी, पुस्तके घेण्यासाठी विद्यार्थी येत असतात. हे कोरोना काळात योग्य नाही. महणून विद्यार्थ्यांना शक्य तो घरपोच ग्रंथ मिळण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

6. **ऑनलाईन माहिती पुरवणे :**

विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची सवय झाली आहे. ऑनलाईन वर्ग घेतले जात आहेत. मात्र ग्रंथालय उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून विद्यार्थ्यांना उपयुक्त अशी ग्रंथ ऑनलाईन स्वरुपात पुरवली पाहिजेत. यासाठी महाविद्यालयाच्या संकेतस्थळावर सहज पुस्तके उपलब्ध करुन दिली पाहिजेत. विद्यार्थ्यांचे भ्रमणध्वनी क्रमांक घेऊन वर्गनिहाय ग्रुप बनवून सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक पुस्तके अनेकांनी वाचता येईल. असे नियोजन केले पाहिजे.

कोरोना घडामोडींची योग्य माहिती देणे :

कोरोना हि महामारी दिवसेंदिवस घातक ठरत आहे. तिला नियंत्रणात आणण्यासाठी होणाऱ्या नवनवीन उपयांची माहिती एकत्र करुन प्रत्येक ग्रंथालयांनी ऑनलाईन सहजरित्या उपलबध होईल, अशी संकेतस्थळावर संकलित केली पाहिजे.

सारांश :

अशाप्रकारे कोविड 19 या महामारीने त्रस्त झालेल्या जगाला सावरण्यासाठी ग्रंथालय उपयुक्त ठरु शकतात. शैक्षणिक ग्रंथालयातील अफाट ग्रंथसाठा त्यांच्या वापराविना अज्ञान पसरण्यास वेळ लागणार नाही. म्हणुन शैक्षणिक ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी आपली कर्तव्य योग्यरित्या पार पाडली पाहिजेत. कोरोना ग्रस्त लोकांसाठी ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे प्रयोग काही ठिकाणी यशस्वी झाले आहेत. ग्रंथ वाचनामुळे विलगीकरणातील कोरोना रुग्णांना बौध्दिक मेजवानी मिळाल्याने त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून बौध्दिक मेजवानी मिळाल्याने

त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून वाचन संस्कृती कायम टिकवून ठेवण्यासाठी विद्यार्थी दशेतच विद्यार्थ्यांना वाचनाची ओढ लावण्याचे शैक्षणिक ग्रंथालये कार्य करु शकतात. म्हणून अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा लाभ मिळावा यासाठी प्रयत्न करणे हाच कोविड 19 महामारीच्या काळातील प्रभावी उपक्रम असेल.

संदर्भ :

1. नरगुंडे रेवती, ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पूणे.
2. कुंभार रा., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन, पुणे युनिव्हर्सल प्रकाशन 2015.
3. काटे ना.रा. ग्रंथालय संदेशवहन आणि समाज, अरुणा प्रकाशन लातूर 2012.
4. शेटकर ग. भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
5. Pooja P. Dadhe, Library Services Provided During Covid-19 Pandemic : Content Analysis of websites of Premier Technological institute of India.
6. www.worldmeters.info/coronavirus.
7. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र.
8. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

भारतीय बॅकिंग क्षेत्र — आव्हाने व संधी

डॉ. गजानन सोमकूंवर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर.

सारांश

भारतातील बॅकिंग उदयोगाचा इतिहास हा फार मोठा आहे. यामध्ये पारंपारीक बॅकेपासून ते ब्रिटीशाचा काळ ,स्वातंत्रयानंतरचा काळ, राष्ट्रीयकरनानंतरचा काळ ते खाजगीकरण व आता परदेशी बॅकेची वाढती संख्या असा हा दिर्घकालीन प्रवास भारतीय बॅकेचा आहे. बॅकिंग क्षेत्रात फार मोठया प्रमानात सूंधारना झालेल्या आहेत. ग्राहकांना आधूनिक सुविधा देण्यासाठी अनेक बदल करण्यात आलेले आहे.भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर बॅकां हया खाजगी स्वरुपाच्या होत्या . सामाण्य मानसाना बॅकिंग सेवा उपलब्ध करुन देण्यासाठी बॅकांचे राष्टीयकर करण्यात आले.त्यांनतर खाजगीकरण , उदारीकरण व जागतीकीकरण धोरण स्विकारल्यानंतर बॅकिंग क्षेत्रात खजगीकरणाला वाव देण्यात आला. व त्यानंतर खाजगी बॅका ग्राहक सेवेसाठी उपलब्ध करुन देण्यात आल्या. त्यामूळे सार्वजनिक बॅकां व खाजगी बॅका यामध्ये स्पर्धा निर्माण होवून ग्राहकाना उच्च दर्जाची सेवा मिळण्याची संधी प्राप्त झाली. भारतीय बॅकिंग क्षेत्रात अनेक बदल झालेले आहेत. बॅकांच्या आधूनिक सुविधामूळे बॅक आता प्रत्येक घराघरात पोहचली आहे मग ते ग्रामिण क्षेत्र असो वा शहरी क्षेत्र असो. सध्या बॅकिंग क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठया प्रमानात करण्यात येत आहे. त्यामूळे धोके व समस्या सुध्दा मोठया प्रमानात वाढलेल्या आहेत. त्यामूळे बॅकेला ग्राहकाच्या भविष्याचा विचार करुन खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.हा लेख तीन भागात विभागला गेला आहे. पहिल्या भागात बॅकिंग उदयोगाचा परिचय व इतिहाय, दूस—या भागात बॅकेसमोरिल आव्हाने व संधी आणि तीस—या भागात निष्कर्ष घेतलेला आहे. एन.पी. ए. ही बॅकिंग क्षेत्रासमोरिल फार मोठी समस्या आहे. त्यासाठी सरकारने अनेक बॅकांचे विलीनीकरन करायला सुरवात केलेली आहे.तसेच भारतामध्ये खानगी बॅकांच्या शाखा मोठया प्रमानात स्थापन होत आहे.

प्रस्तावना

बॅकिंग क्षेत्राची सुरवात ब्रिटिश काळात १७ व्या शतकात झाली. ब्रिटिशानी भारतात व्यापार करण्याकरीता प्रवेश केला. भारतीय पेढयावर त्यांचा नसलेला विश्वास आणि भाषेची अडचन असल्यामूळे त्यांना भारतीय पेढयाबरोबर व्यवहार करणे जमले नाही. यामूळे ब्रिटिशांनी एजंसीगृहे तयार केली. ही एजंसीगृहे म्हणजेच आजच्या बॅक व्यवसायायाची सुरवात होय. इंग्रजानी सर्वप्रथम १७७० मध्ये कलकत्ता येथे बॅक ऑफ हिदूस्थान ची स्थापना केली. त्यानंतर बॅक ऑफ बंगाल,बॅक ऑफ बॉम्बे आणि बॅक ऑफ मद्रास ची स्थापना केली. १९२१ मध्ये या सर्व प्रेसिडेंसी बॅकेचे एकत्रीकरण करुन इंम्पीरिअल बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. रिझर्व्ह बॅकेच्या स्थापनेपूर्वी इंपिरिअल बॅक मर्यादित प्रमानात केद्रीय बॅकेचे कार्य करीत होती. रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडियाचा कायदा १९३४ मध्ये मंजूर करण्यात आला असून १ एप्रील १९३५ मध्ये रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली.बॅकिंग नियमन कायदा १९४९ लार मंजूर करण्यात आला व या नियमाने रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया सरकारी नियंत्रणखाली आणल्या गेली. या कायदयाअंतर्गत रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया ला बॅकांच्या पर्यवेक्षण आणि नियंत्रणाखाली विस्तृत अधिकार मिळालेत.

स्वातंत्रयापूवी बॅकांवर मोजक्याच लोकांचे नियंत्रण होते.सामाण्य जनता बॅकापासून बरिच दूर होती. त्यामूळे स्वातंत्रयानंतर भारत सरकारने १९५५ इंपिरिअल बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करुन स्टेट बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना केली. १९६९ मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी पन्नास कोटी पेक्षा जास्त

आहे अशा १४ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. व बॅक व्यवसाय हा सामान्य माणसापर्यन्त पोहचविण्याचा प्रयत्न सरकारने केला. त्यानंतर १९८० मध्ये ज्या ब्कांच्या ठेवी २०० कोटीपेक्षा जास्त आहे अशा ६ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले व बॅक व्यवसाय सामान्य मानसापर्यन्त पोहचविण्याचा प्रयत्न सरकारने कलेला आहे.

बॅकांना सक्षम बनविण्यासाठी १९९१ मध्ये रिझर्व्ह बॅकेचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिहमं यांच्या अध्यक्षेतेखाली समिती स्थापन करण्यात आली.या समितीने १९९२ मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकृत बूॅकींग पद्वती लागू करण्यासाठी बॅकिंग क्षेत्रासाठी व्यापक सुधारना सूचविल्या होत्या. १९९३ मध्ये बॅकिंग रेग्यूलेशन कायदयातील दुरस्ती मूळे नविन खाजगी क्षे.त्रातील बॅकेचा समावेश झाला. १९९८ मध्ये बॅकिंग सेंवा सुधारण्यासाठी नरसिहंम याच्या अध्यक्षतेखाली पून्हा समीती स्थापन करण्यात आली..या समीतीने बॅकिंग क्षेत्रातील स्वायत्ता देशातील ४ स्तरिय बॅकिंग व्यवस्था,विहीत भांडवली पर्याप्त व्यवस्था निकष वाढविणे आणि परदेशी बॅकांच्या प्रवेशसंबधी या समीतीने शिफारशी केलेल्या होत्या.

भारतातील बॅक्रिंग उदयोगाचा विकास गेल्या काही वर्षामध्ये फार मोठया प्रमानात झालेला आहे. पतविस्ताराचा उच्च वेग, विकसित बाजारपेठेतील बॅकांप्रमाने नफा, उत्पादकतेत वाढ,,गैरकार्यक्षम मालमत्तेचे प्रमाण कमी, आर्थिक सर्वसमावेशक लक्ष,यामूळे भारतीय बॅकींग व्यवस्था मजबूत बनत आहे. या पेपरमध्ये बॅकिंग उदयोगाला समोर जाण्यासाठी शक्यता असलेल्या विविध आव्हानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उदिष्टे

बॅकिंग क्षेत्राची ऐतिहासीक प्राश्र्वभूमी तपासणे
बॅकिंग क्षेत्रातील आव्हानाचा अभ्यास करणे
बॅकिंग क्षेत्रातील विकासासंबधी उपाय सूचविणे

संशोधन पद्वती

प्रस्तूत संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्वतीचा वापर करण्यात आलेला

ऐतिहासिक पार्ईभूमी

भारतामध्ये सर्वप्रथम बॅक ऑफ हिदूस्थानची स्थापना १८७० मध्ये झाली.ही भारतातील सर्वप्रथम बॅक होय. त्यानंतर प्रेसिडेन्सी बॅकेच्या अधिनियम अंतर्गत १८७६ मध्ये बॅक ऑफ कलकत्ता.बॅक आुॅफ बॉम्बे, बॅक ऑफ मद्रास या तीन बॅकाची स्थापना करण्यात आली.१९२१ मध्ये या सर्व प्रसिडेन्सी बॅकांचे एकत्रीकरण करुन इंम्पिरिअल बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर बॅक व्यवसाय हा खाजगी होता.सामाण्य मानसापासून हा व्यवसाय कोसो दूर होता. ही उनिव लक्षात घेवून १९६९ मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी ५० कोटीपेक्षा जास्त होत्या अशा १४ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. बॅक व्यवसाय सामाण्य मानसासाठी उपलब्ध करुन देण्यात आला.त्यानंतर १९८० मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी २०० कोटी पेक्षा जास्त आहे अशा ६ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले त्यानंतर १९९१ मध्ये रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया चे माजी गव्हर्नर एम. नरसिहम याच्या अध्यक्षतेखाली समीती नियूक्त केलेली होती.व पून्हा १९९८ मध्ये एम. नरसिहम यांच्या अध्यक्षतेखाली समीती नियूक्त केलेली होती. या समीतीने चार स्तरिय बॅकिंग संरचना,विहित भांडवली निकष वाढविणे, आणि खाजगी बॅकांना प्रवेश अशा प्रकारच्या शिफारशी केलेल्या होत्या.सर्व शिफारशिची अंमलबजावणी तात्काळ करण्यात आलेली नाही परंतू ही समीती बॅकिंग क्षेत्रातील सुधारण्यामध्ये एक प्रमूख घटना असल्याचे सिद्व झालेले आहे.

भारतातील बॅक्रिंग क्षेत्र हे भारतीय रिझर्व्ह बॅकेच्याक्षेत्राखाली कार्य करते.नियामक— केद्रिय बॅक, शेडयूल व नॉन शेडयूल बॅकां असलेल्या बहूस्तीय नेटवर्कसह बॅक आधारीत वित्तीय प्रणालीचे

अनूकरण करता. या शेडयूल व नॉनशेडयूल बॅका विविध श्रेणीमध्ये कार्य करतात. ज्यात मोठया सरकारी बॅका, जून्या खाजगी बॅका,नविन खाजगी बॅका, परदेशी बॅका, प्रादेशिक ग्रामीण बॅका,सहकारी बॅका,बिगर बॅकिंग वित्तीय संस्था आणि विकास वित्तीय संस्था. अत्यंत उपयूक्त आणि अपरिहार्य अशी व्यवहारीक बॅकिंग संरचना भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावत आहे.

१९८८ मध्ये सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली बॅकांच्या संगणकीकरणावर समीती स्थापन करण्यात आलेली होती. व तेव्हापासूनच भारतात डिजिटल बॅकिंगची सूरवात झालेली होती.व भारतातील बॅकाच्या कामकाजात झापाटयाने बदल झालेला आहे. एमआयसिआर,आधारीत चेक,ई बॅकिग मोबाईल बॅकिंग, अशा प्रकारचे अनेक नवनविन तंत्रज्ञान बॅकिंग क्षेत्रात वापले जात आहे. व ग्राहकाना नवनविन प्रकारच्या सेवा बॅक ग्राहकांना देत आहे.

बॅकिंग क्षेत्रापुढील आव्हाने

१. एन.पी.ए. हे बॅकेसमोरिल सर्वात मोठे आव्हान आहे. एन.पी.ए. ला बूडित कर्ज असेही म्हणतात.देशातील एकूण एन.पी.ए. मध्ये ७० टक्के पेक्षा जास्त वाटा हा कॉपोरेट क्षेत्राचा आहे. भारतीय बॅकांना हा सर्वात मोठा धोका आहे.गेल्या काही वर्षात अर्थव्यवस्थेतील मंदीमूळे एन.पी.ए . मध्ये मोठया प्रमाणत वाढ झालेली आहे. ही कर्ज परत मिळत नसल्यामूळे बॅकांचे फार मोठया प्रमानात नूकसान होत आहे. जेव्हा कर्जदार कर्ज फेडण्यास तयार नसतो जेव्हा बॅक दिर्घ कालावधिसाठी परतफेड करण्यासाठी कर्ज अधिक लवचिक बनवते. तेव्हा पुनर्रचित मालमत्तेमूळे बॅकेच्या नफयावर परिणाम होतो. आय.एम.एफ. च्या अहवालानूसार भारतातील एकूण कर्जापैकी ३६.९ कर्जाला धोका आहे.तरीही भारतामधील बॅकामध्ये ६.९ टकके नूकसान शोषण्याची क्षमता आहे.जर कर्ज वाईट झाली तर बॅकांना फार मोठया नुकसानीला समोर जावे लागते.

२. जोखीम व्यवस्थापन प्रणाली सुधारने आर.बी.आय.ने १९९ मध्ये बॅकामधील मालमत्ता दाईत्व व्यवस्थापन आणि जोखीम व्यवस्थापन प्रणालीवर मार्गदर्शन तत्वे जाहीर केली होती. आणि ऑक्टो२००२ मध्ये क्रडिट जोखीम व्यवस्थापन व बाजार जोखीम व्यवस्थापनावर मार्गदर्शन नोटस आणि २००५ मध्ये ऑपरेशन रिक्स मॅनेजमेंटसवर नोटस जाहीर केलेली होती.जोखीमीवर लक्ष केंदीत केले तर त्याची अंमलबजावनी स्वत:च एक अंत म्हणूनपाहिले जावू शकत नाही. सध्याचे व्यावसाईक वातावरण जोखीम व्यवस्थापनासाठी एकात्मीक दृष्टीकोनाची मागणी करते.प्रत्येक जोखीम स्वतंत्रपणे व्यवस्थापीत करणे यापूढे पूरेशे नाहीत. भारतातील बॅका वयक्तीक संगमेट सिस्टममधून एंटरप्राईझवाईड रिस्क मॅनेजमेटकडे जात आहे. यामूळे बॅकेतील जोखीम व्यवस्थापन कौशल्याची अधिक मागणी होत आहे.आणि क्षमता वाढविण्याची गरज समोर आलेली आहे. प्रथम प्राध्यान्य संपूर्ण जोखीम एकत्रीकरणाच्या इष्टतेकडे देखिल लक्ष देणे आवश्यक आहे.

३. भारतातील बहूसंख्य जनता ग्रामीण भागात राहते.सध्याग्रामीण भागात बॅकेच्या पूरेशा शाखा नाहीत.एटीएम नाहीत. बॅकिग क्षेत्राकडे अजूनही ग्रामीण भागातील बाजारापर्यन्त पोहचण्यासाठी पायाभूत सुविधा नाहीत. ज्या शाखा ग्रामीण भागात आहे त्या शाखेमध्ये तांत्रीक सुधारण्याचा अभाव आहे. शहरातील बॅकामध्ये असलेल्या सेवा ग्रमीण भागात आढळून येत नाही. बॅकांना स्पर्धा करावयाची असेल तरहे सर्व आवश्यक आहे. .

४. फसवणूक हे कर्जदाराद्वारे केलेले जानूनबूजून केलेल कृत्य आहे. यामध्ये गुतविलेल्या निधिचा घोटाळा दिसून येता .या फसवणूकीमध्ये अकाउट फसवणूक,डीमांड ड्रॉप फसवणूक विमा नसलेल्या ठेवी, बिल डिस्केकटिग फसवणूक फसवे कर्ज इ. उदाहरणे आहेत.

५. भारतीय बॅकांनी संगणीकृत कामकाज सूरु केलेले आहे आणि इतरही तांत्रीक सुधारना केलेल्या आहेत.परंतू त्या पूरेशा आहेत काय मोठया शहरातील बॅकेकडे पूरेशे तंत्रज्ञान आहे परंतू

ग्रामीण बॅकेकडे नाही त्यामूळे मोठया शहरातील बॅका व ग्रामीण क्षेत्रातील बॅका च्या शाखेची तूलना करता येणार नाही.

६. सध्या सार्वजनिक क्षेत्रातील बॅकेमधून अधिक कर्मचारी निवृत्त होत आहे.तर कनिष्ठ स्तरावरील तरुण कर्मचारी अधिक अनूभव असणा—याची जागा घेत आहे.परिणामत:हा मध्यम व वरिष्ठ पातळीवर एक आभासी पोकळी निर्माण होत आहे.

७. ग्राहक सेवा बॅकिग पद्वतीबाबत चिंता आहे. ज्यात लोकसंख्येच्या मोठया वर्गाला विशेष: निवृत्ती वेतनधारक, स्वयरोजगार आणि असंघटीत क्षेत्रात काम करणा—या वगळले जाते. बॅकानी लोकसंख्येच्या सर्व वर्गाना समानतेच्या आधारावर समान बॅकिंग सेंवा देने अपेक्षित आहे.ग्राहकां च्या हिताना केव्हा केव्हा पूर्ण संरक्षण दिले जात नाही.त्यांच्या तक्रारीची योग्य दखल घेतली जात नाही.

८. भांडवल पर्याप्तेचे प्रमाण बॅकेत कीती भांडवल आहे.यावरुन कळते.जेव्हा भांडवल कमी पडते. तेव्हा बॅकेला पैसे उधार घ्यावे लागतात किंवा ठेविदाराचे पैसे कर्ज देण्यासाठी वापरावे लागतात. हा पैसा मात्र बॅकेच्या स्वत:च्या भांडवलापेक्षा जोखीमीचा आणि धोकादायक असतो. सीआरएआर मधील घसरण चिंताजनक आहे. सीआरएआर मध्ये साततयाने घट होत आहे. बॅका सहजपणे उभारु शकत नाही. विशेष: सार्वजनिक क्षेत्रातील बॅका ज्याच्याकडे जास्त कर्ज आहे.जर बॅकानी आपले भांडवल वाढविले नाही.तर बॅका आ.बी.आय. ने ठरविलेल्या किमान भांडवलाची आवश्कता पूर्ण करण्यास अपयशी ठरतात अशावेळी बॅकांना गंभिर समस्याना समोर जावे लागते.

संधी

१. ग्रामीण भागातील लोक अजूनही अध्यावत तंत्रज्ञानासह सुसज्य नाहीत.नवकल्पनासाठी ही संधी आहे.या संधीचा वापर करण्यासाठी काही नाविण्यपूर्ण मार्ग शोधण्यासाठी ग्रामीण जनतेला तंत्रज्ञानासह सुसज्य ठेवले पाहिजे. ग्रामीण बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी नवकल्पना आवश्यक आहे.

२. कोविड नंतरच्या काळानंतर ब—याच संस्थाना हे समजले की काही परिस्थितीमध्ये घरुनच कामकरणे अधिक उत्पादनक्षम असू शकते. म्हणून संस्थानी त्यांच्या कार्यक्षक्तीचा एक महत्वाचा काहीना घरी काम करण्याची संधी प्राप्त होवू शकते एकीकडे कर्मचा—याची व्यस्तता ,समाधान काम करण्याच्या वेळा कमी त्यामूळे बॅकेच्या खर्चात लक्षणिय बचत होवू शकते.

३. बॅकातील अनेक ग्राहकापैकी बरेच ग्राहक डिजीटल बॅकींग सेवेचा लाभ घेत आहे. बॅकांनी या सर्व डिजीटल ग्राहकांना सर्व संकटापासून दूर ठेवण्याची एक मोठी संधी आहे

४. बॅकानी त्यांची संसाधने पूनगठीत शाखा,नेटवर्क कमी, कमी झालेले मनूष्यबळ, आस्थापना खर्चात नाटयमय घट, कर्मचा—याच्या कौशयाचा सन्मान आणि प्रतीभावंत व्यवस्थापकीय पूल आकर्षित करण्याच्या नाविण्यपूर्ण मार्गाच्या रुपात पूनरचना करावी लागेल.

५. भारतीय बॅकींग प्रणलीमध्ये सर्वात मोठी संधी ग्राहक आहे.भारतीय ग्राहक आता आपल्या जिवनशैलीच्या आकांशा लहानवयात पूर्ण करु पाहात आहे. त्यात इक्विटी आणि कर्जाच्या इष्टत्तम संयोगाने अधिक उपभोक्ता आणि मालमत्ता निर्मीतीसाठी स्पर्धात्मक अत्याधूनिक रिटेल बॅकिंग सेवांची मागणी वाढत आहे.ग्र्रहक विविध उत्पादने व सेवांच्या बाजारपेठेचे प्रतीनिधित्व करतो.ग्राहक उपयोगी वस्तू कंपण्या या संभावतेचा वापर करण्यास तयार आहे. बॅकांनी त्याचा जास्तीत जास्त फायदा घ्यावयाचा आहे.

भारतातील बॅकिंग क्षेत्राच्या विकासासाठी उपाय

एन.पी.ए. व्यवस्थापन

ग्राहक संबध व्यवस्थापन

व्यावसाईक दृष्टीकोन

शाखा विस्तार
मालमत्ता पूनरर्चना
कर्ज देण्याच्या प्रक्रीयेत बदल
विलीनीकरण
गुणवत्ता व्यवस्थापन
नाविण्य पूर्णउत्पादन ऑफर
घरोघरी सेवा देण्याचा दृष्टीकोन

निष्कर्ष

बॅक्रिंग क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील महत्वाचे क्षेत्र आहे. हे क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेला आर्थिक बळ देण्याचे कार्य करते. भारतातील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रात या क्षेत्राचा प्रसार झालेला आहे. परंतू तरीसुद्वा तळागळात बॅकेची शाखा दिसून येत नाही.त्याकरीता बॅकेने भरीव कामगीरी करणे आवश्यक आहे.खाजगीकरण,उदारीकरण,व जागतीकीकरणाच्या धोरणमूळे बॅकीग क्षेत्रात अनेक बदल झालेले आहेत. व बॅकेने आपल्या क्षेत्राचा विकास व विस्तार मोठया प्रमानात केलेला आहे. व यासाठी बॅकेला अनेक मोठया संधी प्राप्त झालेल्या आहेत. आज डिजीटल बॅकिंगमूळे बॅक घरोघरी पोहचलेली आहे. परंतू तेवढया मोठया प्रमानात धोका सूदधा निर्माण झालेला आहे.त्यामूळे बॅकेला सुरक्षितता ठेवून मोठया प्रमाणत कार्य करण्याची गरज आहे व ग्राहकाच्या हिताचे सक्षण करणे ही सुदधा जबाबदारी बॅकेची आहे.

संदर्भ

Goyal K.A. and Joshi V.2011 merger in banking Industry of Indian :same emerging issues Asian Joural of business and manegment science 1(2)157-165
Bartel A.P. 2004 Human Resource management and organization perfor mance .evidence from retail21 Bankingindustrial and labour relationreview 57(@0181-203
Sharma N.L. and shekher –Indian banking Indrustry challehge and opportunities
Manikyam R.C.- Indian Banking sector –challehgs and opportunities
Rbi.org.in
http;maharastratimes.com
yojana 2018

ISSN : 2278-9308
March, 2023

छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण : एक अभ्यास

प्रा.डॉ.साईनाथ शेटोड
इतिहास विभागप्रमुख शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर.
ई-मेल - sainathrahatikar@gmail.com मो.क्र. 9284479220

प्रस्तावना :-

मराठ्यांच्या इतिहासाचे प्रामुख्याने दोन कालखंडात विभाजन करण्यात येते. पहिला 'शिवकाळ' आणि दुसरा 'पेशवेकाळ'. इ.स. 1630 ते 1707 हा शिवकाळ होय. शिवकाळात छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज व छत्रपती शिवाजी तिसरे यांनी राज्य केले. शिवकाळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विचारसरणीचा प्रभाव शासन व्यवस्थेवर दिसूनयेतो. तर पेशवेकाळात पेशव्यांचा.

छत्रपती संभाजी महाराजांचा कालावधी तसा खूप छोटा आहे अन् तोही धामधुमीचा. त्यांच्या इ.स. 1681 ते 1689 या नऊ वर्षांच्या काळात पोर्तुगीज, सिद्धी, इंग्रज व मोगल या बलाढ्य शत्रुंनी स्वराज्यावर हल्ले सुरू केले. तसेच अंतर्गत गटातूनही त्यांच्याविरूद्ध विविध 'कट कारस्थाने' ही रचण्यात आली. त्यामुळे छत्रपती संभाजी महाराजांना एकाचवेळी परकीय व अंतर्गत शत्रुंच्याविरूद्ध संघर्ष करावा लागला आहे. अशा परिस्थितीत सुद्धा संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्याचे संरक्षण केले आणि स्वराज्यातील व्यापार-उदीम पूर्ववत चालू असल्याचे दिसूनयेते.

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या व्यापारविषयक धोरणाचा अभ्यास करताना प्रामुख्याने अंतर्गत व्यापारी धोरण व परकीयव्यापारी धोरण अशा दोन भागांचा अभ्यास करावा लागतो. हा विषय अत्यंत व्यापक आहे. परंतु प्रस्तुत ठिकाणी छत्रपती संभाजी महाराजांच्या केवळ अंतर्गत व्यापारी धोरणांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

गृहितके :-

(1) छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वराज्यात अंतर्गत व्यापाराच्या विकासाचे व संरक्षणाचे धोरण स्वीकारले होते.

उद्दिष्ट्ये :-

(1) छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वराज्यातील अंतर्गत व्यापाराच्या विकासासाठी कोणते धोरण स्वीकारले?

(2) व्यापार व व्यापारी यांच्या संरक्षणासाठी काय केले? या संदर्भात जाणून घेणे प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनाचा उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती व संदर्भ साधने :-

प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी संदर्भ संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या व्यापारविषयक धोरणाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध साधने उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये काही प्राथमिक तर काही दुय्यम साधनांचा समावेश आहे. प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी दुय्यम संदर्भ साधनांचा आधार घेतला आहे.

सतराव्या शतकातील महाराष्ट्राची व्यापार स्थिती :-

शिवकालीन महाराष्ट्रात खेडे स्वावलंबी आणि स्वयंपूर्ण होते. त्या काळात व्यवसाय हे जातीवर आधारित असून जातीबाहेरचे व्यवसाय करण्याची फारशी प्रथा नव्हती. कसब्याच्या ठिकाणी आठवडी बाजार भरत असे. तेथे पंचक्रोशीतील लोक आपले वस्तू खरेदी-विक्री करत असत.

सतराव्या शतकात दळणवळणाची फारशी व्यवस्था असल्याचे दिसूनयेत नाही. पायवाटा, गाडीवाटा यांचा अधिक भरणा होता. कोकणात जलमार्ग होते. देश आणि कोकण यांना जोडणारे अनेक घाटमार्ग होते. त्यांचा वापर

व्यापारासाठी आणि वाहतुकीसाठी होत असे. चौल, दाभोळ, कल्याण, भिवंडी, राजापूर, वेंगुर्ला, पेण इत्यादी व्यापारी केंद्रे प्रसिद्ध होती.

छत्रपती शिवाजी महाराज हे युगपुरुष होते. व्यापारवृद्धी शिवाय राज्य भरभराटीला येणार नाही याची त्यांना खात्री होती. म्हणून त्यांनी आपल्या राज्यातील व्यापाऱ्यांना अनेक सवलती आणि जकातीत सूट दिल्याची उदाहरणे आढळतात. आज्ञापत्रामध्ये त्यांचे व्यापारविषयक धोरण सूत्ररुपाने आले आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर छत्रपती संभाजी महाराजांकडे स्वराज्यांची जबाबदारी आली. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सर्वाधिक प्रभाव शिवाजी महाराजांचा होता. त्यामुळे त्यांच्या व्यापारी धोरणावरही छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या धोरणांचा प्रभाव दिसूनयेते.

छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारी धोरण :-

(1) व्यापाऱ्यांना सवलती :-

इ.स.1685 मध्ये जंजिरेकर सिद्धी याने चेऊल प्रांतात लुटालूट केली. त्याबद्दल तेथील देशमुखांनी सुभेदार रायाजी सदक प्रभुला सांगितले की, "गनिमांनी येऊन शहर जाळून, लूटमार केल्यामुळे रयत परागंदा झाली आहे. 'व्यापारी व सराफी' गाव सोडून गेले आहेत. त्यांना कौल मिळाला तर तेही पुन्हा तेथे येऊन आपला धंदा सुरू करणार होते. तेव्हा सुभेदाराने पंतप्रधानांचा कौलनामा आणून देतो असे सांगून पुन्हा वसाहत करूनव्यापार, शेती करण्यास सांगितले. त्यानुसार 30.10.1687 रोजी हा कौलनामा सादर करण्यात आला होता."[1] हा कौलनामा खूप मोठा असला तरी त्यातील व्यापारविषयक कलमांचे येथे विवेचन करणे योग्य राहील.

(अ) शेतीप्रमाणेच गनिमांमुळे व्यापाऱ्यांचेही नुकसान झालेले होते. चेऊल प्रांत दोन वर्ष ओसाड पडला होता. तेथील व्यापारी, सोनार निरनिराळया जागी निघून गेले होते. त्यामुळे व्यापार उदीम बसला होता. तेव्हा त्यांची विनंती मान्य करून त्यांनाव्यापारासाठी सवलती दिल्या.

(2) काही व्यापाऱ्यांचे मागील कर्ज दिवाणाकडे, मामलाकडे व महालाकडे होते. ते कर्ज मिळाल्यावर व्यापार सुरू करणार होते. त्यांच्याही मागण्या मान्य करण्यात आल्या.

(3) चेऊल शहरात वसाहत आल्यावर सोनार, सराफ तेथे वस्ती करणार होते. त्यांच्याकडून कोणी कर्ज व उसनेपासने मागणार नाही असे सरकारकडून आश्वासन देण्यात आले.

(4) दिवाण लोक कामे करवून घेऊन त्याची मशागत देत नसत. म्हणून जे कामे करतील त्यांना मजूरी मिळण्याची व्यवस्था करण्यात आली.[2]

अशाप्रकारे चेऊलच्या व्यापाऱ्यांना व वसाहत करणाऱ्यांना दि. 30.10.1687 रोजी सादर करण्यात आला. छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील व्यापाराच्या विकासासाठी या कौलनाम्यास मान्यता दिली. यावरून ते व्यापाराच्या विकासासाठी किती सकारात्मक होते हे समजते.

(2) कारखान्याची उभारणी :-

"छत्रपती संभाजी महाराजांनी इंग्रज व फ्रेंचाकडून दारूगोळा व तोफांची मागणी केली, परंतु इंग्रजांनी टाळाटाळ करून दारूगोळा दिला नाही. अन् फ्रेंचाकडूनयोग्यवेळी व्यापाराची पूर्तता होत नसे. म्हणून त्यांनी इ.स. 1682 मध्ये 'डिचोली' आणि 'कुडाळ' येथे दारूगोळयाचे दोन कारखाने उभारण्यासाठी लागणारा गंधक, सोरा वगैरे साहित्य कर्नाटक आणि मलबार येथून आणल्याचे दिसूनयेते."[3]यावरून संभाजी महाराजांनी दोन कारखाने काढल्याचे उल्लेख कागदपत्रात सापडतात.

असे असले तरी 1684 मध्ये छत्रपती संभाजी महाराजांनी इंग्रजांकडे 'दारूगोळा व तोफांची' मागणी केली होती, असे कॅप्टन केजवीनयांच्या पत्रातून उल्लेख सापडतो. दि. 28.01.1684 रोजी कॅप्टन केजविनने आपल्या

राजाला लिहिलेल्या पत्रात म्हणतो, "आपल्या शेजारी असलेल्या बलवान संभाजी राजाने पोर्तुगीजांच्या 40 मैल लांबीचा प्रदेश बेचिराख केला आहे. आता तर त्याने आपल्या ताब्यातील 'एलिफंटा' आणि 'करंजाही' घेतला आहे. 30,000 (तीस हजार)सैन्य घेऊन तो सरहद्दीवर आपल्याला धमकी देत आहे. छत्रपती संभाजी महाराजांनी आमच्याकडून 400 पिपे बंदुकांची दारू, 60 मोठ्या तोफा, 4000 पौंड कथिल, 400 वार कापड, 150 लहान बोटी आणि एक मोठी बोट इत्यादी गोष्टींची मागणी केली आहे."[4]

केजविनच्या या पत्रावरून छत्रपती संभाजी महाराजांना दारूगोळ्यांची व तोफांची किती गरज होती हे लक्षात येते.

(3) अंतर्गत व्यापाराचे संरक्षण :-

छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या अंतर्गत व्यापाराचे संरक्षण करण्याचे धोरण अंगिकारले होते. स्वराज्याला सागरी किनारपट्टीवरील आरमारी शक्तीशी लढा देऊनच आपल्या व्यापाराचे संरक्षण करावे लागत होते. त्यांनी पोर्तुगीज, सिद्दी व इंग्रज या परकीयांशी लढण्यासाठी आपली आरमार शक्ती वाढवित राहिले आणि आपल्या व्यापाराचे संरक्षण केले.

16 मे 1682 च्या मुंबईकर इंग्रजांनी सुरतकरांना लिहिलेल्या पत्रात छत्रपती संभाजी महाराजांच्या आरमारी शक्तीचा उल्लेख आढळतो. त्यावेळी संभाजी महाराजांकडे 85 गलबते 5 हजार माणसे, 57 युद्ध नौका (छोट्या होड्या वगळून), 5 हजार सौनिकांचे तळ, तीन शिडांची गुराबे इ. होते.[5]

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या रयतेच्या, व्यापार व शेतीच्या संरक्षणासाठी अद्यावत असे आरमारी सामर्थ्य वाढविले होते. या शक्तीच्या जोरावरच त्यांनी स्वराज्याचे व स्वराज्यातील शेती, उद्योग, व्यापार व लोकांचे संरक्षण केले होते, असे म्हणता येईल.

(4) व्यापारवृद्धीसाठी प्रयत्न:-

छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील व्यापाराच्या वृद्धीसाठी प्रयत्न केले होते. मराठी व्यापारी केवळ आपल्या राज्यातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले वस्तू पाठवावेत म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले होते. "इ.स. 1681 च्या ऑक्टोबर महिन्यात मराठ्यांचे एक जहाज 'पोर्टो-नोव्हो' येथून कापड घेऊन 'मलाक्काला' (हे आता मलायाच्या संघराज्यात आहे) गेले. तेथे जहाजातील सर्व माल विकण्यात आला. कोरोमंडलचा डच गव्हर्नर पिट याच्या विनंतीमुळे या जहाजाच्या नावाड्यास (Nakhuda) सर्व प्रकारचे सहाय्य देण्यात आले."[6] असा उल्लेख डच पत्रव्यवहारात आढळतो.

यावरून छत्रपती संभाजी महाराज आपल्या राज्याच्या व्यापारवृद्धीसाठी प्रयत्न होते असे म्हणता येईल.

सारांश :-

छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील व्यापाऱ्यांना सवलती देऊन त्यांना आपापल्या पेठेत व्यापार करण्यासाठी सांगितले. आपल्या व्यापाराच्या संरक्षणासाठी देखील ते तत्पर होते. त्यांनी आपली आरमार शक्ती अद्ययावत ठेवली होती. त्यामार्फत व्यापारी व रयत यांचे संरक्षण करत होते.

छत्रपती संभाजी महाराजांनी 'डिचोली' आणि 'कुडाळ' येथे दारूगोळयाचे दोन कारखाने काढल्याचा उल्लेख कागदपत्रामध्ये सापडतो. तसेच आपले व्यापारी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरूनव्यापार करावेत म्हणून त्यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसूनयेते. त्यांच्या या धोरणाचा परिणाम म्हणून इ.स. 1681 मध्ये मराठ्यांचे एक जहाज 'पोर्टो नोव्हो' येथून कापड घेऊन मलाक्काला गेले आणि तेथे त्यांचा सर्व माल विकण्यात आला.

थोडक्यात, छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वकीयव्यापाराच्या विकासाबरोबरच तिच्या संरक्षणासाठी आणि वृद्धीसाठी अतोनात प्रयत्न केले होते असे म्हणता येईल.

संदर्भ :-

(1) गोखले डॉ.कमल, 'शिवपुत्र संभाजी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, 2014, पृ.क्र. 379.
(2) कित्ता, पृ.क्र. 381-382
(3) कित्ता, पृ.क्र. 416-419
(4) कॅप्टन केजविन, 'टु द किंग', दि. 28.01.1684
(5) बॉम्बे टु सुरत, दि. 16.05.1682.
(6) डच रेकॉर्डस्, डग रजिस्टर, भाग-29, 1681, पृ.क्र. 641

ISSN : 2278-9308
March, 2023

भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

प्रा. निलेश अरूण दूर्गे
सहाय्यक प्राध्यापक(अर्थशास्त्र विभाग) भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय
एटापल्ली, जि.गडचिरोली
मो.नं. 9421115541 profnadurge@gmail.com

सारांश

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ओळख केवळ राज्यघटनेची निर्मिती व दलितांच्या उद्धारापुरती मर्यादित नसून आज जगात एक महान अर्थतज्ञ म्हणून ओळखले जाते. डॉ.आंबेडकरांनी देशातील अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी त्यांचे कार्य अतुल्य आहे. आंबेडकरांचे विचार अर्थशास्त्रातील पॅरेटोच्या महत्तम कल्याणच्या विचाराची सुसंगत आहेत. ज्यात प्रत्येक नागरिकाचे महत्त्व कल्याण साधण्याचे उद्दिष्ट आहे. आंबेडकरांचे विचार कृषी, उद्योग या पुरतीच नाही तर देशातील आर्थिक नियोजन, कल्याणकारी अर्थशास्त्र, कामगार विषयक कायदे, चलन निर्गमन, विदेशी विनिमय, रिझर्व अधिकोष, बजेट आणि राजस्व इत्यादी विषयावर त्यांचे प्रभुत्व आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला निर्धारित करणाऱ्या अनेक क्षेत्राचे काम व त्या क्षेत्रात कार्य करताना त्यांचा उद्देश सर्व भारतीय नागरिकांचे कल्याण व हित साधने हेच होते. आर्थिक नियोजनासाठी देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना विशेष सवलती देऊन आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे, महिला वर्गाचे सर्वांगिण विकासाकरता संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्वावलंबन व गरिबी दूर करणे इत्यादी आर्थिक नियोजन सुचवले. आर्थिक कल्याणासाठी देशांमध्ये राष्ट्रीय योग्य निती राबवण्यावर त्यांनी भर दिला. देशातील कामगाराच्या हितासाठी विविध कामगार कल्याण कायद्यात सुधारणा केले. ज्यामुळे श्रमिक वर्गाला योग्य न्याय प्राप्त करून देता आला. देशातील अर्थव्यवस्थेचे हित जोपासण्यासाठी आणि न्यायसंगत बजेट आणि राजस्व डॉ.आंबेडकरांनी मान्य केले. म्हणूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपुर्ण आहे.

बीजशब्द:- आर्थिक नियोजन, कल्याणकारी अर्थशास्त्र, कामगार कायदे, बजेट आणि राजस्व

प्रस्तावना

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक बहुआयामी प्रतिभा संपन्न व्यक्तिमत्व आहे. त्यांनी आपले संशोधन व चिंतन अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने सुरू केले. सन 1923 साली "द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी, इट्स ओरिजन अँड इट्स सोल्युशन", तर 1935 साली " दि इवोल्युशन ऑफ प्रोव्हेन्शिअल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया" ही दोन पुस्तके प्रकाशित केली. त्यांनी निमितपणे अर्थशास्त्राच्या विविध विषयावर व्याख्याने देऊन त्याचबरोबर आंबेडकरांचे लिखाण, चिंतन हे सामाजिक क्षेत्रातील विद्यमान समस्या, राजकारण, कायदे, धार्मिक व नैतिक विषयाच्या दिशेने सुरू होते. वेगवेगळे विद्यापीठातून त्यांनी व्याख्याने दिली तसेच घटना सभेच्या बैठकीतून दिलेले त्यांचे व्याख्याने प्रकाशित झाली या विविध स्त्रोतामधून त्यांचे आर्थिक चिंतन दिवसेंदिवस अधिक समृद्ध होत गेले. डॉ.आंबेडकरांनी देशातील अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी त्यांचे कार्य अतुल्य आहे.

डॉ.आंबेडकरांनी आर्थिक नियोजनासाठी देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, आर्थिक कल्याणासाठी देशांमध्ये राष्ट्रीय योग्य निती राबविणे, देशातील कामगाराच्या हितासाठी विविध कामगार कल्याण कायद्यात सुधारणा, देशातील अर्थव्यवस्थेचे हित जोपासण्यासाठी आणि न्यायसंगत बजेट आणि राजस्वचा स्वीकार तसेच उद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी कृषी क्षेत्रातील विकासावर भर देण्याची गरज डॉ.आंबेडकरांनी मान्य केले आहे. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत योगदान किती आहे, याचा अभ्यास करणे योग्य ठरते.

संशोधनाचे उद्दीष्टये

1. डॉ. आंबेडकरांची आर्थिक नियोजन ही संकल्पना अभ्यासणे.
2. भारतीय कामगार विषयक कायद्यात डॉ.आंबेडकरांचे यांचे योगदान तपासणे.
3. डॉ.आंबेडकरांच्या कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे विचार अभ्यासणे.
4. डॉ.आंबेडकरांच्या कृषी क्षेत्रविषयी योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला असुन यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्र व इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान

1. आर्थिक नियोजन

डॉ.आंबेडकरांनी देशातील आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी देशाने एक योग्य असे आर्थिक नियोजन स्वीकारणे गरजेचे होते. भारतात ब्रिटिशांनी जवळपास 190 वर्ष ब्रिटिश राजवटीतून देशातील आर्थिक पिळवणूक केली. परंतु भारत 1947ला स्वतंत्र झाल्यानंतर देशातील मुख्य पक्ष असलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष आणि प्रथम पंतप्रधान पंडित जवारलाल नेहरूच्या प्रेरणादायी नेतृत्वात आर्थिक नियोजनाशी आपली प्रगती व्हायला पाहिजे होती, परंतु आर्थिक नियोजन नसल्याने हवी तेवढी प्रगती झालेली नाही. पण डॉ.आंबेडकर यांनी स्वतंत्र भारताचे पहिले मजूर मंत्री असताना त्यांनी देशाच्या विकासाकरिता आर्थिक नियोजनाची काही ठळक वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यामध्ये भारतातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागण्यासाठी अन्नधान्याचे उत्पादन वाढ करणे, राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, भविष्यातील आर्थिक विकासाचा पाया असणाऱ्या औद्योगीकरणाचा वेग वाढवणे, श्रमिक आणि सुशिक्षित तरुणांसाठी अनेक रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, तंत्रज्ञानाचा वापर करून अधिकाधिक रोजगार निर्माण करणे, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना विशेष सवलत देऊन आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे आणि शहरी व ग्रामीण भागातील आर्थिक असमानता दूर करून सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या दलित, आदिवासी, ओबीसी, अल्पसंख्यांक व महिला वर्गात सर्वांगीण विकासाकरिता संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्वावलंबन व गरिबी दूर करणे इत्यादीचा समावेश आर्थिक नियोजनात डॉ.आंबेडकर यांनी केलेला आहे.

2. कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे विचार

अर्थशास्त्र हे मानवी कल्याणाच्या उद्दिष्टांनी तयार झाले असल्याने अर्थशास्त्राला धनसंपदाची शास्त्र म्हणून ओळखली जाते. आंबेडकरांचे विचार अर्थशास्त्रातील पॅरेटोच्या महत्तम कल्याणच्या विचाराची सुसंगत आहेत. ज्यात प्रत्येक नागरिकाचे महत्त्व कल्याण साधण्याचे उद्दिष्ट आहे.डॉ.आंबेडकरांच्या मते, कल्याणकारी अर्थशास्त्र हे राष्ट्रीय उत्पन्न, बेरोजगारांच्या संधी, सामाजिक व आर्थिक विषमता, दारिद्र्य निर्मूलन यांची गणना व मापन करण्याबाबतही मानवी विकास साधताना कल्याणकारी असावे. तसेच याविविध योजना या वैशिष्ट्यपूर्ण व महत्त्वपूर्ण असाव्यात तसेच व्यक्तीचे हक्क व त्यांचे कल्याण हवा यासारख्या समस्या चर्चा करून विश्लेषणात्मक दृष्टीने चर्चा विचार करावे, असे त्यांचे मत होते. देशातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची लोकसंख्या मोजण्यासाठी दारिद्र्य रेषा प्रणाली त्यांनी मान्य केली होती. दारिद्र्य रेषेचे मोजमाप हे गणितीय पद्धतीने दाखवणे आवश्यक मानले होते.

3. कामगार विषय कायदे

भारतामध्ये ब्रिटिशांच्या काळात उद्योगातील कामगारांचे शोषण केल्या जात होते ते शोषण दूर करण्यासाठी भारतामध्ये विविध कामगार कल्याण कायदे अस्तित्वात आणण्याचे कार्य आंबेडकरांनी केले. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत विकासासाठी श्रम आवश्यक आहे, परंतु कामगाराचे जर शोषण होत राहिले, तर देशाच्या विकासावर त्याचा दुर्गामी परिणाम होणे निश्चित आहे. कामगाराच्या शोषणाला दूर करण्यासाठी केवळ कामगारच नव्हे तर त्या माध्यमातून देशाच्या विकासासाठी औद्योगिक विकासाची पायाभरणी आंबेडकरांनी केलेली आहे. आज कामगाराच्या हक्काच्या लढाई करण्यासाठी जे विविध कायदे व्यवस्था निर्माण झाली आहे. त्यावेळेस तिला या देशात लागू करण्याचे कार्य डॉ.आंबेडकरांनी केले. डॉ.आंबेडकर मजूर मंत्री असताना कामगाराच्या हिताच्या दृष्टीने कामगार कायद्यात अनेक सुधारणा घडवून आणले आहे. स्त्रियांना कामगार कायद्याने रात्र पाळीचे काम करण्यास बंदी घातली, स्त्रियांना प्रसूतीच्या काळात विशेष भरपगारी रजा मिळावी म्हणून विशेष प्रयत्न केले.तसेच कामगारांना महागाईच्या निर्देशांकाच्या आधारावर महागाई भत्त्याची पूर्तता मिळवून दिली.

डॉ.आंबेडकरांनी मध्यवर्ती शासनाचे कामगार विषय कायदे उदा. कारखाने अधिनियम, इंडियन ट्रेड युनियन कायदा, स्त्री प्रसुती लाभ कायदा, पगार देण्याचा कायदा, भ्रमक खान कामगार कल्याण कायदा, औद्योगिक कलह कायदा, इंडियन बॉयलर ऍक्ट, मोटर वाहन कायदा, अपघात नुकसान भरपाई कायदा इत्यादी कामगार विधेयक कायदे जे कामगाराला अन्यायकारक होते. त्या कायद्यात बदल करण्याचे कार्य आंबेडकरांनी केले आहे. त्यासाठी त्यांनी विधिमंडळात कामगार हितासाठी कामगार विषय कायदे सुधारणा केलेली आहे.

डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय संविधानामध्ये जे नागरिकांना मूलभूत हक्क प्रदान केले आहे, त्यात मागासवर्गीय व दुर्बल घटकांच्या हिताचे रक्षण करण्याची तरतूद केली.तसेच "राज्य धोरणांची निर्देशक तत्वे" याचाही घटनेत समावेश केला. त्यात कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवाक्षित बाबतीत सरकारी सहाय्यता अधिकार, कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती आणि प्रसूतीसहाय्य यांची तरतूद, कामगारासाठी निर्वाह वेतन, उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग, बालकांकरिता मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद, स्त्री आणि पुरुषांना समान वेतन इत्यादी कामगार कल्याण धोरणाचा उल्लेख केलेला आहे. कामगारांच्या हितासाठी तुम्ही संघटन उभारले पाहिजे अशा स्वरूपाचे डॉ.आंबेडकरांचे मत होते. केवळ कामगार संघटनेच्या बळावर मालकांच्या विरोधात कामगार विजय होऊ शकत नाही ते अनुभवाने सिद्ध झालेले आहे. कारण कामगार संघटनांनी राजकारणात शिरले तर शासन सत्तेवाचून कामगाराच्या हिताचे रक्षण करणे अशक्य आहेत.

4. बजट आणि राजस्व

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत दरवर्षी वित्तीय वर्षात बजट त्या देशातील संसद किंवा विधानसभेमध्ये वित्तमंत्री मांडत असते. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, प्रत्येक बजटमध्ये एक नवीन आणि पर्यायी वित्तीय नीतीचे निर्धारण होणे आवश्यक असते, ज्यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था प्रगतिशील होऊ शकते. बजटचा मुख्य भाग राजस्व असून कोणतेही राजस्व व्यवस्थेचा न्यायसंगत व प्रतिपादित असणे आवश्यक असते. देशातील कोणत्याही बजेटमध्ये कर दात्याला महत्त्वपूर्ण स्थान असते. जर दोन कर असेल तर त्याची व वसुलीच्या गती विधीमध्ये तफावत असली पाहिजे.

डॉ.आंबेडकरांच्या मते, प्रत्येक बजेट न्यायसंगत व प्रतिपादित असायला हवा, परंतु तो बजेट तोटा देणारा नसावा. बजेट सादर करताना बजेटमध्ये अनिवार्य शिक्षण, आरोग्य सुविधा दारूच्या व्यसनातून लोकांची मुक्ती, आणि जीवनाची सुख सुविधा प्रदान करण्यासाठी जर बजेट तोट्यात असेल तरी तो बजट न्यायोचित्त राहील, असे आंबेडकरांचे मत होते. आंबेडकरांनी बजेटच्या संदर्भात अशी भावना व्यक्त केली की, खर्चाच्या त्या पदांना प्राथमिकता दिली जाईल. ज्यामुळे देशाच्या प्रगत करण्यात मदत मिळेल.

5. कृषी क्षेत्र

डॉ.आंबेडकर यांनी 1918 मध्ये The Journal of Indian Economic Society मध्ये "Small Holdings in India and Their Remedies" हा लेख प्रकाशित केला. या लेखामध्ये शेतीला एक महान राष्ट्रीय उद्योग म्हणून दृष्टिकोन ठेवला. तसेच धारण क्षेत्राचा आकार आणि छोट्या धारण क्षेत्राचे आकडेवारी याविषयी सविस्तर विश्लेषण केलेले आहे. "छोट्या धारण क्षेत्राचे एकत्रीकरण करून आकार वाढविल्यास शेतीची उत्पादकता सुद्धा वाढण्यास मदत होईल",असे आंबेडकर यांचे मत होते. यंत्रप्रधान शेती, विस्तृत शेती, सहकारी व सामुदायिक शेती इत्यादी शेतीचा उत्पादन वाढीसाठी पुरस्कार केला. जमीन मालकाकडून शेतीच्या वहिवाटीचे हक्क काढून घेऊन त्या बदल्यात त्यांना नुकसान भरपाई द्यावी आणि जमिनीचे एकत्रीकरण करून सामूहिक शेती विकसित करावी. भारतीय परंपरेनुसार जात, धर्म, पंथ इत्यादीचा विचार न करता देशात जमिनीचे वाटप करताना ग्रामीण भागाकरिता शेतकरी, शेतमजूर, कुळ अशा प्रकारचे वर्ग निर्माण होणार नाही,याची काळजी घेणे आवश्यक मानले. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, पडित जमीन लागवटीखालील आणल्यास भूमिहीनांचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटण्यात मदत मिळेल. तसेच शेतीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी औद्योगीकरण हा प्रगती व खात्रीशीर मार्ग मानला आहे.

डॉ.आंबेडकरांनी शेतीच्या शेतसारा वसुलीच्या पद्धतीला दोष देऊन अन्यायपूरक व्यवस्था म्हटले आहे. शेतकऱ्यांच्या ऐपतीनुसार शेतसारा लागल्यास गरीब शेतकऱ्यांना न्याय प्राप्त होईल व शेतकऱ्यांचे शोषण संपुष्टात येईल. शेतसारा वसूल संबंधी त्यांनी काही उपाय सुचवले, ज्यामाध्यमातून शेतकऱ्यांना न्याय प्राप्त करून देता येईल. आणि शेती विकासात याधोरणामुळे मदत होईल. भारतातील सर्व शेतकऱ्यांच्या हिताचा विचार करणारे डॉ.आंबेडकर हे देशातील पहिले अर्थतज्ञ होते. डॉ.आंबेडकरांनी ग्रामीण भागात शेतीच्या वितरणातील विषमतेमुळे बहुसंख्य शेतकऱ्यांच्या वाट्याला अत्यल्प जमीन आली, त्यांच्या आधारावर जीवन जगणे कठीण जाते. शेतीचा आकार हा आर्थिक स्वरूपाचा असायला पाहिजे. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, "शेतीच्या उत्पादनातून खर्च वजा जाता ते उत्पन्न शेतकरी व त्यांच्या कुटुंबाच्या पोषणासाठी आवश्यक असते. तो शेतीचा आकार आर्थिक समजावा." केवळ धारण क्षेत्र मोठे असले तरच ती आर्थिक आहे व लहान आकाराची शेती अनार्थिक आहे. शेतीची उत्पादकता धारण क्षेत्रावर नाही तर भांडवल, सिंचन व शेतीच्या इतर उत्पादन अवलंबून असते. डॉ.आंबेडकरांच्या आर्थिक धोरणाची संकल्पना भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर लागू करण्यात आली.

आज कृषी क्षेत्राचा विचार करता सरकारने कृषी विकासाचे व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना अधिक गांभीर्याने घेतले नाही. शेतीच्या विकासासाठी ज्या सक्षम धोरणाची आवश्यकता आहे. त्याविषयी मात्र सरकारचे योग्य निर्णय झाले

नाही. त्यामुळे आजचा शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होताना दिसून येत आहे. म्हणून आज भारतीय कृषीसंबंधी प्रश्न सोडवण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांची व धोरणाची गरज आहे.

निष्कर्ष :-

एकंदरीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात जे विचार मांडले, त्यामध्ये आर्थिक नियोजन, कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे विचार, बजेट आणि राजस्व, कामगार विषयक कायदे आणि कृषी क्षेत्रातील विकास इत्यादी विषयावर विचार मांडले. आर्थिक नियोजन हे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीसाठी आवश्यक मानले ज्यामुळे देशातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्यासाठी अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवणे, राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना विशेष सवलती देऊन आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे. महिला वर्गाचे सर्वांगीण विकासाकरता संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्वावलंबन व गरिबी दूर करणे इत्यादी आर्थिक नियोजन सुचवले तसेच यादेशातील आर्थिक कल्याणासाठी देशांमध्ये राष्ट्रीय योग्य निती राबवण्यावर त्यांनी भर दिला. देशातील कामगाराच्या हितासाठी विविध कामगार कल्याण कायद्यात सुधारणा केले. ज्यामुळे श्रमिक वर्गाला योग्य न्याय प्राप्त करून देता आला. देशातील अर्थव्यवस्थेचे हित जोपासण्यासाठी आणि न्यायसंगत बजेट आणि राजस्व डॉ.आंबेडकरांनी मान्य केले. डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय शेती मागासली असल्याचे कारण भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी आणि धारण क्षेत्राचे लहान लहान तुकडे हे कारण मान्य केले. तसेच उद्योग क्षेत्राचे विकासासाठी कृषी क्षेत्राचे विकासावर भर देणे गरजेचे मान्य केले आहे अशा प्रकारे डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकावर प्रकाश टाकून आर्थिक विचाराचे योगदान भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ:-

1. कुलकर्णी बी.डी.ए.,ढमढेरे एस.व्ही., आर्थिक विचार व विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे 2008
2. ठक्कर प्रा.के.एच.,अर्थशास्त्रीय विचारांचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूरसप्टेंबर 2005
3. कीर धनंजय, डॉ.आंबेडकर लाईफ ॲण्ड मिशन, बॉम्बे पापुलर प्रकाशन, मुंबई
4. जाधव डॉ.नरेंद्र, डॉ.आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे 1992
5. आंबेडकर बी. आर., बाबासाहेब आंबेडकर राईटिंग्ज ॲंड स्पिचेस, (BAWS) भाग 1 व भाग13, वसंत मून, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र-मूंबई 1979
6. आंबेडकर डॉ.भीमराव लिखित दलितांनी आर्थिक उन्नती कशी साधावी?, राजेश प्रकाशन, पुणे
7. योजना मासिक (मराठी)ः- जानेवारी 2014 , डिसंेबर 2013, एप्रिल 2011
8. विकीपीडीया वेबसाईट https://mr.wikipedia.org/s/3jq7

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 : कृषी विकासातून समृद्धीकडे

डॉ सुनिता कलाखे,

सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख अर्थशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी विज्ञान व कला म.हाविद्यालय

चिखली, जिल्हा बुलढाणा महाराष्ट्र.

Email: dr.sunitakalakhe@ gmail.com

सार(Abstract):

प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये महाराष्ट्र शासनाचा दिनांक नऊ मार्च 2023 रोजी राज्याचे वित्तमंत्री श्री देवेंद्र फडणवीस यांनी सादर केलेला अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे या अर्थसंकल्पातील ठळक तरतुदीचा प्रस्तावनेत चर्चा करण्यात आली आहे संशोधन पेपर चा मुख्य गाभा शेतकरी हिताच्या तरतुदीवर करण्यात आला असून शेती संदर्भात करण्यात आलेल्या15 प्रमुख बाबींचा ऊहापोह करण्यात आला आहे.

शोध शब्द (Key words): अर्थसंकल्प, शेती, दुग्ध, मत्स्य, उत्पादन, सिंचन प्रकल्प, कृषी विकास, पिक विमा,

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी अहवालानंतर राज्य सरकारचा अर्थसंकल्प सादर करण्यात आला यामध्ये शेतकऱ्यांना थेट लाभाच्या अनेक योजनांची घोषणा करून शेतकरी वर्गांना खुश करण्याचा प्रयत्न अर्थमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते एक रुपयात पिक विमा मागेल त्याला शेततळे शेडनेट हरितगृह आधुनिक पेरणी यंत्र कॉटन बेडर उपलब्ध करून देण्यासाठी 1000 कोटी रुपयांची तरतूद करून आणि नागपुरात कृषी सुविधा व विदर्भासाठी संत्रा प्रक्रिया केंद्र उभारण्यास सोबत 50 कोटीचा मत्स्य विकास कोश ही सरकारने देण्याचे कबूल केले आहे त्यासोबतच शेळी मेंढी पालनासाठी सुद्धा 1000 कोटीची तरतूद करून शेतकरी हिताचा अर्थसंकल्प बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय राज्यातील सर्व महिलांना बस प्रवासात ५० टक्क्यांची सवलत, एक कोटी १५ लाख शेतकऱ्यांना नमो शेतकरी महासन्मान निधी अंतर्गत केंद्राप्रमाणे दरवर्षी अतिरिक्त सहा हजार रुपये थेट अनुदान, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांमधील सर्व विद्यार्थ्यांना इयत्ता आठवीपर्यंत मोफत गणवेश, शिष्यवृत्तीत वाढ, शेतकऱ्यांना एक रुपयात पीक विम्याचे कवच, मुलगी जन्मल्यानंतर वयाच्या पाच टप्प्यांवर तिला रोख आर्थिक मदत यासह असंख्य घोषणांचा पाऊस पाडत उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी गुरुवारी वित्तमंत्री म्हणून आपला पहिला अर्थसंकल्प विधानसभेत दिनांक 9 मार्च 2023 रोजी सादर केला,

केंद्र सरकारच्या धर्तीवर राज्याच्या अमृतकाळातील पाच ध्येयांवर आधारित अर्थसंकल्प सादर करीत असल्याचे सांगत फडणवीस यांनी समाजाच्या विविध घटकांना सुखावणारा आणि भरघोस सोईसुविधा देणारा अर्थसंकल्प मांडला. पुढील वर्षी होणाऱ्या लोकसभा विधानसभा निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर मतपेरणी करणारा हा अर्थसंकल्प असल्याचे त्यातील लोकप्रिय तरतुदींमधून स्पष्ट दिसते. संजय गांधी निराधार अनुदान योजना आणि श्रावण बाळ योजनेतील लाभार्थीच्या अर्थसाह्यात वाढ करण्यात आली आहे. आर्थिक पाहणी अहवालाने राज्याच्या अर्थस्थितीबाबत चिंता व्यक्त केली असूनही फडणवीस यांनी घोषणा करीत पेटारा उघडला. एकाच अर्थसंकल्पात एवढ्या मोठ्या घोषणा होण्याची ही पहिलीच वेळ. महापुरुषांची स्मारके, धार्मिक स्थळे यांच्यासाठी भरीव तरतूद केली आहे.भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या इंदू मिल येथील स्मारकासाठी ७४१ कोटी रुपये तर शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांच्या स्मारकासाठी ३५१ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

बाळासाहेबांच्या 'स्मारकासाठी निधीची घोषणा करीत एकनाथ शिंदे गटाला खूश करण्यात आले तसेच उद्धव ठाकरे गटाला 'करून दाखविले'चा संदेशही दिला आहे.

शेती विषयक प्रमुख तरतुदी:

1. 'शेतकरी महासन्मान निधी योजना :

केंद्र सरकारच्या प्रधानमंत्री कृषी सन्मान निधी योजनेच्या धर्तीवर राज्यात नमो 'शेतकरी महासन्मान निधी योजना सुरु करण्यात येणार आहे. यात शेतकऱ्याला प्रतिवर्ष ६००० रुपये राज्य सरकार देणार आहे. आता शेतकऱ्याला केंद्राचे ६००० व राज्याचे ६००० असे १२,००० रुपये प्रतिवर्ष मिळतील. १.१५ कोटी शेतकरी कुटुंबांना याचा लाभ मिळेल. त्यासाठी ६९०० कोटींचा भार सरकार उचलणार,

2. एक रुपयांत पीकविमा :

शेतकऱ्यांवर कोणताच भार न देता राज्य सरकार शेतकऱ्यांचा विमा हप्ता भरणार आहे. शेतकऱ्यांना केवळ १ रुपयांत पीकविमा मिळणार असून यापोटी ३३१२ कोटी रुपयांचा भार राज्य सरकार उचलणार आहे.

3. काजू बोंडूवर प्रक्रिया केंद्र:

कोकणासाठी काजू बोर्ड स्थापन होणार असून त्यासाठी २०० कोटी रुपयांचे भांडवल दिले जाईल. उत्पन्नवाढीसाठी कोकणात काजू बोंडू प्रक्रिया केंद्र सुरु केले जाणार आहे. कोकण, चंदगड तसेच आजरा (जि. कोल्हापूर) येथे काजू फळ विकास योजनाही राबवली जाणार आहे. यासाठी ५ वर्षांसाठी १३२५ कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे.

4. सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन:

सेटिय शेतीला प्रोत्साहन 'देण्याची घोषणा करताना ३ वर्षांत २५ लाख हेक्टर क्षेत्र सेंद्रिय शेतीखाली आणण्याचे उद्दिष्ट अर्थसंकल्पात ठेवण्यात आले आहे. यासाठी १००० जैवनिविष्ठा स्रोत केंद्र स्थापन करणार असून डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशनची. व्याप्ती वाढवली जाणार आहे. यासाठी ३ वर्षांत १००० कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून दिला जाणार आहे.

5. कृषी सुविधा,व संत्राप्रक्रिया केंद्र:

नागपुरात डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी महाविद्यालयात आंतरराष्ट्रीय कृषी सुविधा केंद्र स्थापन करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. कृषी क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि प्रसार हा याचा उद्देश असून या केंद्रासाठी २२८ कोटी रुपये देण्यात येणार आहेत. नागपूर जिल्ह्यातील नागपूर, काटोल, कळमेश्वर, अमरावती जिल्ह्यात मोर्शी, तसेच बुलढाणा जिल्ह्यात आधुनिक संत्रा प्रक्रिया केंद्रे उभारली जाणार असून त्यासाठी २० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे.

6. श्री अन्न उत्कृष्टता केंद्र:

आंतरराष्ट्रीय भरडधान्य वर्षानिमित्त महाराष्ट्रात 'श्रीअन्न अभियान' राबवले जाणार आहे. यासाठी २०० कोटी रुपयांची आर्थिक तरतूद करण्यात आली असून सोलापुरात श्री अन्न उत्कृष्टता केंद्र स्थापन केले जाणार आहे. 7. महाकृषिविकास अभियान:

राज्यातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीसाठी महाकृषिविकास अभियान राबविण्यात येणार आहे. पीक, फळपीक घटकाच्या उत्पादनापासून ते मूल्यवर्धनापर्यंतचे काम यात केले जाणार असून तालुका, जिल्हानिहाय शेतकरी गट, समूहांसाठी ही योजना असेल. यात एकात्मिक पीक आधारित प्रकल्प आराखडा तयार केला जाणार असून यासाठी ५ वर्षांत ३००० कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले जाणार आहेत.

8. 30%कृषी वीजवाहिन्यांचे सौरऊर्जीकरण:

वीज ट्रान्सफॉर्मर नसल्याने पाणी असूनही शेतकऱ्यांची गैरसोय टाळण्यासाठी ट्रान्सफॉर्मर योजना सुरू केली जाणार आहे.

मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजनेत हेक्टरी ७५,००० रुपये वार्षिक भाडेपट्टा दिला जाणार आहे. दिवसा वीजपुरवठ्यासाठी ३ वर्षांत ३० टक्के कृषी वीजवाहिन्यांचे सौरऊर्जीकरण केले जाणार असून, यासाठी शेतकऱ्यांना ९.५० लाखांचा लाभ दिला जाणार आहे.

प्रधानमंत्री कुसुम योजनेतून १.५० लाख सौर कृषीपंप, प्रलंबित ८६,०७३ कृषीपंप अर्जदारांना तत्काळ वीजजोडणी देण्याची घोषणा करण्यात आली तसेच उपसा जलसिंचन योजनेतील शेतकऱ्यांना वीजदर सवलतींची मुदत आता मार्च २०२४ पर्यंत वाढवण्यात आली आहे.

9. आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यात अन्नधान्याऐवजी रोकड:

विदर्भ, मराठवाड्यातील १४ आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यांतील केशरी शिधापत्रिकाधारकांना अन्नधान्याऐवजी प्रतिवर्ष प्रति शिधापत्रिकाधारकांच्या आधार बँक खात्यात थेट १८०० रुपये जमा केले जाणार आहेत.

10. शेतकऱ्यांसाठी निवारा भोजन:

कृषी उत्पन्न बाजार समितीत शेतमाल विक्रीसाठी येणाऱ्या शेतकऱ्यांना निवासाची सुविधा उपलब्ध व्हावी म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शेतकरी भवन उभारले जाणार आहेत. तसेच या ठिकाणी शिवभोजन थाळी उपलब्ध होणार आहे.

10. शेतकरी अपघात विम्यात वाढ:

गोपीनाथ मुंडे अपघात विमा योजना यापूर्वी विमा • कंपन्यांकडून राबवली जात होती. आता गोपीनाथ मुंडे शेतकरी सुरक्षा सानुग्रह अनुदान योजना राबवली जाणार आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा त्रास वाचणार असून अपघातग्रस्त शेतकऱ्यांच्या कुटुंबांना आता २ लाख रुपयांपर्यंत लाभ मिळणार आहे

11.. गोसेवा, गोसंवर्धन :

देशी गोवंशाचे संवर्धन, संगोपन, संरक्षणासाठी महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाची स्थापना केली जाणार आहे. या आयोगामार्फत गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना, गोमय मूल्यवर्धन योजना राबविली जाणार आहे. देशी गोवंशाच्या संवर्धनासाठी भ्रूण बाह्यफलन, प्रत्यारोपण सुविधेत वाढ केली जाणार आहे. विदर्भ- मराठवाड्यातील ११ जिल्ह्यांत दुग्ध विकासाच्या दुसऱ्या टप्प्यासाठी १६० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातं नवीन पशुवैद्यकीय महाविद्यालय उभारण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात केली आहे.

12. मत्स्यविकास कोष:

प्रकल्पबाधित मासेमारांना नुकसानभरपाईसाठी धोरण राबविणारे महाराष्ट्र पहिले राज्य असून प्रकल्पामुळे विस्थापित वा तात्पुरत्या प्रभावित मासेमार कुटुंबांना मदत देण्यासाठी प्रकल्पाच्या २ टक्के वा ५० कोटी रुपयांचा मत्स्यविकास कोष तयार केला जाणार आहे. तसेच मासेमारांना डिझेल अनुदानासाठी यांत्रिक नौकेच्या १२० अश्वशक्तीची अट काढण्यात आली असून, त्यामुळे ८५ हजार अधिकच्या मासेमारांना लाभ होणार आहे. तसेच अनुदानाचा वर्षानुवर्षांचा अनुशेष यावर्षी दूर केला जाणार आहे. यासाठी २६९ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. पारंपरिक मासेमारी करणाऱ्या मासेमार बांधवांसाठी केंद्राच्या मदतीने ५ लाखांचा विमाही उतरवला जाणार आहे.

13. शेळी मेंढी पालनासाठी भरीव निधी:

महाराष्ट्र मेंढी, शेळी सहकार विकास महामंडळाची स्थापना करण्याची घोषणा करतानाच या महामंडळातर्फे १० हजार कोटी रुपयांचे बिनव्याजी कर्ज उपलब्ध करून देण्याची घोषणाही अर्थमंत्र्यांनी केली. अहमदनगर येथे या

महामंडळाचे मुख्यालय •असणार आहे. तसेच धनगर समाजासाठी १००० कोटी रुपयांच्या तरतुदीची घोषणा करण्यात आली आहे. धनगर समाजाच्या २२ योजनांचे एकत्रीकरण करून मंत्रिमंडळ शक्तिप्रदत्त समितीमार्फत त्याची अंमलबजावणी केली जाणार आहे. तसेच राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजनेत मेंढीपालनासाठी भरीव निधी देण्याचे आश्वासनही अर्थसंकल्पात देण्यात आले आहे.

14. सिंचन प्रकल्पासाठी ११,६२६ कोटी रुपये :

१७.७२ लाख कुटुंबांना नळजोडणी देणार गोसीखुर्दसाठी जून २०२४ ची नवी मराठवाडा वॉटर ग्रीडचा प्रस्ताव केंद्राकडे पाठविला आहे.

राज्याच्या आर्थिक पाहणी अहवालात सिंचनाची आकडेवारी न देणाच्या सरकारने सिंचन प्रकल्पाच्या या अर्थसंकल्पात अनेक घोषणा केल्या आहेत. यात प्रामुख्याने रखडलेले प्रकल्प जलदगतीने पूर्ण करणे, कृष्णा-मराठवाडा सिंचन प्रकल्पासाठी ११,६२६ कोटी रुपयांची सुधारित प्रशासकीय मान्यता, ५ हजार गावांमध्ये जलयुक्त शिवार योजना, नदी जोड प्रकल्प, मराठवाडा वॉटर ग्रीड, गोसीखुर्द प्रकल्प पूर्ण करण्याची नवी तारीख आदींचा समावेश आहे.

तापी महापुनर्भरण:

पश्चिम विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्रासाठी महत्त्वपूर्ण असलेला तापी महापुनर्भरण प्रकल्प राबवण्याची घोषणा करतानाच या योजनेसाठी केंद्र सरकारकडे पाठपुरावा करणार असल्याचे अर्थमंत्र्यांनी जाहीर केले आहे.

कृष्णा-मराठवाडा सिंचन:

कृष्णा-मराठवाडा सिंचन प्रकल्पासाठी ११,६२६ कोटी रुपयांची सुधारित प्रशासकीय मान्यता देण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. या प्रकल्पातून धाराशिव, बीड जिल्ह्यातील १३३ गावांना सिंचन लाभ होणार आहे.

मराठवाडा वॉटरग्रीड:

मराठवाडा वॉटरग्रीडचे प्रस्ताव केंद्र सरकारकडे मान्यतेला पाठवण्याचे अर्थसंकल्पात जाहीर करण्यात आले आहे. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील गंगापूर, वैजापूर, पैठण तालुक्यांना जायकवाडी धरणातून पाणी उपलब्ध करून देण्याचे- तसेच बीड, लातूर जिल्ह्यांसाठी जायकवाडी, माजलगाव, उर्ध्वमनार धरणातून पाणी उपलब्ध करून देण्याची घोषणा करण्यात आली आहे. धाराशिव जिल्ह्यासाठी उजनी सीना कोळेगाव, निम्न तेरणा धरणातून पाणी दिले जाणार आहे.

रखडलेले प्रकल्प पूर्ण करणार:

नव्या सरकारने मागील ८ महिन्यात २७ सिंचन प्रकल्पांना सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिली आहे. चालू २६८ पैकी ३९ सिंचन प्रकल्प यावर्षी पूर्ण करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. तसेच प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेतील ६ प्रकल्प आणि बळीराजा जलसंजीवनी योजनेतील २४ प्रकल्प पूर्ण केले जाणार आहेत. गोसी राष्ट्रीय प्रकल्पास यावर्षी १५०० कोटी रुपयाची तरतूद करण्यात आली असून, हा प्रकल्प जून २०२४पर्यंत पूर्ण करण्याचे उदिष्ट ठेवण्यात आले आहे. कोकणच्या सिंचन सुविधासाठी विशेष कृती कार्यक्रम तयार करून खारभूमी बधायाच्या कामांना गती दिली जाणार आहे.

१५. जो जे वांचील:

मागेल त्याला शेततळे योजनेचा व्यापक विस्तार करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. आता. मागेल त्याला शेततळे,फळबाग, ठिबक सिंचन, शेततळयांचे अस्तरीकरण, मागेल त्याला शेडनेट, हरितगृह, आधुनिक पेरणीयंत्र, कॉटन श्रेडर उपलब्ध करून दिले जाणार आहे. यासाठी सरकार १००० कोटी. रुपये खर्च करणार आहे.

समारोप:

महाराष्ट्र शासनाच्या या अर्थसंकल्पनामध्ये शेतकरी वर्गांना खुश करण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे शेतकऱ्यांसाठी पिक विमा कवच महासन्मान निधी योजनेमध्ये सहा हजार रुपयांची वाढ त्यामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांना आता 12 हजार रुपये मिळणार असले तरी पाच लाख 47 हजार कोटीच्या अर्थसंकल्पामध्ये 29 हजार 163 कोटी रुपयाची शेतीसाठी तरतूद करण्यात आली आहे या सोबतच 11,626 कोटी रुपये सिंचन सिंचन प्रकल्पासाठी खर्च होणार असल्यामुळे ही तरतूद सुद्धा शेतीसाठी असल्याचे आपल्याला दिसून येते. पर्यावरण पूरक विकासासाठी 13437 कोटी रुपये खर्च होत असल्याचे या अर्थसंकल्पात आपल्याला दिसून येते एकंदरीत संपूर्ण अर्थसंकल्पाच्या दहा टक्के पेक्षा जास्त खर्च हा शेती क्षेत्रावर होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांसाठी हा अर्थसंकल्प अधिक प्रभावी असल्याचे दिसून येते. परंतु अर्थसंकल्पात हमीभाव हमीभाव निर्यातीसाठीचे प्रयत्न निर्यातीसाठीचे अनुदान याबाबत कुठेही वाचता दिसून येत नाही शेतकऱ्यांच्या मालाला अधिक चांगला भाव मिळावा यासाठी शासनाने काहीही तरतूद केलेल्या दिसत नाहीत. अर्थसंकल्पावर विरोधी पक्षनेते आणि शेतकरी संघटनाच्या पदाधिकाऱ्यांनी मात्र विकासाच्या बड्या बड्या वाता आणि शेतकऱ्याला लाथा अशा शब्दात अर्थसंकल्पावर टीका केल्याचे आपणास दिसून येते.

संदर्भ: 1.Government of Maharashtra. (2023) ANNUAL SCHEME 2023-2024 (Department wise) Maharashtra state Planning Department department

2. Government of Maharashtra. (2023) अर्थसंकल्पीय भाषण (2022-23) BUDGET SPEECHhttp://mls.org.in/budget-2022/

3. MAHARASHTRA STATE BUDGET 2023 24 The Economics Times10 April, 2023, 10:24 AM IST

शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेचे मुल्यमापन

प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,
(सहयोगी प्राध्यापक) इतिहास विभाग प्रमुख स्व.निर्धन पाटील वाघायेकला व विज्ञान महाविद्यालय,सौंदड जि.गोंदिया –४४१८०६
E-mail – bhandarkarpriyansh@gmail.com Mobil No. – 9765889913/ 7620959936

प्रस्तावणा :–

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात पठाण शासनक शेरशहाची कारकीर्द अतिशय महत्वाची समजली जाते. मोगल बादशहा हुमायूनचा चौसा आणि बिलग्रामच्या लढाईमध्ये दनदनीत पराभव करून दिल्लीवर पठाणाची सत्ता इ.स. १५४० मध्ये स्थापन केली. आणि इ.स. १५४५ पर्यंत शेरशहाकडे दिल्लीची सत्तासुत्रे होती. सत्ता हाती आल्यानंतर शेरशहाने उत्तर भारतात काही मोहिमा आखून साम्राज्य विस्तार केला. जवळ–जवळ संपुर्ण उत्तर भारत शेरशहाच्या वर्चस्वाखाली होता. शेरशहाची कारकिर्द त्याने शासन व्यवस्थेमध्ये ज्या सुधारणा केल्या त्यासाठीच प्रसिध्द आहेत.

शेरशहाची शासन व्यवस्था/राज्यकारभार विषयक सुधारणा :–

शेरशहा हा केवळ शौर्यशाली योध्दाच आणि यशस्वी विजेताच नव्हता तर तो एक प्रतिभा संपन्न असा पठाण शासक होता. शेरशहाला फक्त ५ वर्षाची कारककिर्द लाभली असली तरी त्याने राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने प्रशासनात अशा काही महत्त्वपुर्ण सुधारणा घडवून आणल्या की, शेरशहाच्या सुधारणा इतिहासकारांचा वादाचा विषय बनला आहे. डॉ. कानूनगो. शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेविषयी रचनात्मक प्रतिभा संपन्न शासक होता'' तर काही इतिहासकारांच्या मते, शेरशहाने अल्लाउद्दीन शासन खिलजीच्या व्यवस्थेचे अनुकरण केले असे म्हटले जाते. शेरशहा प्रजा हित दक्ष राजा असल्यामुळे त्याने राज्यकारभारात अतिशय महत्तपुर्ण सुधारणा घडवून आणून एक आदर्श निर्माण करून ठेवला. म्हणुनच शेरशहाला त्याच्या शासन व्यवस्थेचा शिल्पकार म्हटले जाते.

१) केंद्रीय शासन व्यवस्था :–

साम्राज्याची संपुर्ण सत्ता शेरशहाच्या हातामध्ये केंद्रीत झाली असली तरी, शेरहशने त्या सत्तेचा कधिही दुरूपयोग केला नाही. प्रजेचे कल्याण आणि साम्राज्याची सुरक्षितता या दोन गोष्टीकडे लक्ष ठेवून शेरशहाने आपले केंद्रीय शासन व्यवस्थेचे आयोजन केले. राजाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी चार प्रमुख मंत्री विभाग निर्माण केले. त्यामध्ये

अ) दिवाण – ए – वजारथ (प्रधानमंत्री) :– या विभागाचा प्रमुख वजीर राहत असून राजा नंतर संपूर्ण साम्राज्यावर देखरेख ठेवण्याचे कार्य आणि अर्थ खाते सांभाळण्याचे कार्य सुध्दा वजीराला करावे लागे.

ब) दिवाण – ए – आरिज (सैन खाते) :– हे सैन्य खाते असून या विभागाच्या प्रमुखाला आरीज–ए–मुमालिक म्हटले जाई. सैन्य व्यवस्थेच्यासर्व जबाबदाऱ्या खात्याच्या प्रमुखाचा असते.

क) दिवाण – ए– रसालत (परराष्ट्र खाते) :– हे परराष्ट्र खाते असून परराज्याशी पत्रव्यवहार करण्याचे कार्य या विभागाचे असे.

ड) दिवाण – ए – इन्शा :– या विभागाकडे अंतर्गत पत्र व्यवहाराची कार्ये सोपविल्या गेले होते. वरिल चार मंत्र्याशिवाय दिवाण – ए – काझा (न्याय खाते) तसेच दिवाण–ए–बारिव (गुप्त हेर खाते) इ. प्रमुख विभाग शेरशहाने केंद्रीय शासन योग्य रितीने चालविण्यासाठी निर्माण केले होते.

२) प्रांतीय शासन :–

शेरशहाने आपल्या संपुर्ण साम्राज्याचे ४७ प्रांतात विभाजन केले होते. प्रांत प्रमुखाला राज्यपाल म्हटले जाई. पुन्हा याप्रांताचे सरकार मध्ये (जिल्हा) विभाजन केले जाई. सरकारमधील अंतर्गत शांतात व सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी सिखदार व मुंशी हे दोन अधिकारी नियुक्त केले जात. सरकारचे पुन्हा परगण्यामध्ये (तालुका) विभाजन केले जाई. त्यावर सिखदार (सैन्यप्रमुख) अमिन (जमीन, महसुल व्यवस्था) पोतदार (कोषाध्यक्ष) आणि दोन कारकून इ. कर्मचारी वर्ग परगण्याचा

कारभार पाहण्यासाठी ठेवले जात असत. परगण्याचे पुन्हा ग्रामामध्ये विभाजन केले जाई. त्यावर पाटिल, मुकद्दम, कोतवाल इ. कडे ग्रामाची व्यवस्था सोपविली होते.

३) सैन्यखाते :—

शेरशहा स्वतःच अतिशय उत्कृष्ठ सेनापती आणि योध्दा असल्यामुळे त्याची सैन्य/लष्कर व्यवस्था अतिशय कार्यक्षम होती. शेरशहाच्या सैन्यामध्ये अफगानांची संख्या जास्त प्रमाणात होती. त्याच्या सैन्यामध्ये पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ आणि तोफखाना यांचा समावेश होता. खास सैन्य व्यवस्थेसाठी शेरशहाने दिवाण—ए—आरिज हे स्वतंत्र खाते निर्माण करून त्यावर आरिज—ए—मुमालीक या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली होती. या सेनापतीकडे सैन्यसंचालीत करता मोहिमा इ.ची जबाबदारी असली तरी शेरशहा याकडे स्वतः लक्ष देत असे. सैनीकांना त्यांच्या योग्यतेनूसार रोख वेतन दिले जाई. शेरशहाने चेहरा रजिस्टर पध्दत आणि घोडयांना डाग देण्याची पध्दत सुध्दा अमलात आणली होती. अल्लाउददीन खिलजीप्रमाणे शेरशहाने राजधानीच्या ठिकाणी प्रचंड असे स्थायी सैन्य सरंक्षणासाठी तयार ठेवले होते. शेरहशहा लष्कराचे महत्व ओळखून असल्यामुळे वारंवार लष्करांची पाहणी करत असे. शेरशहाणे मोगल बादशहा हुमायूणचा पराभव करून दिल्लीवर पठाणाची सत्ता स्थापण केली. ती केवळ आपल्या सैन्याच्या भरवशावरच. यावरून शेरशहाची सैन्य व्यवस्था किती कार्यक्षम असेल याची कल्पना आपल्याला येवू शकते.

४) जमीन महसूल व्यवस्था :—

शेरशहा आपल्या जमीन महसूल व्यवस्थेबाबद विशेष प्रसिध्द आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने जमीन महसूल हेच फार मोठे उत्पन्नाचे साधन असते. याची कल्पना शेरशहाला होती. त्यामुळे शेरशहाने राज्याचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी त्यामध्ये क्रांतीकारक बदल घडवून आणले.

शेरशहाने संपुर्ण जमिनीची दोर खंडाच्या सहाय्याने मोजणी करून उत्पन्नाच्या आधारावर उत्कृष्ठ, मध्यम आणि कनिष्ठ असे तीन वर्ग पाडले आणि एकणू उत्पन्नाच्या १/३ जमीन महसूल शेतकऱ्यांकडून घेतले जाई. शेतकऱ्यांवरील कर रोख किंवा धान्याच्या स्वरूपात घेतला जाई. शेतजमीन आणि जमीन महसूल यांची नोंद पट्टापत्रावर करून त्यावर शेतकऱ्याची सही घेतली जात असे. याशिवाय शेरशहाने जमीन महसुलाच्या पुन्हा तीन पध्दती अंमलात आणल्या.

१) बटाई पध्दत :—

बटाई पध्दतीचे पुन्हा तीन प्रकार पाडण्यात आले आहे. ते खालीलप्रमाणे —

अ)**खेत बटाई**—

खेत बटाई म्हणजे शेतात पिक उभे असतांना शासन आणि शेतकरी यांच्यात शेतसारा ठरविला जाई.

ब)लंक बटाई :—

शेतातील पिक खळण्यात आल्यानंतर ठरविला जाणारा शेतसारा म्हणजे लंक बटाई पध्दत होय.

क)रास बटाई :—

रास बटाई म्हणजे धान्य साफ केल्यानंतर ठरविला जाणारा शेतसारा म्हणजे रास बटाई होय.

२) नस्क पध्दत :— (कणकुत)

यात जमिनीचे उत्पन्न ढोबळमानाने विचारात घेवून त्यानूसार शेतसारा आकारला जाई.

३) नगदी पध्दत :—

या पध्दतीत तीन किंवा अधिक वर्षाचा करार करून शेतसारा ठरत असे. हि पध्दत शेतकऱ्यांना अतिशय उपयुक्त होतो.

याशिवाय जरी बाणा — जमीन मोजणीकर तर तहसीलांना शेतसारा वसुलीचा कर इ. कर शेतकऱ्यांना दयावे लागे. शेरशहाच्या महसूल व्यवस्थेत काही दोष असले तरी त्या काळाचा आणि इतर शासकाच्या तुलनेत शेरशहाची महसुल सुधारणा उत्कृष्ठ होती असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

५) न्याय व्यवस्था :— (दिवाण—ए—काजा)

शेरशहा न्यायप्रिय शासक असून अतिशय नि:पक्षपाती होता. न्यायदानासाठी दिवाण—ए—काजा हे स्वतंत्र खाते शेरशहाने निर्माण केले होते. आणि त्यावर काजी या न्यायधिशांची

नेमणुक केली होती. विशेष प्रसंगी शेरशहा सुध्दा न्याय दानाचे कार्य करीत असे. शिक्षेचे स्वरूप अत्यंत कडक स्वरूपाचे होते. जिल्हा व तालुक्याच्या ठिकाणी न्यायदानासाठी वेगवेगळे अधिकारी होते. शेरशहाच्या न्याय व्यवस्थेविषयी निजामुद्दीन अहमद म्हणतो''शेरशहाच्या दरारामुळे आणि न्याय प्रियतेमुळे चोर व लुटारू देखील व्यापाऱ्यांचा मालाची राखण करीत असत.''

६) चलन व्यवस्था :—

भारतीय चलन व्यवस्थेच्या इतिहासात शेरशहाची कारकिर्द महत्वपूर्ण मानली जाते. त्याने 'दाम' नावाची चांदीचे सिक्के प्रचारात आणले तसेच १९५ ग्रॅम वजनाचा चांदीचा रूपया चलनात आणला. डॉ. स्मिथच्या मते, ''हा रूपया म्हणजे ब्रिटिश मुद्रा प्रणालीचा आधार होता.'' तसेच शेरशहाने काही सोन्याचे सिक्केही तयार केले.

७) पोलिस व गुप्तहेर विभाग :—

साम्राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी शेरशहाने पोलिस विभाग निर्माण केले परंतू हे कार्य शेरशहाने सैनिकाकडेच सोपविले होते. प्रांत प्रमुख, सरकार प्रमुख, परागणा प्रमुख, ग्राम प्रमुख हे प्रमुख अधिकारी होते. यांच्या हाताखाली सैन्य ठेवले जाई. प्रत्येक अधिकाऱ्यांना आपल्या परिसरातील गुन्हयाचा शोध घ्यावा लागे. अधिकारी वर्गांनी गुन्हयाचा शोध न लागल्यास त्यांना कठोर शिक्षा शेरशहा देत असे. त्यामुळै गुन्हेगार चोर, लुटारू तसेच अधिकाऱ्यावर वचक असल्यामुळे शेरहशच्या साम्राज्यात शांतता निर्माण झाली.

गुप्तहेर विभाग :— (दिवाण—ए—खास)

या खात्याच्या प्रमुखास दरोगा—ए— डाक चौकी म्हटले जाई, याव्दारे शेरशहाला साम्राज्यातील बारीक—बारीक बातम्या वेळोवेळी मिळत होत्या. शेरशहाच्या साम्राज्यात त्याच्या गुप्तहेर विभागाचा महत्वाचा वाटा आहे.

८) व्यापार व दळणवळण :—

शेरशहाने इतर सुधारणाबरोबरच परकिय चलण प्राप्त करण्यासाठी व्यापार आणि दळणवळणच्या क्षेत्रामध्ये अतिशय महत्वपूर्ण सुधारणा केला. व्यापाराची भरभराट व्हावी म्हणुन पूर्वी व्यापारावर असलेले अनेक बंधने काढुन घेतली. अंतर्गत आणि बहिर्गत व्यापारावर जकात कर आकारल्या जात असे. त्यामुळे व्यापारात वृध्दी/वाढ घडून आली.

व्यापार वाढीमध्ये दळणवळणाची साधने महत्वाची असल्यामुळे शेरशहाने दळणवळणाच्या साधनात सुध्दा वाढ केली. बंगाल मधील सोनार गावपासून तर दिल्ली, आग्रा आणि सिंधू नदीपर्यंत तीन हजार मैल लांबीची एक पक्की सडक बांधून काढली याशिवाय दिल्ली ते आग्रा, लाहोर ते मुलताण इ. प्रमुख रस्ते शेरशहाने बांधून काढले.

९) इतर सुधारणा :—

शेरशहा शिक्षणप्रेमी असल्याने त्याने आपल्या काळात शिक्षणासाठी अनेक मदरसे स्थापन केली. हिंदु आणि मुस्लीमासाठी शिक्षणाच्या वेगवेगळया सोयी होत्या. याशिवाय शेरशहाने धर्मार्थ दवाखाने निर्माण केले. धर्मशाळामध्ये आणि संपुर्ण राज्यामध्ये योग्य रितीने पत्रव्यवहार व्हावा म्हणून सैनिकांची नियुक्ती केली. त्याचबरोबर शेरशहाने भारताच्या वायव्य सिमेवर रोहतागचा किल्ला बांधला. दिल्लीचा पुराणा किल्ला तसेच बिहार राज्यातील संसाराम येथे स्वत:चा मकबरा (समाधी) बांधून काढला.

शेरशहाच्या धार्मिक धोरणात्मक इतिहासकारात मतभेद असलेले दिसून येतात. परंतू शेरशहाने हिंदूवर धार्मिक अत्याचार केले नाही.

मुल्यमापण :—

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात पठाणशासक शेरशहाची फक्त पाच वर्षांची कारकिर्द अतिशय अविस्मरणीय ठरली. शेरशहाने स्वत:च्या कर्तबगारीने शुन्यातून पठाणाची सृष्टी निर्माण केली. यावरून शेरशहा किती पराक्रमी आणि मुत्सद्दी असेल याची कल्पना आपल्याला येवू शकते. शेरशहा यशस्वी विजेता असला तरी तो आपल्या अंतर्गत सुधारणासाठी इतिहासामध्ये विशेष प्रसिध्द आहे. प्रशासनाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये शेरशहाने अतिशय महत्त्वपूर्ण सुधारणा करून जनकल्याण आणि साम्राज्याचे संरक्षण या दोन गोष्टी साध्य केल्या.

शेरशहाचे उत्कृष्ठ असे केंद्रीय शासन आणि त्याच धरतीवर असलेली प्रांतीय शासन व्यवस्था, शेरशहाने उभारलेले कार्यक्षम असे लष्कर, त्याची इतिहास प्रसिध्द महसूल व्यवस्था, त्याची नि:पक्षपाती न्यायव्यवस्था, व्यापार आणि दळणवळण क्षेत्रात देशाच्या भरभराटीच्या दृष्टीने केलेल्या सुधारणा अतिशय महत्त्वपूर्ण समजल्या जातात. एकंदरीत शेरशहाच्या सुधारणाचा विचार करताना प्रशासनाचा असा एकही अंश सुटला नाही. कि त्या अंगाला शेरशहाने स्पर्श केला नाही. शेरशहाने सत्ताधारासाठी अगोदरच भुमी तयार करून ठेवली होती. म्हणुनच शेरशहाला अकबराचा अग्रगामी दुत असे म्हटले जाते.

शेरहशच्या शासन व्यवस्थेसंबंधी इतिहासकार कीन म्हणतो ''या पठाणा एवढा शहानपणा कोणत्याही शासकाने दाखविला नाही.ब्रिटिशांनी सुध्दा दाखविला नाही.''तर कानून गो म्हणतात ''शेरशहा आणखी जास्त वर्ष जगला असता तर त्याने शासनामध्ये असे काही सुधारणा केल्या असत्या की अकबराच्या सुधारणांना जागाच राहिली नसती.''

संदर्भ ग्रंथ सुची :—

१. प्रा. बाळकृशण सा.बारगळ, 'मध्यमकालीन भारत' इ.स. १२०६ ते १७०७
२. नी.सी.दिक्षीत, 'भारताचा इतिहास प्रारंभापासून' इ.स. १७६१ पर्यंत, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, महाल नागपूर तीसरी आवृत्ती जून २००८
३. प्रा.प्रभाकर कृ. ढवळे, भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, सहावी आवृत्ती १९८७
४. डॉ.एम.एल.शर्मा, 'मुगल साम्राज्यका उदय और वैभव'
५. डॉ.आर.एस.शर्मा, 'भारत में मुगल साम्राज्य'
६. डॉ. आर.पी.त्रिपाठी, 'मुगल साम्राज्यका उत्थान व पतन'

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

ऑनलाइन व्यापार व त्याचे त्याचे परिणाम

प्रा. डॉ. जयंत पोरे,
गो.से .महाविद्यालय, खामगाव

प्रस्तावना

भारतीय व्यावसायिक परिस्थिती आता कशी आहे आणि काही वर्षांपूर्वी ती कशी होती याचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, भारतीय व्यावसायिक रचनेत गेल्या काही वर्षापासून निश्चितच बदल झाला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने औद्योगिकीकरणावर जास्त लक्ष केंद्रित केल्या गेले आहे भारतीय व्यावसायिक परिस्थितीच्या परिवर्तनात सरकारची(केंद्र व राज्य) मोठी भूमिका आहे. यामध्येच काही वर्षात ऑनलाइन व्यापार होय. ऑनलाईन व्यापार हा नव्याने उदयास आलेला व्यापार आहे .

ऑनलाइन व्यापाराची संकल्पना सर्वप्रथम 1990 मध्ये आली. ज्या काळात भारतात इंटरनेट उपलब्ध नव्हते. तथापि 90 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, अधिकाधिक लोक इंटरनेट बद्दल जागृत झाली आणि त्याद्वारे व्यापार सुद्धा केला जाऊ शकतो हे माहीत झाले. बहुतेक भारतीयांसाठी काही वर्षापर्यंत ते एक लक्झरी व्यापार म्हणून होता. 2020 मध्ये (IRCTC) ने ऑनलाईन आरक्षण प्रणाली सुरू केली तेव्हा लोकांनी इंटरनेटला काहीतरी उपयुक्त साधन म्हणून स्वीकारण्यास सुरुवात केली. लोकांना (AMAZON)ॲमेझॉन बद्दल माहिती मिळाली आणि त्यामुळे भारतात ई कॉमर्स चा उदय झाला .

ई-कॉमर्स कंपन्यांच्या आगमनानंतर भारतात अशा अनेक अशक्य गोष्टी सहज साध्य होताना दिसत आहेत. लोकांनी ई-कॉमर्स उद्योगाचा लाभ घेण्यास सुरुवात केली आहे .औषधे किराणा सामान यासारख्या दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तू त्यांना घरपोच मिळत आहेत.

विविध ऑफर च्या माध्यमातून हा उद्योग दिवसेंदिवस वाढत आहे .वर्षभरामध्ये साधारणतः तीन ते चार ऑफर देण्यात येतात. त्यामध्ये मुख्यतः 15 ऑगस्ट, 26 जानेवारी व दिवाळी ह्या मुख्य असतात .वस्तूची ऑनलाइन खरेदी हा आजकालच्या तरुण पिढीला आवडता विषय झाला आहे. मोबाईलवर इंटरनेटची सुविधा असल्याने खरेदीचा प्रचंड प्रमाणात वेग घेतला आहे. वॉच, कपडे ,बूट इत्यादींची मागणी वाढत आहे. पुढील काही वर्षात ऑनलाईन व्यापाराचे प्रमाण वाढेल असे मत तज्ञ व्यक्त करीत आहे .जसजसा ऑनलाइन व्यापार वाढत आहे त्या प्रमाणात किरकोळ व्यापाऱ्यांची चिंता वाढत आहे. त्याच कारणाने किरकोळ व्यापारी ऑनलाइन व्यापारावर बंदी घालण्याची मागणी करीत आहेत. इंटरनेट माध्यमातून वस्तूंची वैशिष्ट्ये ,किंमत, छायाचित्रे पाहिली जातात त्यातून वस्तूंची तुलना केली जाते. बाजारातील दुकानांच्या ज्या किमती असतात त्यापेक्षा कमी किमतीला व घरपोच या वस्तू मिळतात त्या कारणाने ऑनलाइन व्यापार वाढत आहे .

संशोधनाचा उद्देश :-

1. ऑनलाइन खरेदी विक्रीच्या वाढत्या प्रमाणाचे अध्ययन करणे .
2. ऑनलाईन खरेदीमुळे लहान व्यवसायिकांच्या व्यवसायावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.
3. ऑनलाईन खरेदीमध्ये होणाऱ्या फसवणुकीचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहिते :-

1.ऑनलाईन शॉपिंग खरेदी तसेच विक्रीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

2. ऑनलाईन व्यवसायाने लहान व्यवसायिकांना हानी सहन करावी लागत आहे .

3. ऑनलाईन खरेदीने ग्राहकांची फसवणूक मोठ्या प्रमाणावर होत आहे .

संशोधन पद्धती :-

वस्तुस्थिती जाणून घेण्याकरिता एखाद्या विषयाचा सूक्ष्म रीतीने समिक्षात्मक अभ्यास करणे होय. या संशोधनासाठी प्रमाणित केल्या पद्धतीला संशोधन पद्धती असे म्हणतात. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय सामग्रीवर आधारित असून यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, मासिक, वर्तमानपत्र व शासकीय अहवाल तसेच इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आजही अमेरिका व चीन सारख्या देशापेक्षा मागे आहे .या दोन्ही देशांमध्ये PWC च्या 2014 च्या संशोधनानुसार ई-कॉमर्सने 150 अब्ज पेक्षा जास्त विक्री केली आहे. 2020 मध्ये डिजिटल कॉमर्स 360 च्या अंदाजानुसार ऑनलाइन व्यापाऱ्यांनी राज्यांमध्ये वर्षानुवर्षे 44% वाढ केली आहे तसेच किरकोळ विक्रीत $ 4.04 ट्रिलियन पर्यंत वाढली जी 1999 नंतरची सर्वात जास्त वाढ आहे.

गेल्या काही वर्षापासून भारतीय अर्थव्यवस्था किंवा व्यापार एक प्रकारे डिजिटल क्रांतीतून जात आहे. देशाच्या 50% पेक्षा जास्त लोकसंख्येकडे आता इंटरनेट उपकरणे उपलब्ध आहेत भारतातील प्रचंड लोकसंख्य तही जास्त लोकसंख्येचा वापर इंटरनेटचा पोहोचला आहे. इंटरनेटचा सर्वात जास्त फायदा ई कॉमर्स ला झाला आहे .इंडिया बँक इक्विटी फाउंडेशन (IBFF) च्या अहवालानुसार देशातील ई-कॉमर्स उद्योगातून मिळणारा महसूल 2020 पर्यंत US $100 पेक्षा जास्त राहील असा अंदाज आहे.

भारतात ऑनलाइन व्यापार वाढत आहे. त्याचबरोबर या व्यापारात फसवणुकीचे प्रमाण ही वाढत आहे. ऑनलाइन व्यापारा ची कार्यालय देशभरात कुठेही असतात त्या कारणाने ग्राहकांनी तक्रार कुठे करायची याची माहिती ग्राहकांना नसते. ग्राहक संरक्षण कायद्याने ग्राहकांना संबंधित ठिकाणाच्या ग्राहक मंचात दावा दाखल करण्याचे म्हटले आहे. मात्र ऑनलाईन खरेदी करताना असे संरक्षण नाही ग्राहकांच्या काही अडचणी असल्यास त्यासंबंधी तक्रार कंपनीच्या कार्यालयातच करावी लागते. आज तरी ऑनलाईन व्यापारात ग्राहकांच्या फसवणुकीचे प्रमाण वाढत आहे असे असून सुद्धा भारतीय अर्थव्यवस्थेत व बाजारात ऑनलाईन व्यापार फुफावत आहे .

निष्कर्ष व उपाय

भारतीय व्यापार किरकोळ व्यापार हा जगातील पाचव्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा उद्योग आहे आणि तो वेगाने वाढत आहे .भारतातील किरकोळ विक्री मध्ये गेल्या काही दशकांमध्ये अनेक उल्लेखनीय कामगिरी व वाढ झालेली आहे आणि किरकोळ व्यापार हा अर्थव्यवस्थेचा एक भाग आहे. मध्यमवर्गीयांची उत्पन्न वाढले आहे व जीवनशैलीत बदल होत आहे. किरकोळ व्यापाऱ्याला मॉल संस्कृती किंवा ऑनलाईन बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी स्पर्धा करावी लागत आहे परंतु स्पर्धेत टिकून राहणे तेवढे सोपे नाही कारण ग्राहक हा हुशार झाला आहे कंपन्यांकडून विविध ऑफर्स ब्रँडेड वस्तू व सेवा शोधत असतो व ग्राहकांच्या अपेक्षा दिवसेंदिवस वाढत आहेत हे अंतर ओळखून किरकोळ विक्रेत्यांनी ते अंतर कमी केले पाहिजे त्यामुळे ग्राहकांची समाधानाची पातळी वाढेल .

ऑनलाइन खरेदीचे जसे फायदे आहेत तसेच तोटे सुद्धा आहेत ऑनलाइन वस्तू सतत स्वस्त मिळत असल्या तरी त्याच्या दर्जाबाबत कोणतीही शाश्वती नसते. किरकोळ व्यापाऱ्यात आपण वस्तू ताबडतोब घेऊ शकतो. ऑनलाइन मध्ये वस्तू यायला तीन ते चार दिवस लागतात पारंपारिक दुकानातून वस्तू खरेदी केली तर वस्तूंची वॉरंटी गॅरंटी व परत करणे सहज शक्य होते याउलट ऑनलाईन वस्तू परत करणे अवघड असते या सर्व अडचणी येतात.

संदर्भसूची

1. भारतीय अर्थव्यवस्था:- क. डॉ .स. श्री .मु. देसाई व डॉ. सौ. निर्मला भालेराव
2. ई-कॉमर्स मूलभूत सिद्धांत :-नीता फडणवीस
3. ई कॉमर्स :- विवेक मेहत्रे
4. ई-कॉमर्सची मूलतत्त्वे :_डॉ.
5. www.ecommerce.com
6. संकेतस्थळ www.google.com

ISSN : 2278-9308
March, 2023

कृषि पर्यटन में अपार संभावनाएं

डॉ. एम.आर. दातीर
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र) जगदंब महाविद्यालय,अचलपूर
मो.नं.9623739904

भारत में कृषी केवल आजीविका का साधन नही, बल्कि जनमानस में रची-बसी एक पुरातन संस्कृति है | उत्तम खेती, मध्यम बान, निषिद चाकरी, भीख निदान की परंपर वाले हमारे देश में कृषक को 'अन्नदाता' और धरतीपुत्र कह कर सम्मानित किया गया | परंतू औद्योगीकरण, शहरीकरण और आधुनिकीकरण के वर्तमान दौर में कृषिक्षेत्र और जोत आकार संकुचित होनेसे कृषकों के आर्थिक-स्तर पर चोट पडी | अपेक्षाकृत कम लाभदायकताके कारण कृषक परिवरों में पुश्तैनी खेती से विमुख होने का सिलसिला शुरू हो गया है | मुख्य रूप से कृषि पर टिकी हमारी अर्थव्यवस्था के लिए यह एक बुरा संकेत है | जो भविष्य में हमारे लिए अनेकसामाजिक-आर्थिक विपदाओं का कारण बन सकता है | इसलिए कृषि और कृषकों के आर्थिक उध्दार के मकसद से अनेक मंचों पर विमर्श प्रारंभ हुआ है | कृषि और कृषि उद्यमों से इतर भी सोचा-विचारा गया है | लीक से हटकर कुछ नए अवसरतलाश करने की कोशिश की गई है | और इन्ही प्रयासों का परिणाम है 'कृषि पर्यटन', जिसे एग्री-टूरिज्म,एग्रो-टूरिज्म या फार्म टुरिज्म भी कहा जाता है | कुछ देशों मे इसे एग्रीमेंट का नाम दिया गया है |

गांव-गांव पर्यटनः-

जैसा कि नाम से स्पष्ट है 'कृषि पर्यटन' एक ऐसा उधम है, जिसमें कृषि और पर्यटन के बीच एक विवेकपूर्ण और संतुलित सामंजस्य स्थापित करकेपर्यटकों के मनोरंजन एवं विश्राम की व्यवस्था की जाती है | इस विषय पर चर्चा से पूर्व आवश्यक है कि इन दोनों क्षेत्रों की यथास्थिती पर एक नजर डाली जाए | भारत मे कृषि आधी से अधिक जनसंख्या के लिए रोजगार और आजीविका का साधन है | परंतू सकल घरेलू उत्पाद (GDP) में इसका योगदान लगभग 17-18 प्रतिशत आंका गया है | कृषि की महत्ता इसतथ्य से भी आंकी जा सकतीहै कि देश में कुल भौगोलिक क्षेत्र के लगभग 43 प्रतिशत क्षेत्र पर बुआई कर खेती की जाती है | सन 2011 की जनगणना के अनुसार देश में किसानों की संख्या लगभग 11.9 करोड है | जबकि लगभग 14.4 करोड कृषि श्रमिक इस कार्य में सीधे जुडे है | भारत में विश्व की लगभग सभी प्रकार की जलवायु और मिट्टी पाई जाती है | जिससे यहां अनुठी और अतुलनीय जैव-विविधता मौजुद है | यह प्राकृतिक वरदान भारतीय कृषि को अपार संभावनाओ वाला क्षेत्र बनता है | दुसरी और पर्यटन हमारे देश का उभरता हुआ व्यवसाय है | जिसने सन 2018 में देश के जीडीपी (GDP) मे 9.2 प्रतिशत और रोजगार मे 8.1 प्रतिशत का योगदान दिया है | पर्यटन क्षेत्र में 6.9 प्रतिशत की वार्षिक वृध्दि दर देखी जा रही है | सन 2018 मे देश मे कुल 88.9 लाख विदेशी पर्यटक आए थे | जिनकी संख्या दिन बदिन बढती जा रही है | पर्यटन की दृष्टि से विश्व के 136 देशो में भारत का 40 वा स्थान है | परंतू पर्यटन की प्रतिस्पर्धी कीमतों के नजरिए से 10 वा स्थान है | इस विवेचन से स्पष्ट है कि भारत में कृषि और पर्यटन दोनों ही क्षेत्रों मे विकास तथा विस्तार की संभावनाएं मौजूद है | जिनका लाभ कृषि पर्यटन के उभरते उधम को मिल सकता है |

भारतीय पर्यटन उद्योग में कृषि पर्यटन एक नए अवसर के रूप में सामने आया है | जिनका मुख्यकारण सामाजिक दशाओ मे हो रहा बदलाव है | आजकल शहरी जीवन आपा-धापी से भरपूर और जटिल हो गया है | आमदनी बढी है | लेकिन साथ मे तनाव भी लाई है | शहरी व्यस्तता के कारण लोग अपनी जडों यानी गांवो से दूर होते जा रहे है | एक सर्वेक्षण के अनुसार लगभग 35 प्रतिशत शहर निवासियो का गांव में अब कोई संबंधी नही रह गया है और 43 प्रतिशत कभी गांव नही गए है| इसका सबसे बुरा प्रभाव बच्चों पर पड रहा है | बडे और आधुनिक स्कूल उन्हे किताबी

ज्ञान तो दे रहे है | परंतू वे प्रकृति से दूर होते जा रहे है | उन्हे नही पता कि उनकी थालीमेआने वाली रोटीकिसतरह खेत से यात्रा शुरू करकेउनकीरसोई तक पहुंचती है | गाय-भैंस से दूध कैसे निकलता है | खेत खलिहानो, ताल-तलैयों और पशू-पक्षियों से उनकासंबंध टूट गया है |या कमजोरपड गया है | इस कारण शहर के निवासीअब अपना कुछ समय गांवमेबितानाचाहतेहै | भले ही पर्यटक के रूप में लगभग इन्ही कारणों से विदेशी पर्यटक भी हमारे गाँवों में आकर अपनी छुट्टीया बिताना चाहते है |

कृषि पर्यटन के अंतर्गत शहरी क्षेत्रों और विदेशी पर्यटको के लिए खेतों को खोलना और ग्रामीण जीवन का अनुभव लेना शामिल है | उन्हे विभिन्न फसलों के बारे मे बताना, फसलो को कैसे बोया और काटा जाता है | फसलो को स्वयं काटने का अनुभव महिलाओ को गेहूँ अथवा अन्य फसलों को साफ करने का अनुभव बच्चों को भेड, बकरी, मुर्गी के साथ खेलना एवं स्वयं स्पर्श करना, साथ ही बैलगाडी पर सवारी, बकरियों के छोटे बच्चो को गोद में खिलाना, बत्तखों के पीछे दौडना, मुर्गियां को भाग कर पकडना शहरो मे मॉल मे घुमने, कार्टून तथा मोबाईल पर विडिओ गेम खेलने से ज्यादा रोमांचित करता है | इन अनुभवों को वे जीवन पर्यंत याद रखते है | साथ ही गाँवों का पारम्परिक भोजन और उसको पारम्परिक बर्तनो मे तैयार करने की कला के साथ-साथ हस्तकला, संस्कृति, संगीत और भाषा से दो-चार होने का अवसर मिलता है |

कृषि पर्यटन क्यों :-

1) कृषि पर्यटन विश्व के साथ-साथ हमारे देश में उभरते क्षेत्रों मे से एक है | कृषि पर्यटन जैसी अवधारणाएं उत्तम दर्जे की उत्पाद एवं जानकारियां उपलब्ध कराती है |

2) यात्रा और पर्यटन के कुल योगदान में भारत 184 देशों मे 11 वे स्थान पर है |

3) यात्रा और पर्यटन क्षेत्र में कुल रोजगार का 9 प्रतिशत योगदान देने मे सक्षम है |

आज की खेती पारम्परिक खेती नही रह गई है | बल्कि खेती से समुचित लाभ लेने के लिए नई-नई तकनीको का प्रयोग करना पड रहा है | जिसके कारण खेती दिन-पर-दिन महंगी होती जा रही है | जनसंख्या के दबावमे खेती पर बढते दबाव के कारण भूमी की उर्वरता दिन-पर-दिन कम होती जा रही है | ऐसी स्थिती में यदि कृषि पर्यटन के माध्यम से खेतीमे होनेवाले परिश्रम और लगने वाली लागत को शहर के व्यक्ति एवं बच्चे स्वयं अनुभव करेंगे तो उनके मन मे किसानों के प्रति एक आदर का भाव उत्पन्न होगा और वे अनाज की महत्ता को समझेंगे और उसे बेकार करने से बचेंगे |

विश्व में कृषि पर्यटनका विकास बहुत जोर-शोर से हो रहा है कृषि पर्यटन को विभिन्न रूपो मे देखा जा रहा है | कृषि पर्यटन लोगों को ताजी हवा में सांस लेने, ग्रामीण परिवेश को जानने, घुडसवारी, बैलगाडी सवारी, ताजे फलों का सेवन, जानवरों के साथ खेलना, दुध निकालने का अनुभव, खेतो मे कटाई का अनुभव, खेतो से ताजे फल, सब्जी काटने व खरीदने का अनुभव, फलो को पेडों से तोडकर खाने का अनुभव कृषि पर्यटन को अन्य पर्यटनों के मुकाबले मे एकदम अलग-सा अनुभव देता है | यह मनोरंजन के साथ-साथ शैक्षणिक एवं अधिगम प्रक्रिया भी है |

भारत एक कृषि प्रधान देश है | शहरी आबादी दिन-प्रति-दिन बढतीजा रही है | आजकल शहरी बच्चों की दुनिया एक बंद दरवाजे वाले स्कूलों, कक्षाओं, टेलिविजन पर कार्टून कार्यक्रमों, वीडियो गेम, इंटरनेट तक ही सीमित होकर रह गई है | उन्होने मदर नेचर को केवल टीवी स्क्रीन अथवा नेशनल ज्योग्राफिक चैनलो में ही देखा है | यह भी देखागया है की शहरो मे रहने वाले 25 प्रतिशत लोगों का गाँवो से कोई सम्पर्क ही नही है | और नही उनके रिश्तेदार गाँवों मे है | लगभग 34 प्रतिशत लोग कभी गाँव ही नही गए है |

कृषि पर्यटन के उद्देश (शोध पत्रीका के उद्देश):-

1) देश मे कृषि पर्यटन को बढावा देने के लिए चल रही कृषि पर्यटन पहल और मौजूदा योजनाओं का अध्ययन करना |

2) कृषि पर्यटन मे मौजूदा व्यापार मॉडल का दस्तावेजीकरण व्यवहार्य मॉडल सुझाव देना |

3) कृषि पर्यटन के निर्वाह में विस्तार और सलाहकार सेवाओं की रणनीतिक भूमिका का पता लगाने हेतू |

❋कृषि पर्यटन-एक संभावना :-

1) खेती उद्योग और जीवनशैली के बारे मे जिज्ञासा :--

गांवो में जडे रखने वाली शहरी आबादी को हमेशा भोजन, पौधों, जानवरों, कच्चे माल जैसे लकडी, हस्तशिल्प, भाषा, संस्कृति, परम्परा, कपडे और ग्रामीण के बारे में जानने की जिज्ञासा रहती है | कृषि पर्यटन जो किसनों, गांवो और कृषि के चारोंओर घुमता है | आबादीके इस क्षेत्र की जिज्ञासा को संतुष्ट करने की क्षमता रखता है |

2) एक सस्ता प्रवेश व्दार :- कृषि पर्यटन मे भोजन, आवास, मनोरंजन और यात्रा की लागत कम से कम है | यह पर्यटक आधार को बढाता है | यात्रा और पर्यटन की वर्तमान अवधारणा शहरी और समृध्द वर्ग तक सीमित है जो आबादी का केवल एक छोटा हिस्सा है | कृषि की अवधारणा यात्रा और पर्यटन को बडी आबादी तक ले जाती है | और लागत प्रभावशीलता के कारण यह पर्यटन के दायरे को चौडा करती है |

3) परिवार उन्मुख मनोरंजन गतिविधियों के लिए मजबूत मांग :-

गांव सभी आयु वर्गों यानी बच्चों, युवा, मध्यम और बूढे पुरूष, महिला पुरे परिवार को सस्ती कीमत पर मनोरंजक अवसर प्रदान करते है | ग्रामीण खेल, त्यौहार, भोजन, पोशाख और प्रकृति पूरे परिवर को विभिन्न प्रकार के मनोरंजन प्रदान करते है |

4) शांतिऔर शांति के लिए इच्छा :- आधुनिक जीवन विविध सोच और विविध गतिविधियों का एक संकलन है | हर व्यक्ति आधुनिक सुख-सुविधाओं का आनंद लेनेके लिए और अधिक पैसा कमाने के लिए अलग-अलग दिशाओंमे काम करने का प्रयास करता है | इसलिए शांति हमेशा अपने तंत्र से बाहर है | पर्यटन शांतिपूर्ण स्थान खोजने का एक साधन है | कृषि पर्यटन में शांति और शांति का समावेश है क्योंकि यह शहरी क्षेत्रों से दूर है और प्रकृति के करीब है |

5) प्राकृतिक वातावरण में रूचि :-

व्यस्त शहरी आबादी प्रकृति की ओर झुक रही है क्योंकि, प्राकृतिक वातावरण व्यस्त जीवन से हमेशा दूर रहता है | पक्षी, जानवर, फसल, पहाड, जल निकाय, गांव शहरी आबादी को पूरी तरह से एक अलग वातावरण प्रदान करते है | जिसमे वे अपने व्यस्त शहरी जीवन से कुछ समय के लिए मानसिक शांति और संतोष का अनुभव कर सकते है |

6) भीड-भाड वाले रिसोर्ट और होटलों से मोहभंग :-

भीड-भाड वाले होटल एवं रिसोर्ट शांति चाहने वाले लोगों के लिए परेशानी का सबब बनते जा रहे है | इसीलिए फार्म हाउसों के माध्यम से उप-शहरी क्षेत्रों मे गांव जैसा माहौल बनाने का प्रयास करते है | आजकल फार्म हाउसों में की जाने वाली शादीया और पार्टिया इसका ज्वलंत उदाहरण है |

7) ग्रामीण मनोरंजन :-

गांव त्यौहारों ओर हस्तशिल्प के माध्यम से शहरी लोगों को विभिन्न प्रकारके मनोरंजन प्रदान करते है | ग्रामीणों की जीवन शैली, पोशाक, भाषाएं, संस्कृति एवं परम्पराएं उन्हे आकर्षित करती है | किसानों के आसपास का कृषि वातावरण और पूरी उत्पादन प्रक्रिया शहरी शिक्षाके बीच जिज्ञासा पैदा कर सकती है | कृषि महत्व के स्थान जैसे उच्चतम फसल उपजाने वाले खेत, उच्चतम पशू उपज देने वालेखेत,प्रसंस्करण इकाईयों, खेत जहां नवाचारों ने पर्यटकों को आकर्षित करने की कोशिश की, कृषि उत्पादों जैसे फार्म गेट, ताजा बाजार,प्रसंस्कृत खाद्य पदार्थ, जैविक खाद्य शहरी पर्यटकों को लुभा सकते है |

8) कृषि पर्यटन का शैक्षिक मूल्य :-

कृषि पर्यटन शहरी स्कूली बच्चों के बीच ग्रामीण जीवन और कृषि विज्ञान के बारे में जिज्ञासा पैदा कर सकता है | यह स्कूल पिकनिक के लिए सबसे अच्छा विकल्प प्रदान करता है | यह कृषि में शहरी कॉलेज के छात्रों के लिए अनुभव करके सीखने का अवसर प्रदान करता है | यह भविष्य के किसानों को प्रशिक्षण प्रदान करने का एक साधन है | यह कृषि क्षेत्र के अधिकारियों को प्रशिक्षित करने के लिए शैक्षिक और प्रशिक्षण उपकरण के तौर पर प्रभावी रूप से उपयोग किया जाएगा | यह मनोरंजन के माध्यम से शिक्षा के लिए अव्दितीय अवसर प्रदान करता है | जहां सीखना मजेदार और आसान है |

<u>कृषि पर्यटन को बढावा देने के लिए रणनीति</u>:-

1) उत्पाद :-

कृषि पर्यटन मे उत्पाद देखना, विश्वास करना और अंततः अनुभव करना | यह अनुभव अव्दितीय और बेजोड है | पेड पर चढना, बैलगाडी में सैर और खेत मे गन्ने के रस का आनंद लेनेका अनुभव अपने आप मे अनुठा है और कोई भी मिलियन डॉलर का पर्यटन केंद्र इस तरह के अनुभव नही दे सकता |

2) मूल्य :-

कृषि पर्यटन इकाईयां पीक सीजन मे यानी नवंबर से जनवरी तक अधिक चार्ज कर सकती है |और बाकी अवधि के दौरान कम चार्ज रख सकती है | ग्रामीण त्यौहारों के दौरान या महत्वपूर्ण घटनाओं के समय एग्रो-टुरिज्म इकाईया अधिक चार्ज कर सकती है |

3) स्थान :-

वह स्थान जहां पर्यटकों को ठहराया जाता है | मूल्य निर्धारण को भी प्रभावित करता है | यदि पर्यटकों को किसानो के साथ गांवों मे ही समायोजित किया जाता है | तो शूल्क कम हो सकता है | जबकी खेतो में आवास की लागत अधिक होती है | क्योंकि विशेष रूप से पर्यटक प्रयोजन के लिए बुनियादी ढांचा खेत मे बनाया जाता है | जबकी गांव में किसानों के घर मे मौजुदा सुविधाओं का उपयोग किया जाता है |

4) प्रचार :-

कृषि पर्यटन को बढावा देना और रणनीति गठबंधन तीन स्तरों पर हो सकताहै |

i) एयर लाइनों, टूर ऑपरेटरों और विदेशी दुतावासों के साथ गठबंधन करके

ii) होटल उद्योग के साथ मे गठबंधन करके

iii) कृषि पर्यन युनिटस व्दारा किया गया प्रमोशन यह बढावा देनेकी रणनीति हो सकती है |

कृषिपर्यटन को बढावा देने के लिए सुझाव :-

1) संचार :-

एक दुरस्थ कृषि पर्यटन इकाई को प्रचार प्रदान करना मुश्किल है | इसलिए या तो सामुहिक रूप से एग्री-टूरिज्म ऑपरेटर्स प्रचार कर सकते है | या आईटीडीसी, राज्यपर्यटन विकास निगम, एनजीओ प्रेस और टूर ऑपरेटर जैसे संगठन इस जिम्मेदारी को उठा सकते है | कृषि पर्यटन को बढावादेनेमें सूचना प्रोद्योगिकी बहुत महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती है |

2) परिवहन :-

ग्रामीण इलाकों मे पहुँच मार्ग की कमी और खराब परिवहन सुविधाओं के कारण दूरस्थ कृषि पर्यटन इकाईयो तक पहुंचना सबसे बडी चुनौती रहा है | इंटरनेट कनेक्टिविटी और सडक, हवाई और रेलमार्ग संयोजकता जैसी सुविधाएं कृषि पर्यटन के विकासके लिए जरूरी है | ग्रामीण क्षेत्रों में सडके, परिवहन और दूरसंचार विशेष रूपसे जहां कृषी पर्यटन इकाईयां प्राथमिकता के आधार पर स्थापित की जाती है | ये प्रयास साझेदारी मोड में निजी भागीदारी के साथ प्रभावी हो सकता है |

3) आवास :-

कृषि पर्यटन मे सुरक्षित और स्वच्छ आवास होना चाहिए | शहरी और विदेशी पर्यटक इन न्युनतम सुविधाओं की तलाश करते है | एक ओर एग्री टूर आपरेटरों को उन्मुख करना और दूसरी ओर ऐसे प्रयासों को प्रोत्साहन प्रदान करना आवश्यक है | नियमित रूप से साफ पानी की आपूर्ति और स्वच्छ शौचालय महत्वपूर्ण है |

4) नेटवर्किंग :-

दूरस्थ स्थान पर कृषि पर्यटन ऑपरेटरकी सहायता के लिए राष्ट्रीय और राज्य स्तर पर सार्वजनिक और निजी हितधारको की नेटवर्कींग आवश्यक है | इस नेटवर्क से एग्री टूरिज्म इकाईयों को नीति समर्थन,बुनियादी ढांचा और प्रचारमिल सकता है |

5) किसानों की क्षमता का निर्माण :-

किसानों की सुविधाओं, आतिथ्य और सार्वजनिक संबंधोके रखरखाव की ओर उन्मुख होना चाहिए |

6) पर्यटकों की सुरक्षा :-

कृषि पर्यटन इकाईयां सुदूर क्षेत्रों मे स्थित है जिसमे सडक,चिकित्सा सुविधा, दूरसंचार का अभाव है | और कभी-कभी चोरी और जंगली जानवरों से खतरा होता है | इसलिए आपातकालीन चिकित्सा देखभाल के लिए सुविधाओं के अलावा स्थानीय आबादी का समर्थन होना चाहिए |

7) सार्वजनिक-निजी भागीदारी :-

कृषि व्यवसायी, किसान संगठन, सहकारी समितीयां, एन.जी.ओ. और एग्रीबिजनेस कंपनीया किसानों और सरकारी एजेंसीयो के टूर ऑपरेटरों की मदत से इन उपक्रमों को अपना सकती है | ट्रांसपोर्टर्स और हॉस्पिटैलिटी इंडस्ट्री को भी इस प्रक्रिया मे फायदा होगा |

❋ निष्कर्ष :-

भारत में प्राकृतिक परिस्थितियों और विभिन्न प्रकार के कृषि उत्पादों के साथ-साथ ग्रामीण परम्पराओं, त्यौहारों की विविधता के कारण कृषि पर्यटन के विकास की काफी सम्भावनाएं है | देश की आबादी का एक बडा हिस्सा शहरी क्षेत्रों में रहता है | ग्रामीण जीवन का आनंद लेना चाहता है | ग्रामीण जीवन के बारे में जानना चाहता है | देश में कृषि पर्यटन व्यवसाय विकसित करने का यह एक अच्छा अवसर है | लेकिन किसानों में इस व्यवसायके बारे में कम जागरूकता के साथ-साथ वित्त और उचित दृष्टिकोण की समस्या है | इसलिए जिलों के कृषि विज्ञान केंद्रों एवं कृषि विश्वविद्यालयों को'कृषि पर्यटन' के विकास एवं विस्तार हेतू प्रयास करना चाहिए और 'कृषि पर्यटन' के संबंध में कुछ नवीन विचारों का आदान-प्रदान करना चाहिए | सरकार को अनुदान और संस्थागत वित्त व्दारा कृषि पर्यटन गतिविधियों के लिए इष्टतम वित्तीय सहायता प्रदान करने का प्रयास करना चाहिए |

❋ संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1) डॉ. संजय कुमार शर्मा, पर्यटन एवं पर्यटन उत्पाद, तक्षशिला प्रकाशन नई दिल्ली
2) डॉ. जगमोहन तेगी, पर्यटन मार्केटिंग एवं विकास, तक्षशिला प्रकाशन, नई दिल्ली
3) हरीश कुमार खत्री, पर्यटन भूगोल, प्रकाशक – कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल
4) कुरूक्षेत्र-जून 2022
5) योजना-

ग. दि. माडगूळकरांचा सिध्दहस्त लेखनीचा सौंदर्यात्सव : 'चैत्रबन'

प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने
मु. जेवनाळा, पो. गुरठा, तह. लाखनी, जि. भंडारा
मराठी विभाग प्रमुख, स्व. नि. पा. वाघाये महाविद्यालय, एकोडी, ता. साकोली, जि. भंडारा
मो. नं. 7875684461 Email. ID: lambkanecs@gmail.com

प्रस्तावना :—

प्रतिभावंत साहित्यिक, लेखक, कवी, गीतकार म्हणून ग. दि. माडगूळकर संपूर्ण महाराष्ट्राला सूपरिचित आहेत. १ ऑक्टों. १९९९ ते १४ डिसेंबर १९७७ हा त्यांचा जिवित कालखंड आहे. त्यांच्या नावावर एकूण ९ काव्य गीतसंग्रह, १० कथा संग्रह, २ कादंबऱ्या, नाटक, आत्मचरित्र व्यक्तिचित्रणसंग्रह व ललितलेख संग्रह प्रसिध्द आहेत. गीतरामायणकार गदिमांनी मराठी चित्रपट गीतकार, कथा—पटकथा, संवादलेखक म्हणूनही नावलौकिक मिळविला आहे. 'चैत्रबन' या त्यांच्या गीत संग्रहात मराठी चित्रपटांसाठी त्यांनी लिहिलेल्या एकून २७८ वैविध्यपूर्ण गीतांचा समावेश केलेला आहे.

कवी, गीतकार ग. दि. माडगूळकर :—

महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून गीत हे काव्य व संगीत कलांची गंगोत्री समजल्या जाते. गीतांमुळेच काव्ये व संगीत अमर आहे. सूर, ताल, लयींसह व्यक्त होणाऱ्या गीतांमुळे मनुष्याला अपार आनंद प्राप्त होतो. साध्या, सोप्या, सरळ शब्दरचनेतील गीतांमुळे रसिकमन रिझविल्या जाते.

आधुनिक मराठी गीत परंपरा भा. रा. तांबे, बा. भ. बोरकर, मंगेश पाडगावकर, वसंत बापट, ग. दि. माडगूळकर, शांता शेळके, सुरेश भट, आरती प्रभू, ना. धो. महानोर, ना. घ. देशपांडे, ग्रेस, राजा बढे, पी. सावळाराम, जगदिश खेबुडकर, गंगाधर महांबरे, रमेश अढाऊ या कवी गीतकारांनी प्रवर्तीत केली आहे. ग. दि. माडगूळकरांनी १९४१ ते १९६१ या २० वर्षात विविध मराठी चित्रपटांसाठी गीते लिहिली. त्यापैकी निवडक २७८ गीते 'चैत्रबन' या गीतसंग्रहात समाविष्ट केली आहेत. गदिमांची ही गीते, लोकपरंपरा, लोकधारणा, लोकसंस्कृती, लोकश्रध्देच्या परिपेक्ष्यातून आविष्कृत झाली आहेत. समाजातल्या सुखदु:खाचे, भावभक्तीचे, निसर्गाचे, प्रितीचे, देशभक्तीचे, शैशवसृष्टीचे रम्यचित्रण या गीतांमधून व्यक्त झाले आहेत. "फुलपाखरा सारख्या गदिमांच्या तरल प्रतिभेने भावनांच्या तारा नाजुकपणे छेडून, शब्दांचा आणि स्वरांचा गोड मेळ तीन तपे मराठी मनात सतत गुंजत ठेवला आहे. त्यामुळेच ही चित्रपट गीते श्रवणिय व लोकमानसाच्या चीत्तांत रूंजी घालणारी ठरलेली आहेत. असे गौरवोद्गार प्रसिध्द कवयित्री, गीतकार शांता शेडके यांनी काढले आहेत.

चैत्रबनाच्या परिसरात :—

चैत्रबनात समाविष्ट केलेली गीते वेगवेगळया मराठी चित्रपटांसाठी गदिमांनी प्रसंगानुसार लिहिलेली गीते आहेत. ही गीते खेडयापाडयातून, मंदिरातून, शाळांमधून, भजिनीमंडळातून, रेडीओ, लाऊडस्पिकर, ग्रामोफोनद्वारे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांद्वारे स्वरांचे लेणे घेऊन त्याकाळी आणि आजही फिरतांना दिसतात. माडगूळकर बालपणापासून निसर्गात, जनमानसात समरस झाले होते. त्यांचे प्रत्यंतर या गीतांमधून येते.

प्रेमसाफल्य :—

'आली प्रितीची पहिली रात' या प्रेमगीतातून प्रेयसीच्या जीवनात बहरलेलया प्रितीच्या पहिल्या रात्रीचे वर्णन आले आहे. इथे प्रियकराला पाहताच प्रेयसीच्या भावना प्रफुल्लीत झाल्या आहेत. त्या व्यक्त करतांना गदिमा म्हणतात,

'आली प्रीतीची पहिलीच रात बहारांत!
गगनाच्या अंगणी प्रियकर बघूनी
फुलली ताराराणी सदनांत ।
(चैत्रबन पृ.११)

प्रेमसाफल्याने मनोमनी भरून आलेली प्रेयसी प्रियकराच्या प्रेमानुभवाचे वर्णन माहेरच्या माणसांना 'रूणझुणत्या पाखरा' या गीताद्वारे पाठविले,

'सांग जा आईला, तू सांग जा आईला
संग जा वहिनीला, तू सांग जा बहिणीला
गुणांची मी गुणवती आवडते भरतारा!

(चैत्रबन पृ.४०)

प्रियकराकडून अपार प्रेम लाभल्याने नखशिखान्त शहारलेली प्रेयसी प्रियकराला म्हणते,

कुणी म्हणेल वेडा तुला?
कुणी म्हणेल वेडी मला
या वेडाची गोडी ठाऊक
तुझी तुला अन् माझी मला

(चैत्रबन पृ.५६)

अशी ही प्रेयसी प्रियकरावरून जीव ओवाळून जननिंदेलाही अव्हेरते. त्यामुळे प्रियकर सुध्दा एकनिष्ठेने 'डोळयांत वाच माझ्या' या गीतातून उद्गारतो,

"पद्मासन जन्में, हे काव्ये जीवनी या
या जीवनांत काव्ये, काव्यात जीवने या
गंधात धुंद वारा, वाऱ्यांत गंध नाचे
डोळयांत वाच माझ्या, तूं गीत भावनांचे"

(चैत्रबन पृ.१२१)

भक्तीगीते :–

चैत्रबनांतील भक्तीगीते भक्तीरसाने ओथंबलेली आहेत. भक्तीतील उत्कटता, आर्तता, आराधना, अनन्यशरणता, परमेश्वराशी सायुज्यता साध्या, सोप्या, रसाळ शब्दांमधून गदिमांनी व्यक्त केली आहे. 'कबीराचे विनतो शेले' या गीतातून रामभक्त कबीरासाठी प्रभूराम दासांचाही दास होतो हे सांगतांना गदिमा म्हणतात,

'कबीराचे विणतो शेले कौशल्येचा राम
भाबडया या भक्तासाठी देव करी काम
राजा घनश्याम!'

(चैत्रबन पृ.५५)

भक्तांच्या मदतीला धावनू जाणाऱ्या विठ्ठलाला गदिमा आळविता,

'फिरत्या चाकावरती देसी मातीला आकार!
विठ्ठला तू वेडा कुंभार!
घटाघटांचे रूप आगळे
प्रत्येकाचे दैव वेगळे
तुझ्याविना ते कोणा ना कळे
मुखी कुणाच्या पडते लोणी, कुणा मुखी अंगार!'

(चैत्रबन पृ.३२२)

सर्वशक्तीमान परमेश्वराला आळवितांना गदिमांची गीतामधली स्त्री भाबडेपणाने गाते,

'नाचनाचुनी अती मी दमले, थकले रे नंदलाला!
निलाजरेपण कटिस नेसले, निसुगपणाचा शेला
आत्मस्तृतीचे कुंडल कानी, गर्व जडविला भाला
उपयोगांच्या शत कमलांची, कंठी घातली माला
थकले रे नंदलाला!

(चैत्रबन पृ.२८५)

परमेश्वराजवळ आपली तक्रार नोंदवितांना गदिमांचा भक्त गातो,

'उध्दवा, अजब तुझे सरकार!
लहरी राजा प्रजा आंधळी, अधांतरी दरबार

लबाड जोडती इमले माझ्या
गुणवंतांना मात्र झोपडया
पतिव्रतेच्या गळयांत धोंडा, वेश्येला मनिहार!
(चैत्रबन पृ.२८३)

महाराष्ट्रीयन लोकमानसात मुरलेल्या आणि त्याला व्यापून राहिलेल्या भक्तीभावाला गदिमांनी चैत्रबनातील गीतांतून अजरामर केले आहे.

देशभक्तीपर गीते :—

साताऱ्याचे क्रांतीसिंह नाना पाटील, जी. डी. लाड, नाथा लाड, शाहीर निकम, नागनाथ नायकवडी, यांच्या उत्कट देशभक्तीचा सहवास गदिमांना लाभला होता. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनातील शाहीर निकमांची गाणी गदिमांच्या लेखनीतून उतरली होती. 'वेदमंत्राहूनी आम्ही वंन्दे वंन्दे मातरम्!', 'जिंकु किंवा मरू, माणुसकीच्या शत्रूसंगे युध्द आमचे सुरू' ही त्यांची राष्ट्रीयभावना वेळोवेळी त्यांनी व्यक्त केली आहे. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून 'भारतमातेला मुक्त करण्यासाठी तिच्या मुक्ती यज्ञात लाखो क्रांतीविरांनी प्राणांची आहूती दिली. त्यातूनच भारतमातेची मुक्तता शक्य झाली. गदिमा म्हणतात,

माऊलीच्या मुक्तेचा यज्ञ झाला भारती
त्यांत लाखो वीर देती जीवीतांच्या आहुती
आहूतिंनी सिध्द केला मंत्र 'वंदे मातरम्'
(चैत्रबन पृ.२६)

'यत्न तो देव जाण राणी' या चैत्रबनातील देशभक्तीपर गीतातून गुलामीत अडकलेल्या जनसमुदायाला गदिमा धीर देतांना म्हणतात,

'उदंड झाली उदासीनता, जळ हाटे नयनी
यत्न तो देव जाण राणी!
आठव त्यांच्या पुण्य प्रतापा
विझता वन्ही चेतव फिरूनी आनंदवनभुवनी'
(चैत्रबन पृ.२२३)

देशमुक्तीची तळमळ, गुलामगिरीविरूध्द चीड, गदिमांच्या देशभक्तीपर गीतांतून व्यक्त झाली आहे.

चैत्रबनातील लावण्या :—

शाहीर गदिमांची ती लावणी गीतात, 'जय मल्हार', शाहीर रामजोशी या मराठी चित्रपटापासून गदिमांनी अनेक चित्रपटांना लावणीचा शृंगारसाज चढविला आहे.

'कोठेवाडी घोडयावरून पुढयात घ्या हो मला
राजसा, जाऊ या जेजूरीला!
किंवा
'माझ्या व्हटाच डाळींब फुटल,
सांगा राघू मी नाही कधी म्हटल'

या चैत्रबनातील लावण्या फार प्रसिध्द आहेत. गदिमांची लावणी गीतातील स्त्री धीट, शृंगारीक भाव व्यक्त करणारी व मर्द गडयांचा रांगडा स्वभाव, मर्दानी देहावर भाळून प्रेमाची कबुली देणारी आहे. 'बुगडी माझी सांडली ग' या लावणीतील प्रेयसी म्हणते,

'बुगडी माझी सांडली ग जातां साताऱ्याला
चुगली नका सांगू ग माझ्या म्हाताऱ्याला
घरात तेव्हा नव्हते बाबा
माझा मजवर कुठला ताबा
त्याची धीटाई तोबा—तोबा!
वितळू लागे ग लोणी बाई बघता
निखाऱ्याला!
(चैत्रबन पृ.२६८)

गदिमांनी शृंगाराप्रमाणे मीलन व विरहाच्या लावण्याही लिहिल्या आहेत.

समारोप :—

चैत्रबनात गदिमांनी भक्तीकाव्ये, प्रेमकाव्ये, निसर्गकाव्ये, लावण्या, बालगीते, सवाल—जवाब अशी वैविध्यपूर्ण गीत रचना निर्माण केली आहे. गीताच्या सर्व अटी समर्थपणे पूर्ण करू शकणारा मराठीतील पहिला गीतकार म्हणजे ग. दि. माडगूळकर होय. असे गौरवोद्गगार डॉ. अक्षयकुमार काळे यांनी काढले आहेत. मराठी भावमनाचा इतका अचूक वेध घेणारा कवी विरळाच. चिरेबंद घाटदार रचना, अचूक शब्द योजना, भावनेची अकृत्रिम आर्तता व प्रसन्नता, संगीतासाठी आपल्या भावनात्मक आशयाची मोडतोड करण्याची कधीही न भासलेली आवश्यकता ही गदिमांच्या गीतांची वैशिष्टये लक्षणिय आहेत.

निष्कर्ष :—

१) चैत्रबनातील मराठी चित्रपट गीतांमुळे गदिमांना मानाचे स्थान लाभले आहे.
२) चैत्रबनातील गीतांमध्ये नादमाधुर्ये व लालित्य यांचा सुरेख संगम साधला आहे.
३) चैत्रबनातील गीतांमध्ये आत्मनिष्ठा, भावनेची निर्मळता व उत्कटता दिसून येते.
४) अत्यंत प्रसन्न, प्रासादिक, सोपी, रसाळ गीत रचना ही चैत्रबनातील गीतवैशिष्टये होय.
५) चैत्रबनातील गीतांमधला शब्द मोठा झाला तो आशयाच्या बहुमखी सांस्कृतिक संपन्नतेमुळे.
६) चैत्रबनातील गीतांमधून चित्रमयता, सूचकता, दृकप्रत्ययाची प्रभावी क्षमता गदिमांनी उजागर केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१) चैत्रबन : ग. दि. माडगूळकर, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६१.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा

सहा.प्रा.दीपक स.वानखडे
मराठी विभाग प्रमुख महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

परिचय :—

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे मराठी साहित्यातील एक बहुप्रसवा साहित्यिक असून त्यांचा जन्म वर्धा जिल्हयातील खडकी या गावी ११ नोव्हेंबर १९३२ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव चंद्रभानजी तर आईचे नाव अन्नपूर्णा होते. १९५८ साली शिक्षक म्हणून त्यांनी आपल्या नोकरीची सुरूवात केली आणि १९९१ साली पुणे येथील एस.सी.ई.आर.टी. या संस्थेतून वर्ग एक राजपत्रित अधिकारी म्हणून ते निवृत्त झाले. यादरम्यान त्यांनी काव्य, कथा, कादंबरी, चरित्र, प्रवासवर्णन, वैचारिक व संपादित अशा विविध साहित्य प्रकारांमध्ये लेखन करून ३० पुस्तकांची निर्मिती केली आहे. सद्‌यस्थितीत ते अमरावती येथे राहत असून आज वयाच्या ९१ व्या वर्षीसुद्‌धा त्यांचे लेखन कार्य चालूच आहे. त्यांची आत्मकथन व सत्यार्जवी धर्माभियान: एक अस्वस्थ शुभ वर्तमान अशी दोन पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये त्यांच्या साहित्याची प्रेरणा कोणती आहे हे शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. याकरिता त्यांच्या आजपर्यंतच्या साहित्यनिर्मितीचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्यनिर्मितीचा संक्षिप्त आढावा :—

१९५९ साली कांग्रेसच्या नागपूर येथील अधिवेशनात भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचे आष्टी स्वातंत्र्य संग्रामाची कहानी सांगणारे 'अभिषेक' नावाचे प्रथम पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यांचे हे पुस्तक हिंदी भाषेमध्ये होते. त्यांच्या हया पुस्तकानेच त्यांच्या वाङ्.मयीन प्रवासाला सुरूवात झाली. १९५८ मध्ये शिवाजी विधी महाविद्यालय, अमरावती येथे शिकत असतांनाच त्यांनी हया पुस्तकाच्या लेखनाला सुरूवात केली होती. पुढे १९५८ च्या आक्टोबर महिन्यात त्यांनी नया अकोला येथील जनपद हायस्कूलमध्ये नोकरी स्वीकारली आणि १९६१ मध्ये त्यांचे लग्नही झाले. त्यामुळे त्यांच्या वाङ्.मय निर्मितीमध्ये काही काळ खंड पडला.

१९५४ मध्येच त्यांनी अमरावती येथील कंवर नगरातील महानुभाव आश्रमाचे महंत कविश्वर कुळाचार्य श्री. मुरलीधर बाबा कारंजेकर यांच्याकडून गुरूमंत्र घेऊन उपदेश घेतला होता. येथूनच त्यांच्या महानुभाव जीवन प्रवासाला सुरूवात झाली व त्यांनी महानुभाव साहित्याचे वाचन व संशोधनालाही सुरूवात केली. हयाच कालावधीत डॉ. वि.भि. कोलते यांचे 'महानुभाव संशोधन : १' हे पुस्तक प्रकाशित झाले. डॉ. कोलत्यांनी हया पुस्तकाव्दारे महानुभाव पंथ हा अवैदिक असल्याची मांडणी केली तेव्हा त्यांचे हे मत खोडून काढण्याकरिता प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी १९६७ साली 'वादप्रवाद' हे पुस्तक प्रकाशित केले. त्यानंतर महानुभाव पंथीय तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा असलेला कवी विश्वनाथ व्यास बाळापूरकर कृत 'ज्ञानप्रबोध' हा ग्रंथ त्यांनी १९७१ मध्ये संपादित केला. त्यानंतर वारकरी कीर्तनकार अॅड. ल.सि. चौधरी यांच्या महानुभाव पंथावरील 'महात्मा उर्फ मानभाव पंथ व चक्रधर' या टीकात्मक पुस्तकाला उत्तर म्हणून १९७२ साली त्यांनी 'महानुभाव:एक आव्हान' हे पुस्तक प्रकाशित केले. याचवर्षी अष्टमहासिध्दी हया महानुभाव तीर्थस्थळाचे महात्म्य वर्णन करणारे 'अष्टमहासिध्दी महात्म्य तथा स्तोत्र' हे पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे अमरावती जिल्हयातील चिखलदरा येथील विद्यानिकेतन पब्लिक स्कूलमध्ये रेक्टर म्हणून काम करीत असतांना चिखलदरा येथे प्रौढ शिक्षणाचे एक साहित्यनिर्मिती शिबिर आयोजित करण्यात आले होते. त्या शिबिरामध्ये त्यांनी 'पिवया मोती' हे पुस्तक लिहिले जे जुलै १९७८ मध्ये प्रकाशित झाले. त्यानंतर फेब्रुवारी १९८२ मध्ये श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या जीवनावरील 'जय श्री चक्रधरा' ही कादंबरी व जुलै १९८२ मध्ये श्री चक्रधरस्वामी यांचे जीवन, कार्य व तत्त्वज्ञान यांचे सम्यक व सर्वांगीण दर्शन घडविणारा 'श्री. चक्रधर दर्शन' हा ग्रंथ डॉ.वि.भि.

कोलते, महंत श्री. नागराज बाबा महानुभाव व डॉ. यु.म. पठाण यांच्यासह संपादित केला. तसेच १९८३ साली त्यांची 'जय श्री चक्रधरा' ही कादंबरी हिंदी भाषेत प्रकाशित झाली.

अमरावती जिल्हा प्रौढ शिक्षण प्रकल्पाधिकारी म्हणून काम करीत असतांना १९८५ मध्ये त्यांनी प्रौढ शिक्षण वर्गातील प्रौढांकरिता 'सूर्य उगवला' ही प्रबोधनात्मक पुस्तिका प्रकाशित केली. तर १९८६ मध्ये महानुभाव तीर्थ आणि प्रसादांची माहिती देणारे 'तीर्थप्रसाद' व प्रौढ शिक्षण वर्गातील प्रौढांकरिता 'रिवाज तोडो' ही प्रबोधनात्मक हिंदी पुस्तिका प्रकाशित केली सोबतच लीळाचरित्राचाच अंगभूत भाग असलेल्या पण स्थळनिर्देश नसलेल्या लीळांचा 'अज्ञात लीळा' हा ग्रंथ डॉ. व.दि. कुळकर्णी यांच्यासह तसेच लग्नविधी व हिंदू धर्मातील इतर महत्वाचा धार्मिक विधींचे संकलन असणारे 'पौरोहित्य' हे पुस्तक त्यांनी संपादित केले. १९८७ साली पुन्हा प्रौढ शिक्षण वर्गातील प्रौढांकरिता 'शिक्षण महर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख' ही छोटेखानी चरित्रात्मक पुस्तिका व 'पंचकृष्ण' हा महानुभाव पंथातील पंचकृष्णांचा चरित्रात्मक ग्रंथ प्रकाशित केला. यानंतर त्यांचा महानुभाव पंथावर विविध लेखकांनी, कीर्तनकारांनी, तत्त्वचिंतकांनी केलेले आरोप खोडून काढणारा व महानुभाव पंथ व महानुभाव तत्त्वज्ञानाची सुयोग्य अशी मांडणी करणारा त्यांच्या एकूणच साहित्यातील अत्यंत महत्वाचा असा 'पुनर्शोध' हा ग्रंथ मार्च १९९१ मध्ये प्रकाशित झाला.

१९९९ साली शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने त्यांनी युरोपचा दौरा केला व हया दौऱ्याचे वर्णन करणारे 'बा युरोपा' हे प्रवास वर्णन त्यांनी लिहिले; परंतु काही कारणास्तव हे प्रवास वर्णन प्रकाशित होऊ शकले नाही. पुढे ९ जानेवारी २००० रोजी रिध्दपूर येथील महाचिंतनीतील, 'चक्रधरोक्त सूत्रातील आरोग्य चिंतन' हे भाषणरूपी पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले.

श्रीचक्रधर स्वामींच्या लोकोत्तर कार्याची ओळख करून देणारा तसेच त्यांच्या जीवन—कार्याची आटोपशीर व नेटक्या स्वरूपात माहिती देणारा 'सर्वज्ञ श्री चक्रधर' हा त्यांचा ग्रंथ जून २००२ मध्ये महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबईने प्रकाशित केला.''पंढरी संदेश या साप्ताहिकाच्या दि. ०४/१२/२००२ च्या आळंदी विशेषांकात महानुभाव संप्रदायाची निंदानालस्ती करणारे, अत्यंत, शिवराळ, असभ्य भाषेतील 'चार लेख' प्रसिध्द करण्यात आले. त्यातील मजकूर आणि भाषा दोन्ही निषेधार्ह आहेत''[१] या लेखास उत्तर म्हणून जुलै २००३ मध्ये त्यांचा 'पंढरीस संदेश' हा ग्रंथ तर ऑगस्ट २००३ मध्ये तळवेळ जि. अमरावती येथील भैयासाहेब देशमुख यांचे 'तळवेळीतला नरसिंह' हे चरित्रात्मक पुस्तक त्यांनी प्रकाशित झाले.

''टाकळी जि. औरंगाबाद येथील आचार्य श्री. विद्याधर बाबा पंजाबी यांच्या आश्रमाच्या विशाल प्रांगणात पार पडलेल्या धर्मसभेत श्री. बाबुराव वाघ लिखित 'वारकरी संप्रदाय विजय' सारख्या निंदात्मक प्रकाशनास आणि महानुभावांच्या निंदा करणाऱ्या प्रयत्नास पंथीयांचे वतीने साधार उत्तर तयार करून ते प्रकाशित करण्याचे ठरविले होते''[२] त्यानुसार १ सप्टेंबर २००८ मध्ये प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी 'धर्मजय' हा ग्रंथ लिहून प्रकाशित केला. सप्टेंबर २०१५ मध्ये त्यांच्या 'जय श्री चक्रधरा' हया श्रीचक्रधर स्वामींच्या जीवनावरील २४ वर्ष फौजदारी केस चाललेल्या कादंबरीचीच 'उत्तरयात्री' ही आवृत्ती प्रकाशित झाली. तर नोव्हेंबर २०१५ मध्ये त्यांची अचलपूरचा राजा रामदरण्याचा इतिहास वर्णन करणारी 'दरणा' ही कादंबरी व सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या १२४४ सूत्रांचा ससंदर्भ अर्थ सांगणारा, महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचा असा 'ब्रम्हविद्या : सूत्रार्थ प्रकाश' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला.

महानुभाव संप्रदाय हा हिंदुधर्मातर्गत असलेला 'हिंदू संप्रदाय' नसून तो स्वतंत्र व परिपूर्ण असा धर्म आहे. हया गंभीर विचाराची मांडणी करणारा 'महानुभाव एक स्वतंत्र व परिपूर्ण धर्म' हा ग्रंथ मार्च २०१७ मध्ये तर लीळाचरित्र, सिध्दांत सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ आणि उध्दरणाच्या प्रक्रियेस उपयुक्त अशा सूत्रांचे सार्थ विवरण देणाऱ्या 'सार्थक लीळाचरित्र' हया ग्रंथाची मराठी आणि हिंदी आवृत्ती एप्रिल २०१७ प्रकाशित झाली.

मराठी भाषेतील पहिला गद्य ग्रंथ जो महानुभाव पंथीयांचा सर्वात महत्वाचा ग्रंथ असून ज्याला 'महानुभाव पंथीयांची गीता' असेही म्हटले जाते. असा म्हाइंभटकृत 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ जानेवारी २०१८ मध्ये आणि उपदेश करतांना श्रीचक्रधर स्वामींनी सांगितलेल्या दृष्टांताचे संकलन असलेला कोशिराजबासकृत 'दृष्टांत पाठ' हा ग्रंथ त्यांनी सप्टेंबर २०२१ मध्ये संपादित केला.

ISSN : 2278-9308
March, 2023

याशिवाय प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी 'ओज' हया साप्ताहिक पत्रिकेचे अनेक वर्ष संपादक म्हणून कार्य केले असून त्यांनी 'महानुभाव' मासिकाच्या संपादक मंडळातही कार्य केले आहे ते महानुभाव साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष असून हया मंडळाने आजवर एकूण १४ महानुभाव साहित्य संमेलनाचे आयोजन केले आहे. अशाप्रकारे प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचा साहित्य प्रवास असून त्यांचे महानुभाव पंथाच्या प्रचार व प्रसाराचे कार्य आणि साहित्य लेखन आजही चालूच आहे. त्यांनी श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या संपूर्ण जीवन कार्याचे वर्णन करणारा 'सत्यार्जवी धर्माभियान : एक अस्वस्थ शुभ वर्तमान' हा ग्रंथ नुकताच लिहून पूर्ण केला असून हया ग्रंथासह त्यांचे आत्मकथन प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्य निर्मितीची प्रेरणा :—

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचे समग्र वाङ्मय महानुभाव साहित्य विश्वाला पर्यायाने मराठी साहित्याला मौलिक योगदान देणारे आहे. एकूणच त्यांचे लेखन समाजप्रबोधनासाठी उपकारक असेच आहे. त्यांच्या लेखन प्रपंचामुळे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींचे तत्त्वज्ञान व समाजोध्दारक विचार सर्व समाजापर्यंत पोहचविण्यास मोलाची मदत झाली आहे.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा महानुभाव पंथाचे प्रणेते सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांचे समाजोध्दारक तत्त्वज्ञान हीच आहे. सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या क्रांतिकारी विचारातच त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा दडलेल्या आहेत. सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींना तत्कालीन समाजातील सर्व सामान्यांचे दु:ख दिसले, त्यांची पीडा दिसली, तत्कालीन समाजातील विषमता दिसली, दैन्य दिसले, दास्य दिसले. देवा—धर्माच्या नावावर सर्वसामान्यांची होणारी लुबाडणूक व शोषण दिसले. अंधश्रध्दा, यज्ञयाग, कर्मकांड यामध्ये आकंठ बुडालेला व अनेकानेक देविदेवतांच्या पूजेमध्ये गुरफटलेला सर्वसामान्य वर्ग व त्यामुळे त्यांचे होणारे धार्मिक अध:पतन हे सर्व सर्व पाहून त्यांचे मन करूणेने ओथंबून गेले आणि मग त्यांनी हया सर्व दु:खाच्या मुक्तीचा मार्ग सांगितला. ते म्हणजेच त्यांचे महानुभावीय तत्त्वज्ञान होय.

ज्या काळामध्ये संपूर्ण समाजावर वर्णव्यवस्थेचा पगडा होता व ब्राहमण हाच सर्वश्रेष्ठ वर्ग आणि महार मांगादी जातींना नीच आणि कनिष्ठ समजल्या जात होते. अशा काळात 'शिखासूत्रांचा त्याग करून, महारवाडयावरून धर्म काढा' असे सांगणे म्हणजे त्याकाळी किती मोठा विद्रोह होता ? म्हणून अशी शिकवण देणारा महानुभाव पंथ म्हणजे केवळ एक संप्रदायच नव्हता तर ती एक चळवळ होती. अशाप्रकारे ''परंपरेला न स्वीकारता एक स्वतंत्र जीवनधारेचा मार्ग चक्रधरांनी अनुसरला व आपल्याबरोबर हजारोंना ते घेऊन गेले''[३] सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या हयाच जीवन व कार्याचा प्रभाव प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या जीवनदृष्टीवर पडलेला आहे. त्यामुळे महानुभाव तत्त्वज्ञान हीच त्यांच्या साहित्याची वैचारिक प्रेरणा आहे. त्यांच्या हया वैचारिक तळमळीतूनच वादप्रवाद. महानुभाव : एक आव्हान धर्मजय, पुनर्शोध, लीळाचरित्र, दृष्टांतपाठ, ब्रम्हविद्या सूत्रार्थ प्रकाश, सार्थक लीळाचरित्र, हया वैचारिक संशोधनात्मक व संपादित ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. एका महानुभाव कुटुंबात जन्माला आल्यामुळे अगदी जन्मापासूनच त्यांच्यावर धार्मिक संस्कार होतेच. शिवाय त्यांच्या वडिलांचा आष्टी येथील स्वातंत्र्यसंग्राम चळवळीत असलेला सक्रीय सहभाग; हयामुळे त्यांचे मन अगदी लहानपणापासूनच सर्वज्ञ श्रीचक्रधरांच्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या विचाराने संस्कारित झाले होते. शिवाय १९५४ साली त्यांनी अमरावती येथील कंवर नगरातील महानुभाव आश्रमाचे महंत कविश्वर कुळाचार्य श्रीमुरलीधर बाबा कारंजेकर यांच्याकडून उपदेश घेतला होता. याच काळात त्यांच्या महानुभाव साहित्य वाचनालाही सुरूवात झाली होती. पुढे १९५८ मध्ये त्यांनी शिक्षकाची नोकरी स्वीकारली. या काळात त्यांच्या वाचनातही भरगच्च अशी वाढझाली आणि १९५९ पासून त्यांनी वाङ्मय निर्मितीलाही सुरूवात केली. अशाप्रकारे श्रीचक्रधर स्वामींच्या स्वातंत्र्यवादी विचारांच्या प्रेरणेतूनच 'अभिषेक' हया आष्टीच्या स्वातंत्र्य संग्रामाची कहाणी सांगणाऱ्या हिंदी भाषेतील त्यांच्या प्रथम पुस्तकाची निर्मिती झाली.

पुढे काही काळानंतर त्यांची मुख्याध्यापकपदी नियुक्ती झाली आणि त्यानंतर ते प्रौढ शिक्षण अभियानांतर्गत अमरावती जिल्हा प्रौढ शिक्षण प्रकल्पाधिकारी म्हणून नियुक्त झाले. हयाच काळात त्यांची प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत प्रौढांसाठी गद्य वाचन म्हणून १९८६ साली 'सूर्य उगवला' हे मराठी भाषेतील व 'रिवाज तोडो' हे हिंदी भाषेतील जुन्या रीती—रिवाज परंपरांना छेद देणाऱ्या व

अंधश्रध्दांना विरोध करणाऱ्या प्रबोधनात्मक कथांची पुस्तके प्रकाशित झाली. त्यांच्या हया पुस्तकामागेही सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या प्रबोधनात्मक विचारांचीच प्रेरणा असल्याचे दिसून येते.

सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामीचे कार्य बघता त्याकाळी येथील कर्मठ धर्मपंडितांनी जे ब्रह्मज्ञान संस्कृत भाषेच्या कडीकुलुपांमध्ये बंदिस्त करून ठेवले होते, त्या ब्रहमज्ञानाला संस्कृत भाषेच्या कडिकुलुपातून मुक्त करून मराठीसारख्या लोकभाषेमध्ये सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींनी आपले तत्वज्ञान लांकोसमोर मांडले. एवढेच नाही तर वर्णव्यवस्था, जातिभेद, कर्मकांड यांना कट्टर विरोध करून सर्व जातिपातीच्या लोकांना हृदयाशी धरले. तसेच स्त्रीशूद्रांनाही आपल्या धर्माची व्दारे मोकळी करून दिली. एका मातंगाच्या हातचा लाडू स्वत: खाऊन ब्राह्मण शिष्यांनाही प्रसाद म्हणून खायला दिला. अशा या थोर महापुरूषांविषयी मनामध्ये श्रध्दा व भक्ती निर्माण होणे साहजिकच आहे. म्हणून हा महापुरूष व त्याचे कार्य सहज सोप्या भाषेत लोकांपर्यंत पोहोचावे याकरिता प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी 'जयश्री चक्रधरा' व 'उतरयात्री' अशा कादंबऱ्यांची तसेच 'सर्वज्ञ श्री चक्रधर' 'पंचकृष्ण' इ. चरित्रात्मक पुस्तकांची निर्मिती केली. यातून त्यांची सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामीवरील श्रध्दा, भक्ती व पंथनिष्ठा अगदी स्पष्टपणे दिसून येते.

अशाप्रकारे प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचे साहित्य पंथनिष्ठेच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झालेले असून त्यांच्या साहित्यानिर्मितीमागे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या वैचारिक प्रेरणेचा भक्कम असा पाया असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते.

निष्कर्ष :—

१) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे मराठी साहित्यातील एक महत्वपूर्ण व बहुप्रसवा साहित्यिक आहेत.

२) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी वैचारिक संशोधित, संपादित व ललित अशा विविध प्रकारात साहित्य निर्मिती केली आहे.

३) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी आपल्या साहित्यनिर्मितीची सुरूवात आष्टी येथील स्वातंत्र्यसंग्रामाची कथा सांगणाऱ्या 'अभिषेक' या हिंदी पुस्तकाने केली.

४) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी १९५४ साली वयाच्या २२ व्या वर्षी महानुभाव पंथाचा उपदेश घेतला.

५) महानुभाव पंथाचा उपदेश घेतल्यानंतर त्यांनी महानुभाव साहित्याचे वाचन व संशोधनाला सुरूवात केली.

६) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे महानुभाव साहित्य परंपरेतील एक महत्वपूर्ण साहित्यिक असून त्यांनी आपल्या वैशिष्टपूर्ण साहित्यनिर्मितीने महानुभाव साहित्यामध्ये आपले अढळ असे स्थान निर्माण केले आहे.

८) महानुभाव असल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर महानुभाव तत्त्वज्ञान व सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या विचारांचा प्रभाव आहे व या प्रभावातूनच त्यांनी साहित्यनिर्मिती केली आहे.

९) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या संपूर्ण साहित्याचे अवलोकन केले असता पंथनिष्ठा हीच त्यांच्या साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा असून त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांचे समाजोध्दारक तत्त्वज्ञान व वैचारिक प्रेरणेचा भक्कम असा पाया असल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :—

१) प्रा.नागपुरे पुरूषोत्तम, 'पंढरीचा संदेश', प्रकाशक म. श्री. हंसराजदादा खामनीकर, विश्वस्त अध्यक्ष, सर्वज्ञ विद्यापीठ, माडवाडगाव जि.अहमदनगर, प्रथमावृत्ती जुलै २००३ पृष्ठ क्र. १

२) प्रा.नागपुरे पुरूषोत्तम, — धर्मजय, प्रकाशक — म.श्री. येळमळकर बाबा महानुभाव, आंबेवडगाव जि. जळगावख प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००८, पृष्ठ क्र. २२.

३) डॉ. देशमुख उषा माधव, माया प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर, प्रथमावृत्ती जून २००५, पृष्ठ क्र. ४०

कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम

डॉ. राठोड सुखलाल शामराव,
(ग्रंथपाल), गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड, जि. जालना.

प्रस्तावना :

संपूर्ण जगाची गती कोविड 19 या महामारीने स्थिर केली आहे. गेल्या दोन वर्षापासून जगावर या महाभयानक महामारीची काळोखछाया पडली आहे. यामुळे येथील जवळ-जवळ 10 लाख 6 हजार 379 लोकांचा मृत्यु झाला आहे. सर्वत्र भयाण वातारण निर्माण झाले आहे. हि परिस्थीती घालवण्यासाठी या महामारीवर योग्य संशोधन करुन उपाय शोधले पाहिजे. संशोधनासाठी आवश्यक घटक म्हणजे 'ग्रंथालय' आहे. हि ग्रंथालये हि बंदिस्त झाली आहेत ती नव्यानं वेगवेगळया उपक्रमाच्या माध्यमातून सुरु झाली पाहिजेत. ग्रंथालयांचे मुख्यत: सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणि ग्रंथालय असे प्रकार पडतात. सर्व शैषणिक संस्था बंद झाल्या कारणाने ग्रंथालये हि बंद झालीत. ती कोविड 19 चा सामना करत सुरु झाली पाहिजेत. याचा आढावा प्रस्तुत संशोधन लेखात घेतला आहे.

ग्रंथालयाची माहिती :

ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथसंग्रहाचे स्थान आहे. याचा उगम प्राचीन काळातच झालेला आहे. इष्टिका, पपायर्स व चामडे यावर माहिती चित्रित व मुद्रित केली जात होती. हि एक सामाजिक संस्थाच असून ती मानव संस्कृतीशी निगडित आहे. यामध्ये ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालयातील कर्मचारी यांचा समावेश होतो. ग्रंथालयांनी प्राचीन काळापसून मानवी संस्कृती प्रगल्भ करण्याचे कार्य केले आहे. कालानुरूप त्यात बदल होत आला आहे. आज मुद्रण प्रणाली अतिशय विकसित झायाने हजारो नवनवीन ग्रथांची निर्मिती झपाटयाने होत आहे. या ग्रंथांना योग्य पध्दितीने वर्गीकरण करुन क्रमवार साठवून ठेवून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालय करत असते.

ग्रंथालयाचे कार्ये :

ग्रंथालय हे सामाजिक संस्थेचा भाग असल्याने समाजोपयोगी वेगवेगळी कार्ये करत असतात ती म्हणजे.

शैक्षणिक कार्ये :

ग्रंथालयाचे हे सर्वा महत्वाचे कार्ये आहे. शिक्षणातील अत्यावश्यक घटक म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण असो त्यासाठी माहितीची उपलब्धता आवश्यक असते. ती मिळवून देण्याचे कार्ये ग्रंथांच्या माध्यमातून ग्रंथालय करत असतात. शैक्षणिक ग्रंथालचे असो वा सार्वजनिक ग्रंथालय, यातून ज्ञान प्राप्त होत असते. म्हणूनच ग्रंथालय हे महाविद्यालयाचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

संशोधनात्मक कार्ये :

शिक्षण घेतलेला व्यक्ती नवनवे संशोधन करुन आपल्या ज्ञानात भर टाकत असते. जगाच्या प्रगतीसाठी वेगवेगळया विषयावर संशोधन होणे आवश्यक असते. या संशोधनाचा मूळ पाया हा ग्रंथालयापासूनच सुरु होतो. ग्रंथालयात असणाऱ्या ग्रंथांचे वाचन करुनच पुढील संशोधन होत असते.

राजकिय कार्ये :

राजकारण हा प्रत्येक माणसाच्या जीवनाशी निगडित विषय आहे. कोणत्याना कोणत्या मार्गाने त्याचा संबंध राजकारणाशि येत असतो. राजकीय परिस्थीती कशा पध्दतीची आहे याचे ज्ञान ग्रंथालयातून होत असते. जगातील

प्रभावी व्यक्तिंनी महत्वपूर्ण ग्रंथांचे वाचन करुन आपले विचार लोकांना पटवून देऊन सत्ता प्रस्थापित केली आहे. म्हणजे राजकीय कार्ये हि ग्रंथालयात करत असते.

औद्योगिक कार्ये :

औद्योगिकरण हे जगाच्या विकासाचे सर्वात महत्वपूर्ण साधन आहे. वेगवेगळी कारखाने निर्माण होऊन मानवाचे जीवन अधिक सुखकर करण्याचे कार्ये यातून होते. या औद्योगिकरणासाठी योग्य मार्गदर्शन लिखित स्वरुपात ग्रंथालयात उपलब्ध असते. म्हणुन औद्योगिकरण करण्यासाठी ग्रंथालय कार्य करत असते.

सांस्कृतिक कार्ये :

ग्रंथालय हे मानवी जीवनाशी अतिशय निगडीत आहे. मानवाच्या वेगवेगळया चालीरिती, संस्कृती या ग्रंथालयात मुद्रित झालेले आहेत. वेगवेगळी धार्मिक ग्रंथालये, भाषा, साहित्य यामधून मानवी संस्कृतीचे जतन होत असते. अशी ग्रंथ ग्रंथालय उपलब्ध करुन देते म्हणजे जे सांस्कृतिक कार्ये करते.

शैक्षणिक ग्रंथालय :

ग्रंथालयाचे मुख्यत: दोन प्रकार पडतात. 1) सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणिक ग्रंथालय. सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे सर्व वाचकांसाठी ते खुले असते. यामध्ये वय, हुद्दा, वर्ग, वर्ण असा कोणताही भेद येथे नसतो, तर शैक्षणिक ग्रंथालये हि केवळ शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीच खुले असते. शैक्षणिक ग्रंथालय हि अतिशय महत्वपूर्ण असून, ती विस्तृत प्रमाणात असतात. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचा प्रमुख घटक ग्रंथालय असतो. शालेय व महाविद्यालयीन ग्रंथालये विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर टाकणारे महत्वपूर्ण कार्ये करत असतात. नवीन शैक्षणिक धोरणात देशाच्या समृध्दीसाठी विद्यार्थ्यांचा हातभार कसा लावता येईल, यावर भर देण्यात आला आहे. त्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक जगभरातील ज्ञान सहजासहजी उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालयेच करु शकतात. मात्र सध्या सुरु असलेल्या परिस्थीतीत हे कार्य करणे शक्य होत नाही.

कोविड 19 महामारी आणि ग्रंथालय :

जगभरात कोविड 19 म्हणजेच कोरोना या भयाण महामारीने हाहाकार माजवला आहे. अनेक लोकांचे प्राण गेले आहेत. सगळीकडे अतिशय भीतीयुक्त वातावरण तयार झाले आहे. आतापर्यंत अनेक रोग आले ते हि घातकच आहेत, मात्र याचे वास्तव खूप वेगळे आहे. हा अतिसंसर्गजन्य रोग आहे. खूप लवकर त्याचे संक्रमण होत आहे, आणि अद्यापपर्यंत तरी यावर कोणालाही औषधीय उपाय शोधता आलेला नाही. परिणामी याच्या संक्रमणामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या लोकांची संख्या झपाटयाने वाढत आहे. भारताचा विचार केला तर, आतापर्यंत 3 लाख 53 हजार 528 लोकांनी कोरोनामुळे जीव गमावला आहे. अशा भयानक रोगापासून स्वरक्षण म्हणून एकमेकांपासून दूर राहणे हाच प्रभावी उपाय यावर सांगितला जातो. हे शक्य नव्हते, म्हणून लॉकडाऊन लावण्यात आले. यामध्ये सर्व कार्यालये, दळणवळणाची साधने बंद करण्यात आली. यामुळे माणूस आपोआपच बाहेर न पडता घरीच राहु लागला. तरीही या रोगाने दुसऱ्या लाटेत भयाण रुप धारण करुन अनेकांना यमसदनी पाठवले. कोरोना विषाणूचा बाधा झालेल्यांसाठी त्यांना विलगीकरणात ठेवण्यात येऊ लागले. अशा परिस्थीतीत ग्रंथालये बंद झाली.

ग्रंथालये हे ज्ञानसाधना, मनोरंजनाचे व मनोविकासाचे प्रभावी साधन आहे. ती पूर्णपणे बंद करणे हिताचे नाही. हे लक्षात घेऊन, काही प्रमाणात ग्रंथालये खुली करण्यात आली आहेत. काविड 19 चे लॉकडाऊन शैक्षणिक संस्थांना हि लागू आहे. दोन वर्षापासून शाळा, महाविद्यालये बंद आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांचे बौध्दिक नुकसान होत आहे. कारण त्यांना ग्रंथालयात जाऊन ग्रंथ वाचन करता येत नाही. काही काळानंतर कोविड परिस्थीती सुधारतांना दिसत आहे. मात्र पूर्णपणे निवळली नाही. अशा परिस्थीतीत ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग शोधण्यात आला. हे शिक्षण सुरु हि झाले. मात्र यामध्ये अनेक अडथळे आहेत. प्रत्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकत नाही. कारण तशी

साधने त्यांच्याकडे उपलब्ध नाहीत. जरी उपलब्ध झाली तरी, त्यातून पुरेसे ज्ञान मिळत नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी ग्रंथालयांनी नवनवीन उपक्रम राबवून, ग्रंथ त्यांच्यापर्यंत पोहचवली पाहिजेत. जगभरातील ग्रंथालयांना निर्बंधापासून ते पूर्ण बंद होईपर्यंत कोण-कोणत्या सेवा द्यावयाच्या या भयानक समस्येचा सामना करावा लागत आहे. ग्रंथालये सुरु ठेवायची असतील तर पुढील उपाय करणे आवश्यक आहे.

1. **हात सॅनिटायझर करणे :**

ग्रंथालयात प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येकाने आपले हात योग्यरित्या सॅनिटायझर करुन घ्यायला पाहिजेत. याबरोबरच मुखपट्टी सतत वापरली पाहिजे. आणि योग्य अंतर ठेवले पाहिजे. ग्रंथालय व सर्व साधने स्वच्छ ठेवली पाहिजेत. कोरोना हा विषाणू भयानक आहे. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्याला नष्ट करण्यासाठी उपाय केले पाहिजे. यासाठी सर्व परिसर स्वच्छ ठेवला पाहिजे. सॅनिटायझर केला पाहिजे. संगणक व इतर साधने हि स्वच्छ ठेवून सतत सॅनिटायझर केले पाहिजेत.

2. **परत केलेली पुस्तके वेगळी ठेवणे :**

वाचकांनी परत केलेली पुस्तके, वेगळी ठेवून त्यांचे हि निर्जंतुकरण केले पाहिजे.

3. **कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली पाहिजे :**

ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांची नेहमी तपासणी करुन प्रवेश दिला पाहिजे. यासाठी त्याला कोरोना प्रतिबंधात्मक साधने मोफत मिळाली पाहिजेत. याबरोबरच त्याला वेळेवर वेतन हि मिळण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

4. **वाचनकर्त्यांची संख्या मर्यादित करावी :**

ग्रंथालये हि खूप मोठी असतात. येथे रोज अनेक वाचक येत असतात. मात्र या काळामध्ये यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. वेगवेगळे दिवस ठरवून प्रत्येकाने ठरलेल्या दिवशीच ग्रंथालयात यावे, असे नियोजन करुन एकत्र होणारी गर्दी कमी करुन कोविड काळात हि ग्रंथालये सुरु ठेवता येतील.

5. **दूरस्थ सेवांचा अधिक वापर :**

ग्रंथालयामध्ये ज्ञान मिळविण्यासाठी, पुस्तके घेण्यासाठी विद्यार्थी येत असतात. हे कोरोना काळात योग्य नाही. महणून विद्यार्थ्यांना शक्य तो घरपोच ग्रंथ मिळण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

6. **ऑनलाईन माहिती पुरवणे :**

विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची सवय झाली आहे. ऑनलाईन वर्ग घेतले जात आहेत. मात्र ग्रंथालय उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून विद्यार्थ्यांना उपयुक्त अशी ग्रंथ ऑनलाईन स्वरुपात पुरवली पाहिजेत. यासाठी महाविद्यालयाच्या संकेतस्थळावर सहज पुस्तके उपलब्ध करुन दिली पाहिजेत. विद्यार्थ्यांचे भ्रमणध्वनी क्रमांक घेऊन वर्गनिहाय ग्रुप बनवून सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक पुस्तके अनेकांनी वाचता येईल. असे नियोजन केले पाहिजे.

कोरोना घडामोडींची योग्य माहिती देणे :

कोरोना हि महामारी दिवसेंदिवस घातक ठरत आहे. तिला नियंत्रणात आणण्यासाठी होणाऱ्या नवनवीन उपयांची माहिती एकत्र करुन प्रत्येक ग्रंथालयांनी ऑनलाईन सहजरित्या उपलबध होईल, अशी संकेतस्थळावर संकलित केली पाहिजे.

सांराश :

अशाप्रकारे कोविड 19 या महामारीने त्रस्त झालेल्या जगाला सावरण्यासाठी ग्रंथालय उपयुक्त ठरु शकतात. शैक्षणिक ग्रंथालयातील अफाट ग्रंथसाठा त्यांच्या वापराविना अज्ञान पसरण्यास वेळ लागणार नाही. म्हणुन शैक्षणिक ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी आपली कर्तव्य योग्यरित्या पार पाडली पाहिजेत. कोरोना ग्रस्त लोकांसाठी ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे प्रयोग काही ठिकाणी यशस्वी झाले आहेत. ग्रंथ वाचनामुळे विलगीकरणातील कोरोना रुग्णांना बौध्दिक

मेजवानी मिळाल्याने त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून बौध्दिक मेजवानी मिळाल्याने त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून वाचन संस्कृती कायम टिकवून ठेवण्यासाठी विद्यार्थी दशेतच विद्यार्थ्यांना वाचनाची ओढ लावण्याचे शैक्षणिक ग्रंथालये कार्ये करु शकतात. म्हणून अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा लाभ मिळावा यासाठी प्रयत्न करणे हाच कोविड 19 महामारीच्या काळातील प्रभावी उपक्रम असेल.

संदर्भ :

1. नरगुंडे रेवती, ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पूणे.
2. कुंभार रा., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन, पुणे युनिव्हर्सल प्रकाशन 2015.
3. काटे ना.रा. ग्रंथालय संदेशवहन आणि समाज, अरुणा प्रकाशन लातूर 2012.
4. शेटकर ग. भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
5. Pooja P. Dadhe, Library Services Provided During Covid-19 Pandemic : Content Analysis of websites of Premier Technological institute of India.
6. www.worldmeters.info/coronavirus.
7. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र.
8. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र.

कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा अन्वयार्थ

प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे
ग. भि. मुरारका कला वाणिज्य महाविद्यालय, शेगाव.

वि.वा.शिरवाडकर उर्फ कुसुमाग्रज हे मराठीतील महत्वपूर्ण कवी आहेत.

कुसुमाग्रजांच्या काव्याच्या कालखंड हा स्वातंत्र्यपूर्व आहे या कालखंडातील तसेच स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील वेगवेगळ्या प्रवृत्तींचा अभ्यास, चिंतन, जाणीवा त्यांची कविता मांडत जाते. त्या कालखंडामध्ये वावरणारा एकंदरीत समाज व त्या समाजातील वेगवेगळया अडचणी, समस्या, प्रश्न कुसुमाग्रजांच्या संवेदनेतून सुटत नाहीत. कुसुमाग्रज मराठी साहित्याला एक कवी म्हणून जरी परिचित असले तरी, त्यांना एका वाङ्मय प्रकारापुरते मर्यादित करता येणार नाही. त्यांनी नाटक,कादंबरी,कथा, लघुनिबंध इत्यादी प्रकार अत्यंत सूक्ष्म रीतीने हाताळले आहेत. असे बहुआयामी व्यक्तिमत्व असले तरीही कुसुमाग्रजांना एक ओळख प्राप्त झाली ती त्यांच्या कवितेच्या माध्यमातून. त्यांचा विशाखा हा काव्यसंग्रह त्यांना यशो शिखरावर घेऊन जाण्यात महत्त्वाचा ठरला. विशाखा या काव्यसंग्रहातील काव्य विश्व हे बहुविध आहे. कुठे एका विषयामध्ये कुसुमाग्रजांची कविता गुंतून पडत नाही तर वेगवेगळ्या विषयांचे बारकावे ती शोधत जाते. व इच्छित ध्येय गाठते. कुसुमाग्रजांच्या प्रतिमा आणि त्यांची भाषा ही सहज उलगडत जाणारी असून वाचकांना खेळवून ठेवण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. कुसुमाग्रजांची कविता ही प्रेमाचा आलेख जसा निर्माण करते अगदी तसाच ती राष्ट्रविषयक विषयांच्या कवितांच्या माध्यमातून राष्ट्रप्रेम स्पष्ट करते. राष्ट्र, प्रेम, निसर्ग,समाज या सर्वांचा उद्गार ती व्यक्त करते.

'अहीनकुल, हिमलाट आणि आगगाडी आणि जमिन ' या तिन्ही कवितांचे चेहरे वेगवेगळे आहेत. असेअसले तरीही त्यातून अभिव्यक्त होणारा अर्थ हा सामाजिक अस्वस्थतेचा आणि आर्थिक शारीरिक मानसिक आणि बौद्धिक विषमतेचा एक वेगळा विचार व्यक्त करतो. कुसुमाग्रज कवितांमधून वेगवेगळ्या प्रवृत्तींचा विचार सातत्याने मांडत जातात. एका अर्थाने विचार केला तर सर्वसामान्य माणसांचा एक प्रतिनिधी म्हणूनच उद्गार व्यक्त करताना कुसुमाग्रजांची कविता दिसून येते. आयुष्याच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर योग्य मार्गदर्शन आणि त्या मार्गदर्शनाची आशावादामध्ये होणारी परिणती या दोघाचा एक वेगळा समन्वय कुसुमाग्रजांची कविता व्यक्त करताना दिसून येते. अनुकूल मधील नकुल हिमलाट मधील सर्व समान माणूस आणि आघाडी आणि जमीन मधील जमीन या प्रार्थनेतिक संवेदना समाजाच्या एका नेमक्या टप्प्यापर्यंत येऊन पोहोचतात. त्या टप्प्यावर आपलं जीवन आहे त्या अवस्थेमध्ये केवळ व्यतीत करणारा माणूस नाउमेद झालेला जेव्हा कुसुमाग्रजांच्या कवितेचे लक्ष होतो, तेव्हा त्याच्या जीवनाला आशावादाचे नवे धुमारे फुटू लागतात. कुसुमाग्रजांच्या अहीनकुल या कवितेमध्ये सुरुवातीला सर्व काही ठीक आहे, असे वाटत असले, तरीसुद्धा ही कविता जसजशी पूर्णत्वाकडे जात राहते, तशी ती वैश्विक रूप प्राप्त करते. मानवता हा महत्वपूर्ण बाणा कुसुमाग्रजांच्या या कवितेचा आहे.

‘ कधी लवचिक पाते खड.गाचे लवलवते
कधी वज्र धरेवर गगनातून कडकडते
कधी गर्भ रेशमी पोत मध्ये जरतार
प्रमदेचे मादक वस्त्र जणू सळसळते. '

एकाच वेळेस सौंदर्य आणि भयानकता कुसुमाग्रजांच्या अहिन कुल या कवितेची प्रचिती आणून देतात. या कवितेतील अहि हा सुंदर आहे देखणा आहे परंतु अमानुष आहे. त्याचं दिसणार सौंदर्य हे विषारी आहे. त्याच्या अत्याचाराला सीमा नाही ते अमर्याद आहे. तो अन्याय करणार आहे. त्याचा मुकाबला काही एकट्या फुलविली करू शकणार नाहीत. त्यासाठी हवाय उदंड आत्मविश्वास तो त्यांच्यामध्ये नाही. म्हणून तो अहि समग्र वातावरण विषारी करत मोठ्या एठदारपणे जात राहणार.आहे. जोपर्यंत त्याचा बंदोबस्त करणारा त्याच्यासमोर येऊन उभा ठाकत नाही तोपर्यंत. कुसुमाग्रज त्याच्या सौंदर्याचे केवळ वर्णन करून थांबत नाही तर, तर नकूलाच्या माध्यमातून एक नवा आशावाद सजीवांमध्ये पेरत जातात. नकुल हा उद्दाम नाही. गर्विष्ठ नाही. संधी साधू आणि श्रेय लाटणारा नाही. कदाचित सामाजिक नेतृत्वाची एक कल्पनाच कुसुमाग्रजांनी नकूलाच्या माध्यमातून केली असावी ते म्हणतात,

' हा थांब कुणाची जाळीमध्ये चाहूल
अंगार कणापरी नयन कुणाचे लाल
आरक्त ओठ ते ध्वज जणू रक्ताच्या
रे नकुल आला आला देख नकुल. '

आपल्या धुंदीत साऱ्या वातावरणाला कमी लेखणाऱ्या नागाला आपल्या मरणाची गंधवार्ता येते, आणि तो स्वतःला वाचविण्यासाठी सज्ज होतो. शब्दशः या कवितेतील अहि आणि नकूलाच्या प्रतिमांना आपण बघितले तर, नैसर्गिक पातळीवरील पारंपरिक वैरत्व आपणास पाहायला मिळते. साप आणि मुंगूस यांचे शत्रुत्व हे सर्वश्रुतच आहे. पण कुसुमाग्रज त्यातून जो सामाजिक आढावा घेतात ते महत्त्वाचे आहे या कवितेच्या शेवटी कुसुमाग्रज म्हणतात की,

' क्षणि धुळीत गेली वाहत ती विषधार
शतखंडित झाले ते गर्वन्नत उर
विच्चीन्न तनुतुनी उपसूनी काढुनी दात
वाऱ्या परि गेला नकुल वनातून दूर. '

सत्य असत्य, नीति अनीती, मानवता आणि अमानुष्यता यांचा चाललेला संघर्ष अखेर संपतो,आणि विजय हा सत्याचा, नीतीचा, आणि मानवतेचा होतो हे सर्व झाल्यानंतर उर बडवून विजयाचे श्रेय लाटण्याचे प्रयत्न नपुलाकडून होत नाही. हे सर्वात महत्त्वाचे. समाज निर्मितीचे हे चित्र कवी बांधिलकीच्या अंगाने निर्माण करतो.

' हिमलाट ' ही कुसुमाग्रजांची अत्यंत महत्त्वाची कविता आहे. समाजामध्ये सातत्याने घडून येत असणाऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे चित्र त्यांची ही कविता उभी करते. सामाजिक जीवन जगत असताना समाजात दोन स्तर दिसून येतात ते म्हणजे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यामध्ये चाललेला संघर्ष कुसुमाग्रज या कवितेच्या माध्यमातून उभा करतात.

' हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली
श्रीमंत महाली तिथे हिला ना थारा
मखमाली दुलया देती मधुर उबारा
डोकावून पळते कापत हीच थरारा
हो काय दरारा कणकाचा भयशाली. '

शोषक आणि शोषित यांचा संघर्ष हा सनातन आहे. कामगार आणि भांडवलदार या रूपाने तो सातत्याने व्यक्त होतो. एका बाजूला झोपड्या तर दुसऱ्या बाजूला टोलेजंग इमारती आहेत. यामध्ये ऐश आरामी जीवन जगणारी माणसे आहेत. माणूस हा नैसर्गिक दृष्ट्या एकसारखा असला तरी, त्याच्या राहणीमानामध्ये असणारा मोठा फरक कुसुमाग्रज दाखवितात. या फरकामागे असणारा त्यांचा आर्थिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे. जोपर्यंत सर्वांचा विचार आर्थिक दृष्टिकोनातून समानतेच्या अंगाने होणार नाही, तोपर्यंत समाजामध्ये संघर्ष हा होत राहील याची जाणीव कुसुमाग्रजांची कविता व्यक्त करते. समाजात निर्माण झालेला असमतोल नष्ट करण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करावे लागतील याची जाणीव ही कुसुमाग्रज सर्वसामान्य माणसांना करून देण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. त्यासाठीचे एक आवाहन ते करतात,

' ज्योतीतून धावत या तेजःकण सारे
या यज्ञातील अन सरणातील निखारे
अरे ढाळ नभा तव ते ज्वाला मय तारे
पेटवू वा वणवा कणाकणात मशाली
हिमालाट पहाटे पहा जगावं आली. '

हिमलाट ही कुसुमाग्रजांची एक सामाजिक वळणाची कविता आहे. जुने आणि नवे मूल्य यांचा संघर्ष समाजात पाहायला मिळतो. नवे मूल्य आपण स्वीकारले पाहिजेत, यासाठीची एक परिस्थिती तयार करण्यासाठीची मानसिकता या कवितेमधून व्यक्त होताना दिसून येते. सर्व एकत्र आलो तर, या हिमलाटेचा प्रतिकार आपणास सहज करता येईल, यासाठी कुसुमाग्रज सर्वसामान्यांच्या पाठीशी ठामपणे उभे राहताना दिसून येतात.

हिमलाट ही कविता जशी वेगळ्या चेहऱ्याने अवतीर्ण होते, अगदी वेगळा चेहरा घेऊन आगगाडी आणि जमीन ही कुसुमाग्रजांची कविता प्रतीकात्मक स्वरूपामध्ये मानवतावादाचे चित्र रंगवताना दिसून येते. या कवितेमध्ये दोन प्रवृत्ती प्रकर्षाने दिसून येतात. पहिली सुष्ट आणि दुसरी दुष्ट. दुष्ट प्रवृत्तीची मांडणी करीत असतानाच, तिची क्षणिकता आणि सुष्ट प्रवृत्तीची अमर्यादता ते सांगत जातात. जमिनीची उदारता हे तिचे दुबळेपण नाही याची जाणीव कुसुमाग्रज या कवितेमध्ये करून देतात. गाडी ही जुनून करणाऱ्या तर जमीन ही सहन करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक म्हणून त्यातील संघर्ष नाट्यमयरित्या चित्रीत करीत जाताना कुसुमाग्रज दिसतात. ते आपल्या कवितेमध्ये म्हणतात की,

' नको ग नको ग आक्रंदे जमीन
पायाशी लोळत विणवी नमुना
दुबळे अशीच खुशाल ओरड
जगावे जगात कशाला भेकड!
दुर्बळ भेकड त्वेषाने पुकारी
घुमले पहाड घुमल्या कपारी
उलटी पालटी होऊन गाडी ती
हजार शकले पडली खालती. '

आपल्या ठिकाणी असणाऱ्या सामर्थ्याचे उदाम प्रदर्शन नाही तर नम्रपणा हा स्वभाव जमिनीचा आहे त्यामुळे आघाडीला विनंती आहे परंतु आगगाडीकडूनच त्याचा चुकीचा अर्थ काढला जातो व मुद्दामपणे ती आपल्याच तोऱ्यात दावत सुटते. उद्दामता हे सर्वनाशाचे कारण आहे याची जाणीव कुसुमाग्रजांची कविता करून देते. शोषितांना आपल्या ठिकाणी असणाऱ्या सामर्थ्याची जेव्हा जाणीव होते तेव्हा समाजामध्ये परिवर्तन हे निश्चित असते. आगगाडी आणि जमीन हे जीवनाचे दोन वेगवेगळे अंग आहेट. यातील कुठल्याही अंगाचा अव्हेर होता कामा नये, याची दक्षता समाजातील समंजस प्रवृत्तीला घ्यावा लागतो. कुसुमाग्रजांची कविता प्रतिमांमध्ये बोलत असली तरी साधेपणा हे तिचे सामर्थ्य आहे. हेच सामर्थ्य वाचकांना खिळवून ठेवते.

संदर्भ :

१. विशाखा : कुसुमाग्रज
२. कुसुमाग्रजांचा सामाजिक साहित्य विचार : डॉ. देवानंद सोनटक्के
३. कुसुमाग्रज/शिरवाडकर : डॉ. द. दि. पुंडे

ृषी उत्पन्न आर्ा ा उर्जा स्त्रोत

डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे
भू ाोल विभा ा
सरस्वती महाविद्यालय, `ज, ता. `ज जि.बीड

डॉ.राम प्र.ताटे
राज्यशास्त्र विभा ा,
महिला ला महाविद्यालय,बीड

पृथ्वीची विभा ा ाी दोन ाोलावर्धात होते पृथ्वीच्या भ्रम ाामुळे वाऱ्यांच्या दिशा निश्चित होतात.उत्तर ाोलार्धात उन्हाळा असतो तेव्हा भारतावर नेऋत्य दिनेशने वारे वाहु ला ातात.नेऋत्य दिशेला हिन्ही महासा ार आहे.त्यामुळेहे वारे या समुद्रावरील बाष्प घेऊन येतात.म्ह ाून भारतात वर्षातले दोनते चार महिने पाऊस पडतो.दि ा ा ाोलार्धात उन्हाळा असतो तेव्हा हे वारे दिशा बलतात.उत्तरे डून दि ा ा डे वाहु ला ातात हे वारे थंड आर्ा ा ारडे असतात.मात्र आंध्रप्रदेश, तामिळनाडु आर्ा ा `रळमधील ाही भा ाात हे वारे बं ाालच्या उपसा ारावरुन येतात.त्यामुळे तिथे बं ाालच्या उपसा ारावरुन येतात.त्यामुळे तिथे ऑक्टोंबर ते डिसेंबर या ाळात पाऊस पडतो.

ृषी उत्पन्न आर्ा ा उर्जा स्त्रोतहासंशोधन पेपर लि ाा ाामध्ये प्राथमि संशोधन तंत्रामध्ये ाही निवड संदर्भ ग्रंथांचा अवलंब र यात आलेला आहे.तर द्वितीयसंशोधन तंत्रामध्ये मासि `साप्ताहि `, वर्तमानपत्र आदीसंशोधन तंत्राचा वापर रुन सदरीलसंशोधन पेपर लिहि याचा प्रयत्न र यात आला आहे.

भारत सर ारच्या पर्यावर ा, वने आर्ा ा हवामान बदल मंत्रालयाच्या अ ात्यारीतील `द्रीय प्रदुष ा नियंत्र ा मंडळाच्या सं `तस्थळावर असलेल्या मान ांनुसार हवेच्या दर्जा ाु ाां (एअर क्वालिटी इंडेक्स अर्थात एक्युआर) आर्ा ा त्याचे मानवी जीवनावर हो ाारे परि ााम पाहिले ाी याचे ाांभीर्य ल ाात येतेहा ाु ाां 0 ते 50 असेलतरीती हवा चां ाली असते. अशा हवेचे मानवी शरीरावर मीत मी अनिष्ट परि ाामहोतात ि वा होत नाहीत 51 ते 100 पर्यंत ाु ाां असल्यास हवा समाधान ार मानली जाते.अशा हवेत श्वसनाचे ि र ाेळ त्रास उद्भवू श तात. विशेषत: दम्याच्या रु ाांना उंचीवरील मजल्यावर रहावे ला ात असल्याची जा ाीव निर्मा ा होते. हवेचे ाु ाां 101 ते 200 असल्यास ती हवा मध्यम दर्जाची मानतात.अशा हवेत श्वसन, दमा, ह्दयरो ा रु ाांना श्वसन सुरळीत न होऊन अस्वस्तता निर्मा ा हो याची शक्यता जास्त असते.हाच ाु ाां 201 ते 300 च्या दरम्यान असल्यास हवा ाराब मानली जाते या हवेमध्ये जास्त ाळ राहिल्यास निरो ाी मा ासालाही श्वसनाचा त्रास सुरु होतो.301 ते 400 ाु ाां अस ाारी हवा आ ा ाी ाराब मानली जाते.अशा हवेमध्ये श्वसनाचे दीर्घ ालीन त्रास उद्भव याची शक्यता असते.400 ते 500 ाु ाां अस ाारी हवा अतिशय ाराब असते.या हवेमध्ये निरो ाी मा ासे आजारी पडतात आर्ा ा आजार ग्रस्त लो ांना मृत्यू संभवतो तरत्यापे ाा जास्त ाु ाां असल्यास ती हवा मानवी वस्तीसाठी अयो ाय मानली जाते.

उर्जा मी ार्चात मिळव यासाठी ला ूड, द ाडी ाेळसा, ानिज तेल आर्ा ा नैर्सर्ा ा वायूचा वापर मोठ्या प्रमा ाात `ला जातो. यासाठी जं ालाची त्तलहोते.द ाडी ाेळसा, ानिज तेल वायुचा मोठ्या प्रमा ाात उपसा र यात येतो.यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवतात वाहने, ार ाानेते घर ाुती वापर सर्वत्र यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवली जाते या संसाधनांचा उर्जा मिळव यासाठी जाळत असताना हवेत पू र्ा ज्वलन झाल्यास ार्बन डाय ऑक्साईड जातो. ानिज तेल आर्ा ा द ाडी ाेळशामध्ये इतरही घट असतात.सल्फरसार ाा पदार्थांचे अर्थवट ज्वलन होते आर्ा ा सल्फरडाय ऑक्साईडसार ाे वायुही वातावर ाात मिसळतात.द ाडी ाेळसामध्ये पारा, शिसे, सल्फर डायऑक्साईड, नायट्रोजन डायऑक्साइड जड धातु आर्ा ा इतरही घट असतात ते सर्व वातावर ाात मिसळतात.

ानिज तेलातून अने घट ाटून टा याची प्र ि या र यात येते.त्याहीपे ाा नैर्सर्ा ा वायु आ ा ाी मी प्रदुष ` वातावर ाात सोडतो. मात्र मूळ ार्बन डायऑक्साईड प्रत्ये इंधनाच्या ज्वलनातून बाहेर पडतोच ार ाान्यांच्या सं येतील वाढ, घर ाुती ऊर्जा वापरातील वाढ आर्ा ा वाहनांचा सं येतील वाढ यामुळे इंधनाचा वापर मोठ्या प्रमा ाात वाढला आहे. त्यामुळे प्रदुष ााचे प्रमा ा भयान वे ााने वाढत आहे.सर्व प्रा यांच्या श्वसनातून ार्बन डायऑक्साईडचे प्रमा ा वाढत जाते.वातावर ाात मिसळ ााऱ्या या प्रदुष ांमुळे ऑक्सिजनचे प्रमा ा घटते यामुळे हवा श्वसनास अयो ाय बनते.शेत री दे ाील शेतातील पि ांचा वापर यो ाय नसलेला भा ा उचलूनत्याचे ात न बनवता थटे शेतात जाळतात. ाही प्रमा ाात हवा प्रदुष ाासहा घट ही ार ाीभूत ठरतो.

महाराष्ट्रात 1022 पासून भारतात राष्ट्रव्यापी दुष ाळांची रां ा ला ालेली दिसते.1022, 1033 व 1052 असे सल ा तीन भीष ा राष्ट्रव्यापी दुष ाळ भारतात पड याची नोंद आहे.दुष ाळांचे सत्र येथेच थांबले नाही 12 वे ते 1930 पर्यंत जवळपास 250 पे ाा अधि प्रदेशनिहाय दुष ाळ भारतात पडले याची नोंद डच व्यापारी व्हॅन ट्विस्टने रुन ठेवली आहे.मृत प्रा ाी धी मृत मा ासेही ााऊन ज ाायची वेळ या दुष ाळांनी आ ालीहोती.त्यात 1396 ते 1407 या ाळात पडलेल्या दु ाादिवीच्या भयं र दुष ाळाची नोंद जा ाति पातळीवर घेतली ाेली.एवढा तो प्रलयं ारीहोता.समग्र अर्थव्यवस्था भुईसपाट र ााऱ्या या दुष ाळाने निर्मा ा त्यांना रस्त्यावर आ ाूनसोडले नसतेतर नवल वाटयला न ाे.

आर्थि पर्यावर ा सुदृढहोईल अशी आंदोलने झालेली नाहीत. आर्थि पर्यावर ात अर्थ ार ांचे ारजांचे आ ा भवितव्याचे सर्वां ा ा व सार्वत्रि भान याचा समावेश होतो. त्या दृष्टीने आज समाज प्रयत्न रतो ाहा प्रश्न निर्मा ा होतो.अर्थ ार ाहा राज ार ाचा भा ा असला तरी अर्थ ार ाचे राज ार ा धीहीहोऊ द्यायचे नाही.तरच अर्थ ार ा व्यवस्थित चालु श ेल. यात शं ा नाही आज सर्वा डे एवढी आधुनि साधने आली परंतु त्याचा वापर आम्ही आमच्या व्यक्ति ात अर्थव्यवस्थेला हातभार र यासाठी ि ती रतो आ ा अनुत्पाद ार्यासाठी ि ती रतोहे समजावून घेतले पाहिजे.

भा री लहान आहे वाटा मा ा ारे अधि आहेत अशी आजच्या अर्थव्यवस्थेची रचना आहे.शोषित-वंचितांचे अर्ध ार ा से बदलायचे हे मात्र आम्हाला अजूनहीसमजलेले नाही.उलट नित्य नवे समाज आम्हीही मा ास आहोत असे म्ह ात आपल्या व्यथा मांडू ला ालो आहोत. आर ा ा मा ू ला ाले असलेतरी याचे ंभीर ार ा आपल्याला आहे ा ? यात ाहीसमाजांचे राज ार ा आहे ा?हाही प्रश्न निर्मा ा होतो.

भारतातील शेती ेत्राचे ए ू ा चित्र बरेच ुंता ुंतीचे दिसून येतात. देशात 2020-2021 मध्ये ए ू ा अन्नधान्याचे उत्पादन 30 ोटी 80 ला ा टन अशा वि्र मी पातळीपर्यंत पोचले प ा अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता 1991 मध्ये वार्षि 186.2 ि लोग्रॅमहोतीती आज तीस वर्षानंतर जवळपास तित ीच म्ह ाजे दरडोई वार्षी 187.1 ि लो आहे. बां ाला देशामध्येती 200 ि लोतर चीनमध्येती 450 ि लो आहे.2021-2022 मधील भारताचे अन्नधान्य उत्पादन 315-72 मॅट्रि टन आहे.

ज ातील सर्वाधि पी घनता भारतात आहे.ि बहुना भारताच्या भू ोल, हवामान आ ा माती ाप वैशिष्ट्यपू ा आहे.नैसर्गि ा रित्या ृ षी मालच्या विस्तृत जातीचे, वा ांचे उत्पादन र यासाठीहीस्थिती उत् ृष्ट आहे.असे प्रतिपादनतोमर यांनी ेले आहे.तोमर यांच्या मते जर भारताची सर्वाधि पी घनता उत् ृष्ट असे म्हटलेतर 2006 मध्ये स्वामीनाथन आयो ाच्या अहवालावरुन भारतातील 40 टक्े शेत री शेतीसोडून विघरशेती नो री व्यवसाय र याच्या मानसि तेत आहेतते ारीठरले. ाल्या 15 वर्षात अंदाजे दीड ोटी शेत ऱ्यांनी शेतीसोडली आहे.त्यामुळे ारिबी, नैराश्य, बेरोज ारी शहरां डीलस्थलांतर यात वाढ झालेली आढळते.त्याच वेळेस शेतमंजूराच्या सं येत मात्र जलद वाढ दिसत आहे.राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीच्या उत्पन्नाचा वाटा मी आहे.प ा शेतमंजूरांच्या उत्पन्नाचा वाटा जास्त आहे असे दिसून येते.देशातील अन्नधान्याचा साठा भारतीयांना अन्न महामंडळातर्फे रा ाला जातो.त्यातून सर्वाधि वितर ा व्यवस्थेमार्फत अन्नधान्यांचे देशात वितर ा होते.

जा ाति पातळीवर हवा प्रदुष ात महासत्ता बनल्याचा अधिर्भावात मिरव ाऱ्या चीनने आघाडी घेतली आहे.याचे ार ा म्ह ाजे प्रत्ये राष्ट्राला, राष्ट्रातील बहुतांश ना ारि ांना स्वार्थाने पछाडलेले आहे.प्रत्ये राष्ट्र दरडोईस ल उत्पन्न वाढव याचा प्रयत्न रत आहे.ज्यांचे आज दरडोई उत्पन्न चां ाले आहे.ते आ ा ाी जास्त र याच्या म्ह ाजेचश्रीमंतहो याच्या मा ो धावत आहेत.ते दरडोई उत्पन्न ि ती रायचे माहिती नाही ार ा जास्त हा शब्द सापे ा असतो.दरडोई उत्पन्न वाढवि यासाठी उत्पन्न जास्त रायला जाहिजे. उत्पादन वाढवायचे तर जास्त उर्जा मिळवायला हवी उर्जा जास्त मिळव यासाठीसंसाधने हवीत त्यातही उत्पादनापासून जास्त नफा हवा असेलतर ार्च मी रायचातर मी ार्चाचे इंधन वापरुन पुरेशी उर्जा मिळायला हवी. म्ह ूनच राष्ट्राच्या प्र ातीचा मापदंड म्ह ून दरडोई उर्जेचा वापर पाहिला जातो.

उर्जा मी ार्चात मिळव यासाठी ला ूड, द ाडी ोळसा, ानिज तेल आ ा नैसर्गि वायूचा वापर मोठ्या प्रमा ात ेला जातो.यासाठी जं ालांची त्तलहोते.द ाडी ोळसा, ानिज, तेल आ ा वायुचा मोठ्या प्रमा ात उपसा र यात येतो.यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवतात.वाहने, ार ानेते घर ुती वापर सवत्र यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवली जाते.या संसाधनांना उर्जा मिळव यासाठी जाळत असताना हवेत पू ा ज्वलन झाल्यास ार्बन डाय ऑक्साईड जातो. ानिज तेल आ ा द ाडी ोळशामध्ये इतरही घट असतात.सल्फरसार या पदार्थाचे अर्धवट ज्वलन होते आ ा सल्फर डाय ऑक्साईडसार ो वायुही वातावर ात मिसळतात.द ाडी ोळशामध्ये पारा, शिसे, सल्फर डाय ऑक्साईड, नायट्रोजन डाय ऑक्साईड जड धातू आ ा इतरही घट असतात.ते सर्व वातावर ात मिसळतात.

संदर्भ ्रंथ :-

1) विठ्ठल पुं ाडे - भू ाोल व पर्यावर ा (भारत व ज ा) वैदि पब्लि ेशन

2) जयेंद्र शे ार ाुप्ता - भौति व जैवि पर्यावर ा शि ा ा, जैन प्र ाश मंदीर

3) प्रतियो ािता मासि जानेवारी 2023

4) साधना साप्ताहि पु ो मार्च 2023

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाअस्पृश्यता विषयक विचार व कार्य

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला
मो.क्र. ९८९०९७२५३० **E-mail :manoharwagatkar@gmail.com**

प्रस्तावना :

अस्पृश्य मानले गेलेले लोक त्यांना अस्पृश्यतेला शिक्का लावण्यापूर्वीच सुरुवातीपासून गावाबाहेर राहत असत आणि त्यांच्यावर नंतरच्या काळात अस्पृश्यता लादल्यानंतरही त्यांनी गावाबाहेर राहणे सुरूच ठेवले, अशीच शक्यता अधिक विचाराह आहे, परंतु यातून एक अतिशय कठीण प्रश्न निर्माण होतो. तो असा, ते गावाबाहेर का राहात होते ? असे करण्यासाठी त्यांना कोणी भाग पाडले किंवा जबरदस्ती केली? सर्व जगामध्ये आदिम समाजाचे रूपांतर आधुनिक समाजामध्ये कोणत्या कारणामुळे झाले हे समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना माहीत आहेतच त्याच कारणांमुळे हे अस्पृश्य लोकही सुरूवातीपासूनच गावाबाहेर राहत होते, असे गृहित धरणेच या प्रसंगी स्वाभाविक ठरते व हेच या प्रश्नाचे उत्तर होय.

प्रारंभिक समाजाचे रूपांतर आधुनिक समाजामध्ये कोणत्या कारणामुळे झाले हे कदाचित स्पष्ट करून सांगितल्यावाचून बऱ्याच लोकांच्या ध्यानात येणार नाही व त्यामुळे वरील निष्कर्ष स्वाभाविक कसा आहे हे त्यांना कळणार नाही. या विषयाची योग्य जाण येण्यासाठी प्रारंभिक समाज हा आधुनिक समाजाहून दोन बाबींमध्ये वेगळा होता हे ध्यानात बाळगले पाहीजे. प्रारंभिक समाजामध्ये भटक्या जमातींचा समावेश असे, परंतु आधुनिक समाजामध्ये स्थायी जमातींचा समावेश आहे. दुसरी गोष्ट अशी की आदिम समाजातील समाजात प्रादेशीक संबंधावर आधारित स्थानिक जमातींचा अंतर्भाव असतो. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, प्रारंभिक समाजाची उत्क्रांती होऊन त्याचे आधुनिक समाजात रूपांतर होत असताना दोन दिशांनी त्याचा विकास झाला. एका दिशेच्या उत्क्रांतीमधून भटक्या जमातीऐवजी प्रादेशिक जमातीचा उदय झाला. अशा प्रकारचा बदल घडून आला याबद्दल शंकेला जागा असू शकत नाही. राजांच्या अधिकार प्रणालीमध्ये या बदलाचे स्पष्ट प्रत्यंतर पाहावयास मिहते. इंग्लिश राजांची कार्य पद्धती उदाहरणादाखल घेऊया स्वत:ला इंग्लंडराजा संबोधणारा किंग जान हा पहिला पुरूष होय. त्याच्या पूर्वीचे राजे स्वत:ला सामान्यतय इंग्लिश लोकांचा राजा असे संबोधत असत. पहिल्या विधानात प्रादेशीक प्रतिनिधीत्व निहित आहे. एके काळी इंग्लंड हा असा देश होता की त्यात इंग्लिश लोक वास्तव्य करून होते. परंतु आता इंग्लिश लोक हे एक राष्ट्र असून ते इंग्लंड मध्ये वास्तव्य करून आहेत. अशाच प्रकारचा बदल फ्रेंच राजांच्या पद्धतीतही घडून आलेला दिसून येईल. एकेकाळी फ्रेंच राजांना 'फ्रेंच लोकांचा राजाश असे संबोधण्यात येत असे. परंतु नंतर श्फ्रान्सचा राजाश असे संबोधण्यात येऊ लागले. प्रारंभिक समाजामध्ये असलेल्या भटक्या जमातींच्या जागी उत्क्रांतीच दुसऱ्या प्रवाहाने स्थायी जमाती निर्माण केल्या. याशिवाय हा बदल इतका निश्चित व प्रभावी आहे की त्याने प्रत्यक्षातील अस्तित्व पटवून देण्यासाठी कोणत्याही स्पष्टीकरणाची आवश्यकता उत्तर नाही.

अहिंदूतील अस्पृश्यता :—

अस्पृष्य लोक कोण आहेत आणि अस्पृश्यतेचे मुळ कारण काय? या दोन मुख्य विषयांचे संशोधन या प्रबंधाच्या पुढील पानांमध्ये करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. संशोधनाला प्रत्यक्ष सुरूवात करण्यापूर्वी काही प्राथमिक प्रश्नांचा, उहापोह करणे आवश्यक आहे. त्यातील पहिला प्रश्न असाय संपूर्ण जगामध्ये केवळ हिंदू लोकच अस्पृश्यता पाळतात काय? दुसरा असा, जर अहिंदू लोकही अस्पृश्यता पाळत असतील तर अहिंदूतील अस्पृश्यता व हिंदूतील अस्पृश्यता यातील तुलनात्क अध्ययनातून कोणत्या गोष्टी निष्पन्न होतात? दुर्दैवाची गोष्ट अशी की आजपर्यंत अशा प्रकारच्या तुलनात्मक अध्ययनाचा प्रयत्न करण्यात आला नाही. याचा परिणाम असा झाला की हिंदूतील अस्पृश्यतेच्या अस्तित्वाबद्दल बऱ्याच लोकांना जाणीव असली तरी तिची खास वैशिष्ठये त्यांना माहीत नाहीत. तथापि तिच्या खास वैशिष्ठयांच्या अद्भूत स्वरूपाची जाणीव केवळ अस्पृश्य लोकांची स्थिती समजून घेण्यासाठीच आवश्यक आहे.

प्राचीन व आदिम समाजामध्ये या बाबतीत कशी स्थिती होती हे तपासून पाहण्यासाठी सुरूवात केल्यास अधिक चांगले होईल. त्याची अस्पृश्यतेलामान्यता होती काय? याबाबतीत अस्पृश्यता म्हणजे काय याची नीट कल्पना आपणास सुरूवातीस असणे आवश्यक आहे. या मुद्यावर मतभेद असू शकत नाहीत. विटाळ, भ्रष्टता, वाटणे आणि अशा प्रकारच्या विटाळातून मुक्त होण्याची भावना हीच अस्पृश्यतेमध्ये अंतर्भूत आहे, हे सर्वजन मान्य करतील.

वर उल्लेखलेल्या अर्थाने आदिम समाज अस्पृश्यतेला मान्यता देत होता की नाही हे पाहण्यासाठी आदिम लोकांचे सामाजिक जीवन तपासून पाहिले तर त्यांचा अशा प्रकारच्या विटाळाच्या कल्पनेवर विश्वास होता एवढेच नव्हे तर या विश्वासापोटी त्यांनी धार्मिक कर्मकाडेही निर्माण केली होती याबद्दल शंका उरत नाही. पुढील गोष्टीमुळे विटाळ होतो, अशी प्राचीन मनुष्याची कल्पना होती.

(१) काही विशिष्ट घटणा घडल्यामुळे
(२) काही विशिष्ट वस्तूंचा स्पर्श झाल्यामुळे आणि
(३) काही विशिष्ट व्यक्तीला स्पर्श झाल्यामुळे..

एका माणसापासून दुसऱ्या माणसास स्पर्शामुळे अपवित्रता संचार करते अशीही प्राचीन मनुष्याची श्रद्धा होती. अपवित्रतेचे असे संक्रमन होण्यासाठी खाणे, पिणे इत्यादी स्वाभाविक प्रसंग विशेषत: अधिक धोकादायक आहेत, असे त्याला वाटत होते. ज्याप्रसंगी हुकमी अपवित्रता निर्माण होऊ शकेल अशा घटनांमध्ये आरंभिक मनुष्याच्या मते पुढील प्रसंगांचा समावेश होत असे.

गर्भवती स्त्रिया अपवित्र असून त्या अपवित्रता पसरविण्यास कारणीभूत ठरतात, असे मानले जात असे. आईची अपवित्रता बालकापर्यंतही विस्तारीत करण्यात आली होती.

हि स्त्री किंवा पुरूषाच्या सामाजिक व वैवाहिक जीवनास सुरूवात झाल्याची लक्षणे म्हणजेच पुरूषांचा संस्कारविधी व स्त्रियांची रजस्वला होण्याची स्थिती होय. त्यांना एकांतवासात राहावे लागत असे अंगाला उटणे आदी लावावे लागत असे आणि सुतेप्रमाणे अंग विच्छेदनही करून घ्यावे लागत असे. अमेरिकेतील टोळयांतील लोकांमध्ये अशा संस्काराचे वेळी केवळ विशेष प्रकारचे भोजन घ्यावे लागत असे, तर ठराविक वेळेच्या अंतराने वांतीकारक औषधही घ्यावे लागत असे.

विवाहाच्यावेळी जे विधी करण्यात येत असत त्यावरून लग्न ही एक अपवित्र बाब आहे, असा आदिम मनुष्याचा समज होता, असे दिसते. ऑस्ट्रोलियन पद्धतीप्रमाणे कधी कधी वधूला आपल्या टोळीतील पुरूषांशी शरीरसंबंध करावा लागे किंवा अमेरिकेतील रिवाजाप्रमाणे टोळीतील वैद्यांशी किंवा पूर्व आफ्रिकेतील, प्रघाताप्रमाणे वराच्या मित्र मंडळीशी तिला संभोग व्यवहार करावा लागत असे. काही टोळयांमध्ये वराने वधूला तलवारीने हळूच ओरबडण्याची प्रथा होती. हुंडा सारख्या काही लोकात वराशी लग्न होण्यापूर्वी प्रथम वधूचे लग्न एका झाडाशी करण्याची रूढी होती. विवाहातील हे सर्व रितीरीवाज लग्नातील अपवित्रता घालवून तिच्यापासून व्यक्तीचे रक्षण करण्यासाठीच पाळण्यात येत असत.

पावित्र्याची कल्पना केवळ वस्तुपुरतीच मर्यादित नव्हती. काही विशिष्ट लोकांचे वर्गही पवित्र मानले जात असत. कारण त्यांना दुसऱ्या एखाद्या माणसाने स्पर्श करणे म्हणजे त्यांना वाटविण्यास कारणीभूत ठरत होते. पोलिनेशिअन लोकांमध्ये अशी रूढी होती की त्यांच्या प्रमुखाला एखाद्या खालच्या दर्जाच्या माणसाने स्पर्श केल्यास अपवित्र समजले जात असे. तथापि त्याचा दंड मात्र त्या हीन दर्जाच्या माणसाला भरावा लागत असे. याउलट इफत मध्ये अशी प्रथा होती की पवित्र माणसाचा संबंध जर श्नागिनश शी (संस्कारासबंधी अपवित्रता) आला तर त्याचे पावित्र्य नष्ट होत असे युगांडामध्ये नवीन देऊळ बांधण्यापूर्वी लोकांना स्वत:ला शुद्ध करून घेण्यासाठी चार दिवसाचा अवधी देण्यात येत असे. काही अन्य ठिकाणी गटप्रमुख आणि त्यांच्या वस्तू बहुधा इतक्या पवित्र माणण्यात येत असत की खालच्या दर्जाच्या लोकांनी त्यांना स्पर्श केल्यास त्याना त्या धोकादायक ठरत असत टांगा बेटामध्ये जो मनुष्य प्रमुखाला स्पर्श करीत तो भ्रष्ट झाला असे समजण्यात येत असे, आणि हा दोष केवळ डच्च दर्जाच्यामुखाच्या तळपायाला स्पर्श केल्याने नष्ट हो असे. मलाया पेनिन्सुलामध्ये प्रमुखाचे पावित्र्य राजाचिन्हामध्ये असते अशी समजूत हाती आणि त्याला स्पर्श करणाऱ्यास गंभीर स्वरूपाचा आजार किंवा मृत्यु येतो, अशी समजूत होती.

विदेशी माणसांचा स्पर्श विटाळाला कारणीभूत ठरतो अशी आदिम लोकांची समजूत होती.

दक्षिण आफ्रिकेतील बायोग या लोकांची अशी श्रद्धा होती की परदेशात प्रवास करणाऱ्यांना परदेशी भूतात्म्याची भूतबाधा होण्याचा विशेष धोका असतो. परदेशी माणसे भ्रष्ट असतात. कारण ते विचित्र देवांची पूजा करून चमत्कारिक प्रभाव प्राप्त करून घेत असतात, असा त्यांचा समज होता. म्हणून त्यांना धूप देण्यात येत असे किंवा अन्य उपायांनी त्याचे शुद्धिकरण करण्यात येत असे डीयरी आणि लगतच्या जमातीमध्ये त्या जमातीचाच एखादा माणूस परदेशाचा प्रवास करून परत आला तर त्याला परका समजण्यात येत असेय आणि जोपर्यंत तो खाली बसत नाही तोपर्यंत त्याच्याकडे मुळीच लक्ष देणध्यात येत नसे.

परदेशातून आलेल्या माणसापासून जेवढी धास्ती बाळगण्यात येत असे तितकीच धास्ती परदेशात जाण्याबद्दलही बाळगण्यात येत असे. आस्ट्रोलियात जेव्हा एक टोळी दुसऱ्या टोळीजवळ जात असे तेव्हा त्या टोळीतील लोक हवेच्या शुद्धिकरणासाठी हाती पेटत्या मशाली घेऊन जात असे तेव्हा त्याच्यासमोर वेदीतील पवित्र अग्नी घेऊन काही सैनिक सरहद्दीकडे जात असत.

हिंदूतील अस्पृश्यता :—

अपवित्रतेच्या बाबतीत आदिम लोक किंवा पुरातन लोक यांच्यापेक्षा हिंदूमध्ये भिन्न अशी कोणतीही बाब नाही त्यांना अपवित्रतेची कल्पना मान्य होती याचे विपुल पुरावे मनुस्मृतीमध्ये आहेत. शारीरिक अपवित्रता व मानसिक पवित्रताही मनूला मान्य आहे.

मनूने जन्म, मृत्यु आणि मासिक धर्म यांना अपवित्रतेचे जनक मानलेले आहे. मृत्युसंबंधीची अपवित्रता विस्ताराने फारच व्यापक होती. रक्ताच्या नात्याप्रमाणे तिचा विस्तार कमी अधिक होत असे. सुतक (अपवित्रता) येते त्यात केवळ आईवडील नातेवाईकांचाच उदा मामा समावेश होत असे असे नव्हे तर दूरच्या नात्यातील लोकांचाही समावेश होत असे इतकेच नव्हे तर त्याचा विस्तार गुरू, गुरूपत्र,गुरुपत्नी, शिष्य, सहपाठी, क्षेत्रिय, राजा, मित्र, कुटूंबातील लोक, आणि शव वाहक लोक अशा गैरनातेवाईक लोकांपर्यंतही पाहोचत असे.

अपवित्रतेच्या टप्यामध्ये येणारी कोणतीही व्यक्ती त्यापासून सुटू शकत नसे. काही विशिष्ट व्यक्तींनाच त्यातून सूट मिळत असे. पुढील श्लोकांमध्ये मनूने त्यांना वगळले असून त्यांना वगळण्याचे कारणेही त्यात दिलेली आहेत.

अध्याय ५ श्लोक९६ जे राजा व अन्य व्रतधारी लोक आणि यज्ञ कार्यात रस असलेले लोक सुतकातून मुक्त राहतात. कारण राजा हा इंद्रासनावर बसलेला असतो आणि अन्य दोन्ही प्रकारचे लोक सदैव ब्राह्मणांप्रमाणे पवित्रच असतात.

श्लोक ९४ राजा महान सिंहासनावर आरूढझालेला असल्यामुळे व प्रजेचे रक्षण करण्यासाठीच तो सिंहासनावर आरूढझालेला असल्यामुळे त्याला पवित्र करून घेण्याची तातडीची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

अध्याय ५ श्लोक ९६ जे लोक युद्धात किंवा बंडामध्ये ठार झाले त्यांच्या नातेवाईकांना हाच नियम लागू आहे. त्याचप्रमाणे वीज पडून मरण पावलेल्यांच्या नातेवाईकांना, राजाने देहदंड दिलेल्या व्यक्तीच्या नातेवाईकांना, गोब्राह्मणांच्या रक्षणासाठी मरण पावलेल्यांच्या नातेवाईकांना हाच नियम लागू असून ज्यांना त्वरित शुद्ध करून घ्यावे अशी राजाची इच्छा असेल त्यांनाही हा सद्य शौचांचा नियम लागू आहे.

अध्याय ५ श्लोक ९६ जगाच्या आठ संरक्षण देवता—चंद्र, अग्नी, सूर्य, वायू, इंद्र, कुबेर, वरूण आणि यम यांचा राजा हा अवतार आहे.

अध्याय ५ श्लोक ९७ वरील देवतांची अधिष्ठापना राजाच्या ठायी असल्यामुळे ऐहिक जगातील पवित्रता, अपवित्रता त्याला बाधत नाही. कारण मृत्युलोकातील मानवाची पवित्रता व अपवित्रता यांना देवताच निर्माण व नष्ट करतात. ८

यावरून हे स्पष्ट दिसून येते की मनूच्या मताप्रमाणे उदात्त कार्यासाठी ज्यांना मृत्यु आला त्यांच्या नातेवाईकांना, राजाला व राजाने तशी कोणाला सवलत दिल्यास त्यांना सुतकाच्या सर्वसामान्य नियमाची बाधा होत नसे. श्ब्राह्मण सदैव पवित्र असतोश हे मनूचे विधान सर्वपेक्षा श्रेष्ठ असे पद ब्राह्मणांना असल्याचे दर्शविण्यासाठी सर्वसामान्य अर्थाने वापरलेले आहे, हे ध्यानात

घ्यावयास हवे. ब्राह्मण अपवित्रतेपासून सदैव मुक्त होता, असा त्याचा अर्थ. कारण तो तसा नव्हता. अब्राह्मणाना लागू होते केवळ ब्राह्मणांनाच लागू होणाऱ्या निषेधांनी व अशुद्धतेबद्दल अज्ञांनी मनुस्मृती पुरेपूर ठासून भरलेली असून ब्राह्मणाला त्यांचे पालन करणे अनिवार्य होते व त्यांचे पालन करण्यास तो चुकला तर तो अपवित्र होत असे. अशुद्धतेसबंधी मनूच्या ज्या कल्पना होत्या त्या केवळ काल्पनिक नसून प्रत्यक्ष व्यवहारात चालू होत्या. कारण अशुद्ध व्यक्तीद्वारा देण्यात आलेले भोजन त्याने अग्राह्य ठरविले आहे.

याशिवाय मनूने सुतकाचा काळही ठरवून दिलेला आहे. तो विभिन्न आहे. सपिडाच्या मृत्युबद्दल हाकाळ दहा दिवसांचा आहे. लहान बालकासाठी तीन दिवसांचा व सहपाठी मित्रासाठी एक दिवसाचा अवधी त्याने सांगितलाआहे. केवळ नेमून दिलेला काळ लोटण्याने अपवित्रता जात नाही तर या काळाच्या शेवटी प्रसंगानुरूप एक शुद्धिकरणाचा विधीही करावा लागतो.

अस्पृश्योन्नती व स्त्रियांची जबाबदारी :—

महाड येथे दलित पुरुषांच्या बरोबर सत्याग्रह करण्यासाठी दलित— अस्पृश्य महिला स्त्रियाही प्रचंड संख्येने हजर होत्या. त्या सत्याग्रही स्त्रियाना उपदेश करताना डॉ. बाबासाहेब सांगतात. आपण या सभेत आल्याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे. घरप्रपंचाच्या अडचणी ज्याप्रमाणे स्त्री व पुरुष मिळून सोडवितात, त्याप्रमाणे समाजातील (संसारातील) अडचणी स्त्रीपुरुषांनी मिळून सोडवावयास पाहिजेत. पुरुषांनीच हे काम अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना अवधी लागेल याबद्दल शंका नाही...जो पुरुषवर्ग हे काम करीत आहे त्यांच्याशी सहकार्य केल्याशिवाय राहू नये. यासाठी तुम्ही यापुढे नेहमी परिषदेस हजर राहिले पाहिजे, असे माझे तुम्हास सांगणे आहे. खरे म्हटले तर अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रश्न पुरुषांचा नसून तो स्त्रियांचाच आहे.

तुम्ही आम्हा पुरुषांना जन्म दिला आहे. आम्हाला इतर लोक कसे जनावरा— पेक्षाही कमी लेखनात हे तुम्हास ठाऊक आहे. काही ठिकाणी आमची सावलीसुद्धा घेत नाहीत. इतर लोकांना कोर्टकचेऱ्यांमध्ये मानसन्मानाच्या जागा मिळतात. परंतु तुमच्या पोटी जन्मलेल्या आम्हा मुलांना पोलिस खात्यातील शिपायाचीही नोकरी मिळत नाही. इतका आमचा हीन दर्जा आहे. हे सर्व तुम्हास ठाऊक असताना तुम्ही आम्हास जन्मास का घातले असा प्रश्न तुम्हास कोणी केला तर त्याचे उत्तर तुम्ही काय देऊ शकाल ? या सभेत बसलेल्या कायस्थ व इतर स्पृश्य बायांच्या पोट जन्मलेल्या मुलात, व तुमच्या पोटी जन्मलेल्या मुलात काय अंतर आहे ? तुम्ही विचार करावयास पाहिजे की, ब्राह्मणांच्या स्त्रियांत जेवढे शील आहे, तेवढे तुमच्या तही आहे. आणि तुमच्यात जेवढे मनोधैर्य, करारीपणा, व धमक आहे, तितकी ब्राह्मण स्त्रियांत नाही. असे असताना ब्राह्मण स्त्रियांच्या पोटी जन्मलेले बालक का सर्वमान्य व्हावे, व तुमच्या पोटी जन्मलेले बालक सर्व ठिकाणी का अवमानिले जाये ? त्याला साध्या साध्या माणुसकीचा हक्क असू नये याचा तुम्ही कधी विचार केला आहात काय ? मला वाटते, तुम्ही त्याचा कधीच विचार केला नाही. तुम्ही जर विचार केला असता, तर पुरुषांच्या आधी तुम्ही स्त्रियांनी सत्याग्रह केला असता कारण तुमच्यापोटो जन्म घेतला एवढेच पातक आमच्या हातून घडले आहे. व त्याच पातकामुळे आम्हास ही अस्पृश्यतेची शिक्षा भोगावी लागत आहे. तेव्हा तुम्ही विचार करावयास पाहिजे की, तुमच्या पोटी जन्म घेणे हे पाप का ठरले जावे. व इतर स्त्रियांच्या पोटी जन्म घेणे पुण्यप्रद का व्हावे. या प्रश्नाचा जर तुम्ही विचार केला, तर तुम्हांला एक तर प्रजा उत्पत्ती बंद करावी लागेल किंवा तुमच्यामुळे त्यांना लागत असलेला कलंक तरी तुम्हास धुऊन टाकावा लागेल. या दोहोंपैकी कोणतीतरी एक गोष्ट तुम्ही करावयाला लागले पाहिजे.

तुम्ही प्रतिज्ञा करा की, अशा कलंकित स्थितीत आम्ही यापुढे जगणार नाही. समाजोपती करण्याचा जसा पुरुषांनी निश्चिय केला आहे, तसाच तुम्ही करा. दुसरी गोष्ट आपणास जी सांगावयाची आहे ती ही की, तुम्ही सर्वांनी जुन्या व गलिच्छ चालीरीती सोडून दिल्या पाहिजेत. खरे म्हटले असता, अस्पृश्य माणसान तो अस्पृश्य आहे अशी ओळख पटविणारा शिक्का त्याच्या कपाळावर मार नाही. परंतु अस्पृश्य लोकांच्या ज्या काही चालीरीती आहेत, त्या चालीरीतीय लोक अमूक एक माणूस अस्पृश्य जातीपैकी आहे, हे चटकन ओळखतात. ह्या पा रीती एकेकाळी आपणावर सक्तीने लादण्यात आल्या होत्या असे माझे मत आहे. परंतु इंग्रज सरकारच्या राज्यात तशी सक्ती होऊ शकत नाही. म्हणून ज्या गोष्टी— मुळे लोक आपण अस्पृश्य आहोत, असे ओळखतात त्या साऱ्या गोष्टी तुम्ही आता बंद केल्या पाहिजेत. तुमची लुगडी नेसण्याची पद्धती ही

तुमच्या अस्पृश्यतेची स आहे. ती साक्ष तुम्ही बुजविली पाहिजे. वरिष्ठ वर्गाच्या बाया ज्या पद्धतीने नेसतात, त्या पद्धतीने तुम्ही लगडी नेसण्याचा प्रघात पाडला पाहिजे तसे करण्यात तुमचे काही खर्चत नाही. त्याचप्रमाणे गळयात भाराभर गळसन्या व हातांत कोपले भर पावे या चांदीचे गोटयाटस्या ही देखील तुम्हास याची खूण आहे. एका पेक्षा अधिकांची जरुरी नाही. त्याने नवयाचे आयुष्य वाढते किंवा आपल्या शरीराला शोभा येते, अशातला काही भाग नाही. दागिन्यांपेक्षा कपालाच अधिक शोभा आहे. तेव्हा कलाच्या किंवा चांदीच्या दागिन्यात पैसे सर्च करण्याऐवजी चांगल्या कपडयात पैसे खर्च करा. दागिना घालायचाच असला तर सोन्याचा करून पाळावा नाहीतर पाहू नये. त्याचप्रमाणे स्वच्छतेने वागण्याची खबरदारी घ्यावी.

तुम्ही घरच्या गृहलक्ष्मी आहात. घरात कोणीही अमंगळ गोष्टी होऊ न देणे याबद्दल तुम्ही काळजी वाहिली पाहिजे. गेल्या मार्च महिन्यापासून सर्व लोकांनी मेलेल्या जनावरांचे मांस खाणे बंद केले आहे. ही गोष्ट आनंदाची आहे. पण एखाद्या घरी तसे झाले नसल्यास ते घडवून आणण्याची जबाबदारी तुम्ही आपल्या अंगावर घेतली पाहिजे. जो नवरा मेलेल्या जनावराचे मांस घरात आणील, त्यास तुम्ही स्पष्ट सांगा की, असला प्रकार माझ्या घरी चालणार नाही. आणि माझी खात्री आहे की, ही गोष्ट तुम्ही मनावर घ्याल तर हा अमंगळ प्रकार अजिबात बंद होणार आहे. तसेच तुम्ही आपल्या मुलांनाही शिक्षण दिले पाहिजे.

ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषासाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाहीतर जे जे पलटणीत राहिले त्या त्या लोकांनी आपल्या मुलांना ते शिक्षण दिले नसते. साग वशी माती ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुधारावयाची असेल, तर तुम्ही मुला—मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका. हा जो उपदेश मी तुम्हाला केला आहे, तो तुम्ही वाऱ्यावर सोडणार नाही, अशी मला आशा आहे.

अस्पृश्यांच्या करिता संरक्षण

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत अल्पसंख्य व दुर्बल समाजाच्या हित संबंधाचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक अशी घटनात्मक निर्बंधे व त याकडे दुर्लक्ष करण्यात येत असेल तर ते आम्हास मान्य होणार नाही. राजकीय प्रश्नांचे काही अभ्यासक विचारवंत असे मान्य करतात की, हे (सामाजिक समस्यांचे)प्रश्न सोडविण्याचा तडजोडीचा मार्ग शोधणे आवश्यक आहे. ते अभ्यासक विचार असेही मान्य करतात की, अशा प्रकारे मान्य झालेल्या तडजोडीचा राज्यघटनेत अंतर्भाव कराया..

आपले हितसंबंध सुरक्षित राखण्याचा खात्रीलायक उपाय माझ्या मते बसा आहे की, स्वतंत्र भारताच्या भाषी मंत्रीमंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचा आपल्या हातात असला पाहिजे आणि जेव्हा तुम्हाला देशाच्या कायदेमंडळा योग्य प्रतिनिधित्व मिळेल तेव्हाच हे शक्य आहे.

योग्य प्रतिनिधित्वाच्या बदलात दुसरे काहीही आम्हाला मान्य होणार नाही. आणि देशाच्या राजकीय घटनात्मक बदलामध्ये तुम्हाला पुरेसे प्रतिनिधित्व देया हमी जर त्यात नसेल, तर अशा घटनात्मक बदलास जर तुम्ही आपली संमती देण्याचे नाकाराल, तर तसे करणे हे पूर्णतः तुमच्या अधिकारातले आहे.

अस्पृश्य वर्गाचे स्वतंत्र संघटन

माझ्या अनेक स्नेही मंडळींनी मला असे सूचित केले की, माझ्या या तटस्थ भूमिकेमुळे अस्पृश्यवर्गाचे हित धोक्यात येईल. त्याकरिता अस्पृदयगति एकतर ब्रिटिश सरकारशी सलोख्याचे संबंध ठेवावेत अथवा राष्ट्रीय काँग्रेसशी सहकार्य करावे, मी या प्रश्नाचा पुनः पुन्हा विचार केलाय आणि पूर्ण विचारांती अशा निर्णयाप्रत आलो आहे… काँग्रेस अस्पृश्यता मानीत नाहीय व जनतेची ती एकमेव संघटना आहे. असे मानण्यात येते. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने अस्पृश्यताविरोधीः ठराव संमत केला होता, यात काही शंका नाही. परंतु प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजा वणी करण्याच्या दृष्टीने काँग्रेसने काय केले? काँग्रेसने आपल्या कार्यक्रमात काँग्रेसच्या सभासदांनी खादी वापरण्याची अट घातली. त्याप्रमाणे अस्पृश्यता निवारण्याची आपल्या सभासदावर काँग्रेसने का घातली नाही ? हे कार्य त्यांना सहज करता आले असते.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, आपला मार्ग आपणच निवडला पाहिजे. तो देखील स्वतःवर विसंबून राहून. काहींना हा मार्ग स्वीकारण्याचे होणार नाही. याची मला जाणीव आहे.

सरकार किंवा काँग्रेस यांच्यावर विसंबून राहण्यात काय फायदा आहे, असा माझा तुम्हाला सवाल आहे?... अस्पृश्य जनतेसमोर प्रश्न आहे तो हा की, ते स्व एक शक्ती कसे बनू शकतीलय की ज्यामुळे इतरांना त्यांचे अस्तित्व मान्य करणे भाग पडावे आणि त्यांच्या मताला हवकसंबंधांना हरएक प्रसंगी प्राधान्य मिळावे आता अशी वेळ आलेली आहे की, अस्पृश्यवर्गाने जागृत होऊन आपल्या मतांना वाचा फोडता येईल आणि ज्याच्या माध्यमातून एकसूत्रीपणे कार्य करता येईल अशी श्अखिल भारतीय संघटना, स्थापन करणे आवश्यक आहे.

अस्पृश्य वर्गाची उन्नती

केवळ राजकीय अधिकार प्राप्त झाल्याने अस्पृश्यांच्या समस्त दु:खाचे निवारण होणार नाही. त्याकरिता त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावणे हाच खरा उ होय. अपनी सबंध अनिष्ट आचारांचा त्याग केला पाहिजे. त्यांच्या राहण्याच्या पद्धतीत सुधारणा केली पाहिजे. त्यांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केले पाहिजे.

शेवटी अस्पृश्यवर्गाने सर्व दृष्टीनी निर्भय होण्याकरिता इतरांच्या बरोबरीने माणुसकीचे अधिकार कृतीत आणण्याचा प्रयास सुरू करण्याकरिता त्यांना प्रोत्साहित करणे व दमदार शक्तिमान बनवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :—

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मथा, संपादन शंकरराव खरात, इंद्रायणी साहित्य, पुणे.
२. अस्पृश्य मूळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे बनले?, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राज प्रकाशन, यवतमाळ.
३. बहिष्कृत भारतातील अकरा लेख, संपादक प्रा. सतीष तराळ, डॉ. चिंतामण कांबळे, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती.

महिलांसाठी कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण
सौ.के.एस.के.महाविद्यालय, बीड

सारांश : भारतामध्ये महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात मुलींची संख्या कमी होत आहे. ही चिंताजनक बाब आहे. महाराष्ट्रात 1991 मध्ये दर 1000 मुलांमागे मुलींचे प्रमाण 946 होते, ते प्रमाण 2001 मध्ये ३३ ने कमी होऊन 913 झाले व 2011 च्या जनगणनेनुसार मुलींचे प्रमाण आणखी 30 ने कमी होऊन ते 883 एवढे झाले आहे. आज मुलगी जन्माला येण्याचा हक्कच हिरावून घेतला जात आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग (दुरुपयोग) करुन जन्माआधीच मुली मारल्या जात आहेत, ही बाब अतिशय गंभीर आहे. त्यामुळे भविष्यात अनेक सामाजिक अडचणी निर्माण होणार आहेत.

प्रस्तावना पुरोगामी महाराष्ट्राने देशात सर्वात प्रथम म्हणजे 1988 मध्येच लिंग निवडीस प्रतिबंध करणारा कायदा केला होता, त्यानंतर केंद्र शासनाने 20 सप्टेंबर 1994 मध्ये हा कायदा केला. सन 2003 मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यांतर्गत गर्भलिंग निदान करणाऱ्यावर प्रतिबंध केला आहे म्हणूनच या संवेदनशील विषयाबद्दल, समाजातील सर्व स्तरांमध्ये जागृती व्हावी. दुसरी गोष्ट कायद्याची कठोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

बीजसंज्ञाः- महिला, जन्मदर, मृत्युदर, वयोगट, वर्ष, कायदे, अनुदान.

लिंगगुणोत्तर प्रमाण – भारत व महाराष्ट्र

अ.क्र.	देश/राज्य	0 ते 6 वर्ष वयोगटातील बालकांच्या लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा तक्ता	
	वर्ष	2001	2011
1.	भारत	927	914
2.	महाराष्ट्र	913	883

स्त्री-पुरुषांच्या समानतेचा पुरस्कार सध्या सगळ्या (सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक इ.) क्षेत्रात होताना दिसतो. पण प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती मात्र फारच वेगळी दिसते.

देशाच्या सन 2011 च्या जनगणनेचा आढावा घेतला असता 0-6 वर्षे वयोगटामधील लिंगण गुणोत्तर, सन 2001 मध्ये 927 व सन 2011 मध्ये 914 असे झालेले आहे. सन 2001 पासून हे प्रमाण 2011 पर्यंत 13 अंकांनी कमी झालेले आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार ६ वर्षाखालील बालिकांचे प्रमाण 30अंकांनी कमी झाल्याचे धक्कादायक बाजू पुढे आलेली आहे. महाराष्ट्रातील 6 वर्षाखालील बालिकांचे दर हजार बालकांशी प्रमाण 2001 मधील 913 पासून 2011 मध्ये 883 पर्यंत म्हणजे 30 अंकांनी कमी झाले आहे. ही अतिशय गंभीर व चिंताजनक बाब आहे. सर्व साधारणपणे लिंग गुणोत्तर 952 असावे. हा दर गृहित धरला तर 2011 च्या जनगणनेनुसार 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील असलेल्या 883 या लिंग गुणोत्तरानुसार गेल्या दहा वर्षात राज्यात अंदाजे 468680 इतक्या स्त्री भ्रुणहत्या झालेल्या आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्ह्यांमध्ये लिंग गुणोत्तराचा आढावा घेतला असता त्यामध्ये सुद्धा विविधता दिसून येते. जिल्हानिहाय आकडेवारी पाहता 2001 जनगणनेशी तुलना करता बीड जिल्ह्यामध्ये हे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजेच 93 अंकांनी घसरले असून गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी म्हणजेच 10 अंकांनी घसरले आहे. राज्यातील फक्त 4 जिल्ह्यामध्ये हे प्रमाण काही अंकांनी वाढले आहे. ते जिल्हे सातारा (3 अंक), कोल्हापुर(6 अंक), सांगली (11 अंक) व चंद्रपुर (6 अंक) असे आहेत.

गृहितकेः- 1. महिला आरक्षणामुळे महिलांचा विकास होतो.

2. स्त्री नेतृत्वावर पुरुष प्रधान संस्कृतीचा पगडा दिसून येतो.

उद्देशः- 1. महिला समुहाच्या माध्यमातून संघटीत करणे.

2. समुहातील महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.

3. समाजातील लैंगिक भेदभाव नष्ट करुन स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणे.

संशोधन पद्धतीः- सदर निबंधांचा अभ्यास करतांना द्वितीय साधन सामुग्रीचा आधार घेतलेला आहे. त्यामध्ये जिल्हा न्यायालय, महिला व बालविकास अधिकारी कार्यालय, विविध बँकामधील बचतगट, महिला तक्रार निवारण कार्यालय, पोलीस अधिक्षक कार्यालय या सर्व शासकीय कार्यालयातील दुय्यम प्रकारची माहिती घेतलेली आहे.

जिल्हा निहाय महाराष्ट्र राज्यातील तुलनात्मक लिंग गुणोत्तरः-

0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकाचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण (जनगणना 2001, 2011)

अ. क्र.	जिल्हा	0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण		2001 ते 2011 मधील फरक
	वर्षे	2001	2011	
1	ठाणे	931	918	-13
2	रायगड	939	924	-15
3	रत्नागिरी	952	940	-12
4	सिंधुदुर्ग	944	910	-34
5	नाशिक	920	882	-38
6	धुळे	907	876	-31
7	जळगाव	880	829	-51
8	अ.नगर	884	839	-45
9	पुणे	902	873	-29
10	सोलापूर	895	872	-23
11	सातारा	878	881	3
12	कोल्हापूर	839	845	6
13	सांगली	851	862	11
14	औ.बाद	890	848	-42
15	जालना	903	847	-56

16	परभणी	923	866	-57
17	हिंगोली	927	868	-59
18	लातूर	918	872	-46
19	उ.बाद	894	853	-41
20	बीड	894	801	-93
21	नांदेड	929	897	-32
22	अकोल	933	900	-33
23	वाशिम	918	859	-59
24	अमरावती	941	927	-14
25	यवतमाळ	633	915	-18
26	बुलढाणा	908	842	-66
27	नागपूर	942	926	-16
28	वर्धा	928	916	-12
29	भंडारा	956	939	-17
30	गोंदिया	958	944	-14
31	चंद्रपुर	939	945	6
32	गडचिरोली	966	956	-10
33	मुंबई (उप)	923	910	-13
34	मुंबई	922	874	-48
महाराष्ट्र राज्य		**913**	**883**	**-30**

स्त्रियांना संरक्षण देणारे भारतीय दंड विधानातील विशेष कायदे

अ. क्र.	अपराधाचे स्वरुप	कलम भा.दं.वि.	अधिकाधिक शिक्षा
1	स्त्रीकडे पाहून अश्लिल किंवा असभ्य हातवारे करणे	294	तीन महिन्याची सजा किंवा दंड
2	हुंडाबळी	304 बी	जन्मठेप
3	स्त्रीच्या संमतीशिवाय गर्भपात	313	जन्मठेप किंवा 10 वर्षे सजा
4	अल्पवयीन मुलींना विवाहासाठी पळवणे	366 अ	10 वर्षे सजा व दंड
5	बलात्कार	376	7 ते 10 वर्षे सजा किंवा दंड
6	अवैधरित्या दुसरी पत्नी करणे	495	7 वर्ष सजा किंवा दंड

महिला विकासासंबंधी विविध शासकीय योजना

1.निराश्रित महिलांसाठी शासकीय संरक्षणगृहे. 2. व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या मुलींना विद्यावेतन.

3. देवदासी अनुदान, 4. निराधार, निराश्रित व विधवा महिलांच्या मुलींच्या विवाहाकरिता अनुदान

5.कामधेनू योजना, 6.हुंडा निर्मुलन 7.नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतीगृहे.

8.राष्ट्रीय महिला कोष. 9.अनैतिक व्यापारातून महिला व अल्पवयीन मुलींचे लैंगिक शोषण थांबवण्यासाठी पथदर्शी प्रकल्प. 10. रॉकेल विक्रीचे नवीन किरकोळ परवाने. 11. शिधावाटप/रास्तभाव दुकानाचे वाटप. 12.सावित्रीबाई फुले कल्याण योजना. 13 महिलांसाठी व्यवसाय शिक्षणाचे प्रशिक्षण. 14. महिला महाविद्यालय. 15. तंत्रनिकेतने व अभियांत्रिकी महाविद्यालये.

केंद्र शासनाच्या योजनाः

1. स्वयंसेवी संघटनांना सर्वसाधारण अनुदान
2. रस्त्यावरील मुलांच्या कल्याणाची योजना.
3. राष्ट्रीय शिशू कक्ष निधी योजना. (पाळणाघर)
4. बालगृह/ विशेष बालगृहे
5. बालसदन
6. बालकाश्रम

महिला सक्षमीकरणः-

प्राचीन कालखंडापासून महिला अन्याय अत्याचाराला बळी पडत आहे. तिला नेहमीच चार भिंतीच्या आत कुटुंबांच्या गोतावळयात डांबून ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. राजकारण आणि महिला यांचा काहीही संबंध असू शकत नाही अशी समज असतांना महिलांना राजकारणातील आरक्षणामुळे महिला सर्व बंधने जुगारुन राजकारणात आलेल्या आहेत. अनेकवेळा पर्याय नसल्यामुळे महिलांना राजकारणामध्ये सहभागी करुन घ्यावे लागते किंवा अनेक पदावर महिलांची नेमणूक करावी लागते. त्यामुळे निश्चित महिलांचा राजकीय सहभाग वाढलेला आहे. महिला आता सत्ताधारेत आल्या आहेत. त्यामुळे पुरुषांशी चर्चा करणे, सल्ला विचारणे, निर्णय घेणे, पुरुषाबरोबर विविध समित्यावर काम करणे. ह्या सर्व बाबींमध्ये महिला सहभागी होऊ लागल्या आहेत. सभेमध्ये भाषण करणे, चर्चा करणे, निर्णय प्रक्रियेमध्ये भाग घेणे, आपले मत मांडणे इत्यादी. एकंदरीतच महिला आरक्षणामुळे महिला राजकीय दृष्ट्या सक्षम होतांना दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ सूचीः-

1. महाराष्ट्र शासन – 2001-2011 जनगणना.
2. लोकसंख्या भुगोल - एस.एल.कयास्ता, जयपूर.
3. लोकसंख्या भुगोल – डॉ.विठ्ठल घारपुरे.

वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन

प्रा. डॉ. जयश्री पंजाबराव काळे
श्री रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

सारांश

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती देशाते उद्धरी' अशी विद्वानांनी केलेली विधाने ऐकली म्हणजे स्त्रियांचा दर्जा पुरुषां इतकाच किंबहुना पुरुषांपेक्षा उच्च दर्जाचा आहे हे कोणासही कबूल करावे लागेल. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात स्त्रियांची स्थिती आज तशी नाही हेही प्रत्येकास कबूल करावे लागेल.

आज स्त्री नोकरीच्या ठिकाणी असो वा असंघटित क्षेत्रात काम करताना असो प्रत्येक ठिकाणी तिला डावलले जात असल्याचे दिसून येते. एकीकडे स्त्री शिक्षणाकडे अग्रेसर होत प्रत्येक मोठ्या पदावर पोहोचत आहे तर भारतातील बराच मोठा महिला वर्ग अशिक्षित आहे. व गरिबीमध्ये खितपत पडलेला असल्याचे दिसून येते. गरीबीमुळे ह्या स्त्री वर्गाला कामाशिवाय गत्यंतर नाही. त्या मिळेल ते काम करण्यास तयार असतात. आज कामाच्या निमित्ताने बरेच लोक खेड्याकडून शहराकडे जात आहेत. शहरांमध्ये सहज करू शकणारं काम म्हणजे घरकाम. घरकाम करण्यासाठी स्त्रीला प्रशिक्षण घ्यावं लागत नाही. ते ती सहज करू शकते. शहरांमध्ये पती-पत्नी दोघेही कमावते असल्यामुळे त्यांना घरकामगार महिला हवीच असते. आणि शहरांमध्ये त्या सहज उपलब्ध देखील होतात.

घरकामगारमहिला शिक्षणाच्या अभावामुळे कमी वेतनामध्ये घरकाम करतात. सात ते आठ तासापेक्षा जास्त काम या महिला करतात. सततचे घरकाम, जेवणाचा निकृष्ट दर्जा यामुळे त्यांच्या शरीरास आवश्यक ती पोषक तत्वे प्राप्त होत नाहीत. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत असल्याचे दिसून येते. असंघटित क्षेत्रातील अतिशय महत्त्वाचा वर्ग असलेल्या घरकामगार महिलांना अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. शिक्षणाचा अभाव, आरोग्याच्या प्रचंड समस्या, कायद्याच्या संरक्षणाचा अभाव आणि अत्यल्प वेतन अशा समस्येने त्या वेढलेल्या असतात.

प्रस्तावना

मोलकरीण व घरकामगार ही अशी व्यक्ती असते जी एखाद्या व्यक्तीच्या निवासस्थानाच्या आत कार्य करत असते. 'घरगुती सेवा' हा शब्द समान व्यापारासाठी लागू आहे. घरगुती कामगार एखाद्या व्यक्तीसाठी स्वच्छता करणे, घरगुती देखभाल किंवा स्वयंपाक, लॉन्ड्री आणि इस्त्री, मुलांचा आणि वृद्धांचा सांभाळ करण्यापासून इतर घरगुती कामासाठी विविध प्रकारच्या घरगुती सेवा करतात. अशी कामे नेहमीच केली जाणे आवश्यक आहे. परंतु औद्योगिक क्रांती आणि कामगार बचत उपकरणांच्या आगमनाच्या आधी ते शारीरिक दृष्ट्या खूप कठीण होते.

काही घरगुती कामगार त्यांच्या मालकाच्या घरातच राहतात. काही प्रकरणांमध्ये, ज्या नोकरदारांच्या कामात मोठ्या घरांमध्ये जटील व्यवस्थापनाची कामे गुंतलेली असतात. अशा वेळेस घरेलू कामगारान्चे कौशल्य अत्यंत मूल्यवान आहे. तथापि बहुतेक वेळा घरगुती कामांची मागणी असते आणि बहुतेक वेळा आवश्यक असूनही सामान्यतः कमी मानले जाते. जरी अनेक देशात घरेलू कामगारांना संरक्षण देण्याचे कायदे चालू असले तरी बहुतेक वेळेस त्यांची अंमलबजावणी मोठ्या प्रमाणात होत नाही. बऱ्याच ठिकाणी घरगुती कामाचे नियमन नियमित केले जात नाही आणि घरगुती कामगार गुलामगिरी सह गंभीर अत्याचारांच्या आधीन असतात.

शिक्षणामुळे माणूस प्रगल्भ बनत जातो, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, आणि ज्याने ते पिले तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही' या त्यांच्या उक्तीप्रमाणे शिक्षित व्यक्ती स्वतःवर अन्याय होऊ देत नाही. भारतात आज विशेष करून शहरी भागात स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करीत आहेत. आज प्रत्येक क्षेत्रात

स्त्रिया कार्यरत आहेत. परंतु आजही जर आपण भारताची तुलना इतर विकसित देशांशी केली तर आपल्या लक्षात येईल की, महिलांना शिक्षित करण्यास आपण किती मागे आहोत? जरी आज प्रत्येक गावागावात शिक्षण पोहोचले आहे, तरीही देशातील काही ठिकाण असेही आहेत जेथे स्त्रियांना शिकवणे व्यर्थ मानले जाते, आणि याच प्रवृत्तीमुळे मोठ्या संख्येमध्ये महिला आज अशिक्षित आहे. याच अशिक्षितपणामुळे असंघटित महिला कामगारांच्या संख्येत वाढ होत आहे. याच असंघटित महिला वर्गापैकी एक म्हणजे महिला घरकामगार होय. घरकामगार महिलांमध्ये अशिक्षितपणाचे प्रमाण मोठे आहे आणि या अशिक्षितपणामुळे त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण सुद्धा अधिक असल्याचे दिसून येते. त्यांना संघटनाचे महत्त्व माहिती नाही. त्यांना हक्क व अधिकारांची जाणीव नाही. अशिक्षितपणामुळे त्यांच्यावर अवाजवी निर्बंध घातले जातात.

स्त्रीवर तिचे कुटुंब निर्भर असते. स्त्री जर सुशिक्षित असली तर निश्चितच ती तिच्या अपत्याला शिक्षित करू शकते. चांगले आचार विचार देऊ शकते, तसेच ती जर सुदृढ व निरोगी असली तर ती चांगल्या प्रकारे कुटुंबाची देखभाल करू शकेल. परंतु असंघटित महिला कामगारांपैकी घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या आरोग्यावर त्यांच्या कामाचा परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. 92 % घरकामगार स्त्रिया आरोग्याच्या समस्येने ग्रस्त आहेत. यात पाठदुखी, कंबरदुखी, हातपाय दुखणे या समस्यांसह 70% स्त्रियांमध्ये अशक्तपणा, 38% स्त्रियांमध्ये हाता पायांना भेगा पडणे व 50 % स्त्रियांमध्ये चक्कर येण्याचे आजार आहेत. बऱ्याच स्त्रियांमध्ये ॲनिमिया थैलेसिमिया इत्यादी आजारांचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. घरकामगार महिला या असंघटित व असुरक्षित आहेत. त्यामुळे त्यांना शिक्षित करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या आरोग्याकडे लक्ष देण्यास प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे.

उद्देश

1. घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या वैयक्तिक व कौटुंबिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
2. घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या आरोग्यविषयक स्थितीचे अध्ययन करणे.

साहित्याचे पुनरावलोकन

डॉ. सोनवणे मधूलिका (2016) यांनी आपला संशोधन लेख 'घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या कामाचा त्यांच्या कौटुंबिक जीवनावर होणारा परिणाम' याअंतर्गत नमूद केले आहे की, भारतातील असंघटित कामगारांपैकी घरकामगारांना गणले जाते. हे असंघटित कामगार कायद्याच्या संरक्षणापासून वंचित आहेत. हे घरकामगार बऱ्याचदा शहरात स्थलांतरित झालेले दिसतात. त्यांच्या कामामुळे या महिला त्यांच्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावतात. या सर्वांमागे त्यांची गरिबी आहे. काम आणि त्यांचे कौटुंबिक जीवन यामध्ये सांगड घालणे हे खूप कठीण आहे. कामाचे ठिकाण व घरातील वातावरण यामध्ये बरीच तफावत दिसून येते.

पटनायक चंद्रमोहन (2017) यांनी आपल्या संशोधन लेखांतर्गत नमूद केले आहे की भारतातील अर्थव्यवस्था विकसित करण्यामागे संघटित आणि असंघटित कामगारांचा फार मोठा वाटा आहे. संघटित कामगारांमागे त्यांची संघटना ही त्यांचे हक्क कायदे व अधिकार याविषयी जागरूक असते. परंतु असंघटित कामगार संघटित नसल्यामुळे त्यांच्यावर बरेच अन्याय व अत्याचार होतात.

अध्ययन क्षेत्र

संबंधित विषयाच्या अध्ययनासाठी वाशिम शहर हे क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले. वाशिम हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील एक जिल्हा आहे. हा जिल्हा जुलै 1998 रोजी स्थापन झाला. जिल्ह्याची लोकसंख्या 10 लाख 20 हजार 216 इतकी आहे. वाशिम जिल्ह्याचे प्रशासकीय मुख्यालय वाशिम शहर आहे. ही वाकाटकांची राजधानी होती.

वाशिम शहराचे प्राचीन नाव वत्सगुल्म आहे. जिल्ह्यातील मुख्य पिके सोयाबीन, गहू, ज्वारी, बाजरी, तुर, कापूस, ऊस, हळद ही आहेत.

अध्ययन पद्धती

वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन करण्याकरिता तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. तसेच नमुना निवडीच्या गैरसंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील श्रृंखला पद्धतीद्वारे वाशिम शहरातील 400 घरकामगार महिलांची निवड करण्यात आली. कारण सर्वच महिला घरकामगार एका ठिकाणी मिळणे कठीण होते.

निष्कर्ष

घरकाम करणाऱ्या महिलांचे मत जाणून घेतले असता असे निदर्शनास आले की, सर्वाधिक घरकामगार महिला अशिक्षित असून त्यांचे कौटुंबिक सदस्य सुद्धा अशिक्षित आहेत. सर्वाधिक घरकामगार महिला ह्या दारिद्र्यरेषेखाली येतात. महत्तम घरकामगार महिला च्या कामाचा त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. सर्वाधिक घरकामगार महिला यांना पाठदुखी, कंबरदुखी, गुडघेदुखी, चक्कर येणे, वात येणे, एनिमिया इत्यादी आजाराचा त्रास होतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. mr.m.wikipedia.org
2. www.iosrjournals.org
3. www.researchgate.net
4. The impact of work life of women domestic workers on their family life IOSR journal of Business and Management, ISSN 2278-487×, VOLUME 18 AUG 2016, page no. 47-50.
5. International research journal of human resource and social sciences, ISSN 2349-4085 volume 4, 9 sep 2017.

ISSN : 2278-9308
March, 2023

मराठा- ऐक्येच्छू सभा : कृष्णराव केळूसकर

प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, महिला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रास्ताविक:

कृष्णराव केळुसकर यांचा जन्म वेंगुर्ले तालुक्यातील केळूस या गावी 20 ऑगस्ट 1860 रोजी झाला. 1881 साली मुंबईतील विल्सन हायस्कूलमधून मॅट्रिक झाले आणि लगेच त्यांनी इस्त्रायली शाळेत चार वर्षे शिक्षकांची नोकरी केली. त्यानंतर त्यांची 1886सालच्या नोव्हेंबर महिन्यापासून विल्सन हायस्कूलचे ते अध्यापक म्हणून काम पाहिले. तेथे त्यांनी अनेक वर्षे निष्ठेने काम केले. एक प्रामाणिक व कुशल निष्ठावंत ध्येयवादी नि: आदर्श शिक्षक म्हणून त्यांची सर्वत्र किर्ती झाली. गरीब निराश्रित व होतकरु विद्यार्थ्यांना मिळविण्यासाठीते सतत त्यांच्या इतर अडचणी दूर करण्यासाठी सधन गृहस्थांकडे याचना करीत हिंडणे हा जणू त्यांचा दैनंदिन कार्यक्रमच होता. परंतु या दयाबुध्दीबरोबर त्यांची कर्तव्यबुद्धीही तितकीच जागृत असे. त्यांची शिस्त फार कडक असे. त्यांचे नाव ऐकताच गडबड, गोंधळ करणारी मुले थरथर कापत असत, त्यांची ज्ञानसंपन्नता कर्तव्यतत्परता, उद्योगशीलता व मुलांची उन्नती नि:प्रगती साधण्यासाठी अखंड परिश्रम करण्याची तळमळ ह्या गुणांमुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व व कार्य त्या शाळेत उठून दिसे. त्यांनी इंग्लंड, जर्मनी व अमेरीका या देशातील शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करण्याचा ठरविला होता व त्याचवेळी अनेक शाळांनी त्याचा फायदाही घेतला, ही गोष्ट त्यांना भूषणास्पद आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश:

कृष्णराव केळुसकर यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्यांचा अभ्यास करणे, हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

ज्ञानाजर्नाचा कणा:

ज्ञानार्जन ज्ञानदान नि: मागासवर्गीय व दलितांचा उद्धार हेच आपले जीवितकार्य असल्याचे कृष्णरावांनी ठरविल्यामुळे त्याला पोषक होईल असे वाचन करणे हे अखंडपणे सुरूच असे. शाळेत शिकवून, शिकवण्या करून, ते आपला उरलेला प्रत्येक क्षण ज्ञानाचे कण टिपण्यात वेचीत. ते पहाटे उठून समुद्रावर जाऊन वाचन करीत. रहदारीचे रस्ते नसतील तेथून जाता येता वाचन करायचे. सुट्टीच्या दिवशी आगगाडीतून बसून पहिल्या स्थानकापासून शेवटच्या स्थानकापर्यंत वाचीत जायाचे, असा त्यांचा उरलेला परिपाठ असे. याशिवाय त्यांची वाचनस्थळे अनेक ठिकाणी होती. राणीचा बगीचा, मुंबई विद्यापीठ बगीचा, चर्नी रोड येथील बाग ही त्यांची प्रशांत वाचनस्थळे, 'वाचन-वाचन' असा जप करीत अफाट वाचनतृष्णा तृप्त करण्यासाठी धडपडणारा हा कोणी आधुनिक ब्राम्हीच असावा. असे लोकांवाटे तेथे हातातील पिशवीमधून ग्रंथ बाहेर काढून ते वाचन सुरू करायचे आणि खिशातील वही काढून शब्द, वाक्यप्रयोग, मुद्दे, माहिती यांची टिपणे काढायचे. सुभाषिते, वचने, म्हणी यांचाही त्यात समावेश करत या स्वाध्यायशीलतेमुळे ते चालते बोलते एक ग्रंथभांडारच झाले होते. म्हणावा वाचन संपवून सकाळी ते चौपाटीवर पोहायला जात. ज्ञानसागरात व सिंधूसागरात पोहणे हाच त्यांचा छंद होता.

केळूसकर यांचे आदर्श चिपळूणकर:

आपल्या कर्तबगारीने मराठीचा व्यासंगपूर्ण सखोल अभ्यास करून त्यांनी तांत्रिक ग्रंथावर शुद्धमराठीत ग्रंथ लिहून आपले लेखनकार्य महाराष्ट्राच्या प्रत्ययास आणून देईन, अशी त्यांनी त्याक्षणीच आपल्या मन: प्राप्ती प्रतिज्ञा केली. मराठी भाषेचे “शिवाजी”विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेंचा आदर्श त्यांनी समोर ठेवला. परंतु कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्या वाणीचा व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारसरणीचा त्यांच्यावर अधिक प्रभाव पडल्यामुळे चिपळूणकरांच्या विलक्षण प्रभावी च भावनाप्रधान भाषाशैलीतील व विचारातील त्वेष व तुच्छता विकारवशता व आत्मप्रौढी यांचे

वळण त्यांनी उचलले नाही. शिवाय विष्णुशास्त्रींची विचारसरणी त्यांना मान्य नव्हती. केळूसकरांच्या लेखनात विकारवशतेपेक्षा विवेक आणि उष्णतेपेक्षा उजेड अधिक आहे हे त्यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते.

विनायकराव ओकांचा अहंकार हा त्या काळातील ब्राम्हणी दुराभिमानाचा प्रतीक होता. ब्राम्हणेतर मनुष्याच्या अंगी कर्तृत्ववान व बुद्धिमान ब्राम्हणा इतकी बुद्धिमत्ता व कर्तृत्ववानता नसते. अशी अहंकार भावना त्याकाळी केवळ ओकांसारख्याच व्यक्ती बाळगीत होत्या, असे नाही. त्यानंतर न्यायमूर्ती रानडेही त्या अहंकारापासून मुक्त झाले नव्हते हे आश्चर्य नव्हे काय? राजर्षी शाहू छत्रपतींनी भास्करराव जाधव यांची कोल्हापूर संस्थानात 1895 साली दंडाधिकारी म्हणून नेमणूक केल्यावर न्यायमूर्ती कोल्हापूर संस्थानांचे दिवान सबनीस यांना विचारले की, “काय हो सबनीस, जाधव तुमच्या तुमच्या आमच्यासारखे काम करू शकेल का?”अशा प्रश्नातून अनेक अंगी व्यक्तित्व बाजू मांडले जात, यामुळे वैचारिक कसोटी समजून येते.

त्यानंतर “सुबोधपत्रिका, दिनबंधू, शेतकऱ्यांचा कैवारी” इत्यादी साप्ताहिकांत कृष्णरावांचे तेजस्वी व विचार प्रवर्तक लेख प्रसिद्ध होऊ लागले. त्यापैकी एक लेख “राजकीय ऋषी”मामा परमानंद यांनी वाचला व तो लेख वामनराव मोडकांनी लिहला आहे असे समजून त्यांनी मोडकांचे अभिनंदन केले. केळूसकरांनी धर्मशास्त्र, समाजसुधारणा, स्वदेशाभिमान, इतिहास, आरोग्यशास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयांवर आपले सखोल व विवेकी विचार प्रसिद्ध केले आहेत. 1893 सालच्या डिसेंबरमध्ये लिहिलेल्या आपल्या स्वदेशाभिमान या लेखात ते म्हणतात की, “मनुष्यास जसा स्वाभिमान तसा राष्ट्रास स्वदेशाभिमान त्यात ते पुढे म्हणतात. “आपल्या देशाचा नाश किंवा स्वातंत्र्य अपहार करण्यास कोणी प्रवृत्त झाल्यास त्यांना आपल्या सुखाची. वित्ताची व आप्तजनांची किंवा जीविताची बिलकूल पर्वा न करता युद्धाचा प्रसंग करुन स्वदेशाचे किंवा स्व:स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यास जो झटतो तो मनुष्य खरा स्वदेशाभिमानी होय. असा त्यांचा विचार व ही वृत्ती कोणास प्रवृत्त करील. तर तिला निंदा व घातक स्वरूप प्राप्त झालेअसे समजावे.

मागासवर्गाच्या उध्दाराची चळवळ:

केळूसकरांनी आपल्या विचारातून व ज्ञानतपातून कनिष्ठ वर्गाच्या उन्नतीसाठी त्यांनी ज्या तरुणांना काम करण्याची इच्छा होती. त्यांना चालना दिली. त्यांचे मित्रपरिवार डॉ. ल. व. धारगळकर, ध.म. फडतरे, दा. कृ. दळवी व स्वत: कृष्णराव या सर्वांनी मिळून 1887 साली “मराठा-ऐक्येच्छू सभा”नावाची संस्था स्थापन केली. विद्येत मागासलेल्या मराठी भाषा बोलणाऱ्या हिंदू लोकात म्हणजे मराठे, वाणी भंडारी कुणबी, तेलगु, आगरी, माळी, कोळी, बंजारी, शिंपी, तेली, गवळी, सुतार, लोहार, कुंभार वगैरे शेतकरी व कारागीर लोकांत विद्येचा प्रसार करणे, त्यांच्यामध्ये असलेल्या वाईट चालीरीती सुधारण्याविषयी झटणे, त्यांचे आर्थिक, राजकीय इतर हितसंबंध व हक्क यांचा पुरस्कार करण्यास झटणे मागासलेल्या निरनिराळया जातीत परस्परांविषयी समता, प्रेम व ऐक्यभाव या वृत्ती वृद्धिंगत होतीलअसे करण्यास झटणेया संस्थेची ध्येय होते. सी.के. बोले, ह.वि. राजवाडकरादी मंडळी या संस्थेचे कार्य 1890पासून करू लागले. नारायणराव मेघाजी लोखंडे हे या सभेचे 1890 ते 1895 पर्यंत पाच वर्ष अध्यक्ष होते. ते महात्मा फुले यांचे सत्यशोधक चळवळीतले उजवे हात होय. भारतीय कामगारांच्या उद्धारासाठी चळवळ करणारी कामगार संस्थाही सत्यशोधक समाजाची एक संस्था असून समाजाच्या वतीने 1884सालापासून लोखंडे यांनी कामगारांच्या हितार्थ व उन्नतीसाठी चळवळ सुरू केली.

मुंबई सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत स्वतः कृष्णराव केळूसकर यांनी भाग घेतलेला होता. मराठा-ऐक्येच्छू सभा ही सत्यशोधक समाजाच्या मागून सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी निघालेली मुंबईतील दुसरी मोठी संस्था आहे. केवळ एकाच जातीच्या उन्नतीसाठी निघालेली “ब्राम्हणसभा”तिची स्थापना 16 जून 1888साली झाली. ब्राम्हण सभेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी मांडताना “ब्राम्हणसभेची गेली साठ वर्षे या ग्रंथाचे लेखक वा. रा. गुळवणे म्हणतात, “जोतीराव फुले यांनी स्थापना केलेल्या सत्यशोधक समाजाने ब्राम्हण समाजावर प्रखर हल्ले सुरू केले होते. वेद, मुर्तिपूजा, चातुर्वर्ण्य आणि

पौरोहित्य ही सर्व झुगारून दिली पाहिजेत धार्मिक गुलामगिरी नष्ट झाल्याशिवाय त्यांची उन्नती होणे शक्य नाही. ब्राम्हण समाजाचे नाक खाली करण्याचे जणू सत्यशोधक समाजाने विडाच उचलेला होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही, ही महात्मा फुले यांच्या कार्याची बोलकी पावतीच आहे.

मुंबईत 1904 साली काँग्रेसचे अधिवेशन भरणार होते. सरकारने प्राथमिक शिक्षण मोफत करावे, असा ठराव काँग्रेस करणार काय याची चौकशी करावी असा ठराव मराठा ऐक्येच्छू सभेने केला. याच शिक्षणाची चळवळ मुंबईत येऊन राहीलेल्या महाराष्ट्रीयांच्या जिल्हानिहाय समित्या स्थापन झाल्या. शेवटी काँग्रेसने मुंबई अधिवेशनात प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार लोंकामध्ये करावा व प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करण्याच्या दृष्टीने कार्य आरंभ केले. कृष्णरावांनी आणखी दुसऱ्या एका संस्थेला मार्गदर्शन केले. “मराठा प्राव्हिडंट फंड”व तिसरी संस्था “डेक्कन ग्रिकल्वर रिलीफ ॲक्ट” 1889 साली रत्नागिरी येथे काढले असे कृष्णराव केळुसकरांनी दिलेल्या एका मानपत्रात अभिमानाने नमूद करुन ठेवण्यात आले आहे. त्या काळी दारिद्रयात पिंचलेल्या शेतकऱ्यांच्या स्थितीचा पाठपुरावा केला. कामगार गरीब जनतेची गाऱ्हाणी सरकारपुढे मांडीत, सामाजिक पुरुषांना चेतावणी देतसन 1888साली सरकारने मिठावरील कर वाढवला, त्याचा भार शेतकऱ्यांवर अधिक पडणार होता. त्या कराविरुद्ध चळवळ करण्याविषयी दाजीराव दळवी यांना 23 मार्च 1988 रोजी पत्र पाठवून कृष्णरावांनी आग्रहाची विनंती केली की,“आपल्या सभेचा हेतू गोर-गरीब शेतकऱ्यांचे हरएक प्रकारचे दु:ख निवारण करण्याचा आहे. सध्या मिठावरील कर वाढविल्यामुळे चोहीकडे शेतकऱ्यांचे हाल सुरू आहेत. त्यासाठी आपल्यास या गोष्टीचा विचार करून इष्ट व योग्य तो मार्ग निवडावा व शेतकऱ्यांचा अर्ज सरकारास पाठविण्याची तजबीज करावी ही विनंती.”

कोकणातील खोती-पद्धतीविरुद्ध पुढे सा. के. बोले, आनंदराव सर्वे, कृष्णराव केळुसकर व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चळवळ केली. हे सर्व नेते जमीनदार व सावकारी नष्ट करण्याच्या चळवळीचे अग्रदूत होते. मुंबईतील एका विख्यात संस्थेत आदर्श शिक्षक म्हणून गाजलेला हा ज्ञानी पुरुष लोकसंग्रह करून शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी व दु:खे निवारण्यासाठी कसा शांतपणे झटत होता, हे दिसून येते.

कामगार नेता:केळूसकर

मुंबईतील सत्यशोधक समाज“मराठा-ऐक्येच्छू सभा”व “मराठा प्राव्हिडंट फंड”या संस्थांनी कनिष्ठ वर्गात शिक्षण प्रसारासाठी फारच मोठे प्रयत्न केले. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक, अर्थिक, व सांस्कृतिक जीवन सुधारावे म्हणून पराकाष्ठा केली.

त्यांनी शेकडो विद्यार्थ्यांना सहाय्य व मार्गदर्शन केले. “मराठा ऐक्येच्छू”सभेने 24 सप्टेंबर 1905 रोजी मुंबईत कामगारांची जाहीर सभा घेऊन कामगारांच्या कामाच्या वेळेला मर्यादा घालावी, तास कमी करावेत, अशा मागण्या केल्या. कामाची वेळ बारा तासाची करावे असे मत व्यक्त केले. परंतु त्यावेळी निर्णय झाला नाही.

सामान्य जनतेत जनजागृती करण्याचे कार्य व्याख्यानांद्वारे होईल. त्यावेळी नारायण राव लोखंडे, विठ्ठलराव वंडेकर, केळूसकर व बोले हे प्रमुख वक्ते असायचे. अशाच एका सभेत आमचे लोक गरीब का आहेत? या विषयावर 13 जानेवारी 1895 रोजी बोलताना केळूसकर म्हणाले की,“आमचे लोक म्हणजे अर्थात ज्यास हल्ली मागासलेले लोक म्हणतात त्यांची गरिबी. ते गरिबी असण्याचे कारण जमीन सरकारची असल्यामुळे शेतकीचा बराच भाग सरकारला द्यावा लागतो. रयतवारी पद्धतीप्रमाणे ज्या जमिनी गरिबांच्या ताब्यात होत्या त्या हळूहळू त्यांच्या हातातून जात चालल्या आहेत. दुसरे कारण गुरांची कमतरता व जंगलाचा जुलमी कायदा असल्यामुळे शेतात मिळावे असे खत व राब मिळत नाही व त्यामुळे जमिनी बेकस होत चालल्या आहेत. तिसरे कारण आमच्या लोकांचे जबरदस्त अज्ञान. आमचे जवळजवळ शेकडो नव्याण्णव लोक अशिक्षित असल्यामुळे त्यास सरकारी दिवाणी. देवघेव वगैरे व्यवहार चांगले हुशारीने करता येत नाहीत. शिवाय आपले हक्क काय, आपले नुकसान कशात आहे व फायदा कशाने होणार आहे. हे त्यांना कळत नाही”. यासाठी आमच्यापैकी ज्यांना ऐपत असेल त्यांनी शिक्षणप्रसार करण्यास झटावे. परंतु, “शिक्षणाकडे अधिक पैसा खर्च करण्यास आमचे सरकार समर्थ

नाही. असा जबाब प्रतिवर्षी मिळत असे. लष्करी खात्याकडे खर्च करण्याच्या बाबतीत त्यांचा हात फारच सढळ दिसतो. हे खाते यथास्थित राखल्यावाचून आपल्या येथील सत्तेची त्यांना शाश्वती न वाटने सहाजिकच आहे. अशी केळूसकरांनी सरकारवर टिका केली आहे."

सामाजिक संस्थाचे जनकत्व केळूसकर:

1912 साली डिसेंबर महिन्यात "मराठा ऐक्येच्छू सभेच्या विद्यमाने विद्येत मागासलेल्या हिंदू जातीच्या हितार्थ अपूर्व अशी एक परिषद मुंबईच्या टाऊन हॉलमध्ये भरली होती. जव्हारचे राजे कृष्णशहा पतंगशहा अध्यक्ष होते. राजे कृष्णशहा पतंगशहा यांनी अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी या ऐक्येच्छू सभेचा गौरव केला म्हणाले. "विजांसारखा अंकुर" ही म्हण आजच्या परिषदेसंबंधाने पूर्णपणे लागू पडते. हिचा उद्भव ज्या मराठा सभेने घेतला त्या निरनिराळया जातीच्या व परिषदाच्या प्रमुख गृहस्थांसही किर्ती वाटत आहे. हे स्पष्ट होते आणि माझ्यासमोर जो हा निरनिराळया जातीच्या प्रतिनिधींचा संघ दिसत आहे त्यावरुन याबाबतीत आता वादच उरला नाही. ही प्रचंड परिषद भरविण्याची कल्पना केळूसकरांचीच होती. ती यशस्वी करण्यासाठी केळूसकर व सी. के. बोले हे रात्रदिवस खपत होते. स्वत: पाठीमागे राहून मागास समाजाच्या परिषदातील कामकाजाचे संचालन करायचे. असा गुरुवर्याचा क्रम असे. ते कार्य करीत असताना त्यांनी श्रेयाची हाव व क्षमाची कधी तमा बाळगली नाही. 1917 साली अन्न-धान्याची टंचाई पडली, त्यावेळी ह. वि. राजवाडकर यांनी मुंबईत सहकारी पेढी काढली व सहकारी दुकाने काढली. त्या सहकार चळवळीत गुरुवर्य त्यांचे सहकारी व सल्लागार होते."

मराठा ऐक्येच्छू सभेच्या कार्याचा प्रसार व परिणाम महाराष्ट्रातील मागासलेल्या व दलित समाजावर कसा झाला त्याविषयी आपल्या 1913 ते1917 पर्यंतच्या प्रतिवृत्तात मराठा ऐक्येच्छू सभेचे कार्यवाहक मोठ्या अभिमानाने म्हणतात. ही संस्था स्थापन झाल्यास एवढा काळ म्हणजे तीस वर्षापर्यंतच काळ ही अस्तित्वात राहून तिच्याकडून मागासलेल्या जातीच्या हिताची अशी अनेक प्रकारची कामे होत राहीली आहेत. याबद्दल कोणालाही समाधान वाटणार नाही. अज्ञान, भोळया व गरिब लोकांची स्थिती सुधारण्याचा यत्न करण्यास प्रवृत्त व्हावयास मनाला सुसंस्कार व्हावा लागतो व लोकहितबुद्धी विशेष प्रकारे विकास पावावी लागते. अशी योग्य माणसे आमच्या मागासलेल्या समाजात उत्तरोत्तर अधिकाधिक निर्माण होत आहेत. ही एक मोठी समाधान माणण्याजोगे गोष्ट होय आणि आधुनिक पद्धतीचा, शिक्षणाचा,प्रचार, प्रसार जस-जसा जास्त होत जाईल तसतशी स्व:जनांचे व अखिल जनवृदांचे हित साध्य करण्यास योग्य व कार्यक्षम उपायाची योजना करण्यास समर्थ व तत्पर अशी परोपकारी माणसांची संख्या वाढतच जाणे साहजिक आहे.

समारोप

अशा पद्धतीने विविध विधायक चळवळी सुमारे तीस-पस्तीस वर्षे भाग घेतल्यावर केळूसकरांनी सामान्य जनतेचे जागृती होऊन तिची जी प्रगती झाली होती ती पाहून 1918 च्या दरम्यान तुकाराम जावजी चौधरी यांच्या चरिताप्रारंभी थोडे समाधान व्यक्त केले. ते म्हणाले की, "ब्रिटिश रियासत या देशात स्थापित होऊन सर्व जातीच्या, धर्माच्या व दर्जाच्या लोकांस समतेने वागविण्याची व्यवस्था पाश्चात्त्य राजनीतीस अनुसरून होऊ लागल्यामुळे वेगवेगळया लोकांस त्यांच्या गुणांनुसार व कर्तबगारीने नावलौकिक संपादण्याचा सुयोग प्राप्त झाला आणि हिंदू समाजातल्या कित्येक जाती ज्या विद्याकलादिकास निरंतरच्या पारख्या झाल्या होत्या त्यास यथोचित्त उत्तेजन मिळवून त्यातल्या थोड्याशा लोकांनी त्या सुसंधीचा पूर्ण लाभ घेतलेल्या आजमिताला दुग्गोचर होत आहे आणि यापुढे असे लोक अधिकाधिक समोर येतील असे वाटू लागलेले आहे, असे कृष्णराव केळूसकर यांनी म्हटलेले आहे."

एकल पालकत्वाची समस्या : एक अध्ययन

प्रा.डॉ.स्वाती वैद्य
विभागप्रमुख–गृहअर्थशास्त्र श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोट जि.अकोला
मो.न.९८८१४१६८६९

सारांश–

भारत हा देश मुलांचे पालनपोषण आणि विश्लेषण करण्यासाठी सर्वोत्तम असा देश मानला जातो. पालकत्व वडील आणि आईचे जैविक नाते सूचित करते. एकल पालक कुटुंबे कधी नैसर्गिक तर नेहमी स्वेच्छेने अस्तित्वात असल्याचे दिसून येतात. एकल पालकत्व म्हणजे जेव्हा एकल पालक एखाद्या जोडीदाराच्या मदतीशिवाय एकट्याने मुलाचे किंवा मुलांचे संगोपन करण्याची जबाबदारी घेतात. एकल पालक म्हणून जीवन जगणे आव्हानात्मक असू शकते, कारण पालकांनी काम, घरगुती कामे आणि मुलांचे संगोपन यासारख्या अनेक जबाबदाऱ्यांमध्ये समतोल राखला पाहिजे. एक मूल सिंगल पॅरेंटिंगसह जीवन जगत जगल्याने त्यांचे बालपण हरवते आणि पालक, शालीनता, बांधिलकी आणि सामाजिक वेगळेपणाची भावना त्यांच्यामध्ये वाढीस लागते. एकल कुटुंबामध्ये स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांचे भूमिका प्रबळ असल्याची दिसून येते. कारण मुल हे मुलगा असो की मुलगी ती जन्मापासूनच आईचे जवळ असते त्यामुळे जैविक सुरक्षितता, संरक्षणात्मकता ही मातृपक्षाकडे असते. ज्याचा परिणाम आईबददलची जवळीकता निर्माण होते. एकल पालकत्व ही संकल्पना अभ्यासणे मुलांच्या संगोपन, शिक्षण व भविष्य हया सर्व दृष्टीने महत्वाचे आहे. वाढत्या धका–धकीच्या आणि स्पर्धेच्या जगामध्ये एकल पालकत्व ही संकल्पना संशोधनाच्या चौकटीमधून अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये एकल पालकत्वाची समस्येवर दृष्टीक्षेप टाकला आहे.

मुख्य शब्द : एकल पालकत्व

प्रास्ताविक :

पालकत्वाची निर्मिती जुनी संकल्पना असून पालकत्व म्हणजे बिनशर्त प्रेम आणि समर्थन जे तुम्हाला त्याची किती गरज आहे यावर आणि पृथ्वीवरील सर्व सजीवांच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. भारत हा देश मुलांचे पालनपोषण आणि विश्लेषण करण्यासाठी सर्वोत्तम असा देश मानला जातो. पालकत्व वडील आणि आईचे जैविक नाते सूचित करते. सांस्कृतिक दायित्वे आणि पालकांच्या अपेक्षा वृद्धापकाळात त्यांची काळजी हया बाबी पालकत्व हया संकल्पनेमध्ये येतात. एकल पालक कुटुंबे नेहमी स्वेच्छेने अस्तित्वात असल्याचे दिसून येतात. तरुण विवाहितांमध्ये मूल वाढवणे सामान्य आहे जोडपे आणि मुलाची व्याख्या करणे कठीण आहे त्याचा मुलांच्या मानसिकतेवर विपरीत परिणाम होतो आणि मुलाचे भावनिक अस्तित्व देखील धोक्यात येण्याची शक्यता असते. एक मूल सिंगल पॅरेंटिंगसह जीवन जगत जगल्याने त्यांचे बालपण हरवते आणि पालक, शालीनता, बांधिलकी आणि सामाजिक वेगळेपणाची भावना त्यांच्यामध्ये वाढीस लागते. एकल कुटुंबामध्ये स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांचे भूमिका प्रबळ असल्याची दिसून येते. कारण मुल हे मुलगा असो की मुलगी ती जन्मापासूनच आईचे जवळ असते त्यामुळे जैविक सुरक्षितता, संरक्षणात्मकता ही मातृपक्षाकडे असते. ज्याचा परिणाम आईबददलची जवळीकता निर्माण होते. एकल पालकत्व ही संकल्पना अभ्यासणे मुलांच्या संगोपन, शिक्षण व भविष्य हया सर्व दृष्टीने महत्वाचे आहे. वाढत्या धका–धकीच्या आणि स्पर्धेच्या जगामध्ये एकल पालकत्व ही संकल्पना संशोधनाच्या चौकटीमधून अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

शोध निबंधाची उद्दिष्टये :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. एकल पालकत्वाची संकल्पना अभ्यासणे.
२. एकल पालक कुटुंबांचे प्रकार अभ्यासणे.
३. एकट्या पालक कुटुंबाचे फायदे व तोटे अभ्यासणे.
४. एकल पालकत्वाची कारणांचा शोध घेणे.
५. एकल पालकत्व पालकांसाठी असणारी आव्हाने
६. एकल पालकत्वाचा मुलांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन करतांना वर्णनात्मक पध्दतीने लेखन केले आहे. शोधनिबंधामध्ये व्दितीयक तथ्य संकलनातून प्राप्त माहिती उपयोगात आणली आहे. एकल पालकत्व या विषयावरील लेख व पुस्तके व संकेतस्थळावरील माहिती अभ्यासली आहे.

एकल पालकत्वाची संकल्पना :

एकल पालकत्व म्हणजे जेव्हा एकल पालक एखाद्या जोडीदाराच्या मदतीशिवाय एकट्याने मुलाचे किंवा मुलांचे संगोपन करण्याची जबाबदारी घेतात. एकल पालक म्हणून जीवन जगणे आव्हानात्मक असू शकते, कारण पालकांनी काम, घरगुती कामे आणि मुलांचे संगोपन यासारख्या अनेक जबाबदाऱ्यांमध्ये समतोल राखला पाहिजे. या संदर्भात, एकल पालकांनी त्यांचा वेळ व्यवस्थापित करण्यासाठी, वास्तववादी अपेक्षा निश्चित करण्यासाठी आणि आनंदी आणि निरोगी कौटुंबिक जीवन निर्माण करण्यासाठी स्वतरू ची काळजी घेण्यास प्राधान्य देण्यासाठी धोरणे विकसित केली पाहिजेत.

एकल पालक कुटुंब हे एक कुटुंब आहे जे कमीतकमी एका अल्पवयीन मुलाद्वारे बनले आहे आणि त्यास फक्त एक पालक (वडील किंवा आई) आहेत. एकल–पालक कुटुंबे वेगवेगळ्या प्रकारची आहेत, खरं तर घटस्फोट किंवा लग्न करू इच्छित नसलेल्या जोडप्यांच्या वाढीमुळे जगातील अलिकडच्या वर्षांत एकल पालक कुटुंबांची संख्या वाढली आहे. एकट्या पालकांच्या कुटुंबात राहणा–या मुलांना हे समजले पाहिजे की ते अद्याप सामाजिकदृष्ट्या अप्रिय आहेत आणि अशा रूढीवादी रूपाने त्यांना या गोष्टी समजतात की जे या मुलांना अधिक नाखूष किंवा अधिक समस्यांनी ग्रस्त मानतात. बहुसंख्य देशांमध्ये, एकल–पालक कुटुंबांना दोन पालक कुटुंबांपेक्षा (वडील आणि आई बनलेली कुटुंबे) जास्त गरीबी आणि अधिक सामाजिक अडचणींचा धोका आहे. केवळ उत्पन्नाचा एक स्रोत असल्याने मुलांची काळजी घेणे ही एक सोपी गोष्ट आहे. बहुतेक एकल–पालक कुटुंबात, पालक ही एक स्त्री आहे, त्यांच्याकडे काम कमी असण्याच्या कारणास्तव कमी पगाराची नोकरी मिळण्याची शक्यता असते आणि अर्धवेळ नोकरी करण्याची देखील शक्यता असते. एकल–पालक कुटुंबात, इतर पालकांचा मुलाच्या जीवनात थोडासा सहभाग नसतो किंवा त्याउलट, त्यात खूप सहभाग असू शकतो. हे मुख्यत्वे अशा परिस्थितीवर अवलंबून असते की ज्यामुळे प्रत्येक कुटुंब एकल पालक कुटुंब बनू शकते.

एकल पालक कुटुंबांचे प्रकार

एकल पालक कुटुंबांचे अनेक प्रकार आहेत.

१. **घटस्फोटित माता किंवा वडील** : हे बहुतेक अशा माता आहेत ज्यांना घटस्फोटानंतर, आपल्या मुलांची देखभाल करण्यासाठी एकटे सोडले जाते, जरी वाढत्या प्रमाणात संयुक्त कोठडीमुळे धन्यवाद, ही जबाबदारी वडील आणि आई दोघांवर येते. हे जीवनशैली, कामाचे जग आणि मुलांच्या भूमिकांमध्ये कौटुंबिक पुनर्रचना प्रक्रियेस जन्म देते.

२. **विधवा माता किंवा वडील** : २० व्या शतकापर्यंत, कायदेशीर आणि सामाजिकदृष्ट्य स्वीकारलेले एकमेव पालक कुटुंब होते. हे असे कुटुंब आहे जेथे दोन पालकापैकी एकाचा मृत्यू होतो. या प्रकारच्या कुटुंबास देखील पालक आणि मुले दोघेही भावनिक समस्येची मालिका गृहित धरावी लागतात.

३. **एकल माता किंवा वडील** : या ठिकाणी असेही काही पालक आहेत जे घरी एकत्र राहत असले तरी कायदेशीररित्या लग्न झालेले नाहीत आणि त्यांना अविवाहित पालक म्हणून सूचीबद्ध केले आहे.विवाहाबद्दल सांस्कृतिक बदलांमुळे काही लोक असे आहेत की जे लग्न न करण्याचा निर्णय घेतात किंवा स्थिर भागीदार नसलेले मूल नसतात.

४. **सहाय्य केलेल्या पुनरुत्पादनासह दत्तक मुले किंवा मुलांसह** : या प्रकारच्या एकट्या पालक कुटुंबाचे वडील आणि आई दोघेही वैशिष्ट्यीकृत आहेत ज्यांना भागीदार नसल्याच्या सोप्या वस्तुस्थितीसाठी असे होऊ इच्छित नाही. ते एकतर दत्तक घेतात किंवा अधिक प्रमाणात सहाय्यित पुनरुत्पादनासाठी जातात. सामान्यत: अधिक स्त्रिया असे करतात, जरी एकल किंवा समलिंगी पुरुषांची अधिकतर प्रकरणे आढळली आहेत जी पालक होण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी या पर्यायात येतात.

एकट्या पालक कुटुंबाचे फायदे :

एकट्या पालक कुटुंबाच्या निर्मितीच्या कारणास्तव, पालकांना काही अडचणींचा सामना करावा लागत आहे, तथापि या परिस्थितीत काही फायदे देखील आहेत.

१. एकल–पालक कुटुंबे त्यांच्याकडे पूर्ण लक्ष देण्याची गरज असल्याचे पालकांना ठाऊक आहेत या कारणास्तव मुलांकडे अधिक लक्ष दिले जाते. याव्यतिरिक्त, त्यांचे लक्ष त्यांच्या मुलांवर अधिक केंद्रित आहे कारण त्यांच्याकडे प्तेथे जाण्यासाठी भागीदार नाही.

२. मुलांचा कल अधिक स्वतंत्र असतो, मुलांना दररोज स्वतरू ची स्वावलंबी राहण्यास शिकवले जाते.

३. पालक आणि मुले यांच्यात एक विशेष बंध तयार केला जातो आणि त्यांचा त्यांचा विनामूल्य वेळ बराचसा सामायिक केला जातो.

४. मुले अधिक जबाबदार असतात.

५. विभक्त किंवा घटस्फोटित कुटुंबांच्या बाबतीत, दोन्ही पालकांसह स्वतंत्रपणे राहून, ते वेगवेगळ्या परिस्थितीत अधिक शिकतात आणि अनुभवतात.

एकट्या पालक कुटुंबाचे तोटे :

१. एकल–पालक कुटुंबातील पालकांकडे आपल्या मुलाची काळजी घेण्यासाठी कमी वेळ असतो आणि त्यांची काळजी मुलांबद्दल किंवा आजी आजोबांसारख्या इतर लोकांसह सामायिक करावी लागते.

२. जे पालक आपल्या पालकांपासून विभक्त किंवा घटस्फोटाच्या परिस्थितीतून गेले आहेत त्यांना भावनिक आघात सहन करावा लागेल आणि नवीन परिस्थितीशी जुळवून घ्यावे लागेल. हा भावनिक आघात देखील दोन्ही पालकांनी अनुभवला आहे.

३. ब–याचदा, उत्पन्नाचा एकच स्रोत असण्याचा अर्थ असा होतो की दोन पालक असलेल्या कुटुंबात आर्थिक पातळी तितकी चांगली नाही.

४. शिस्त लावणे अधिक कठीण होऊ शकते, कारण आपल्याकडे जोडीदाराचा पाठिंबा नसतो आणि मुलांचा निषेध अधिक कठोर होतो, जेव्हा आपण केवळ मुलांची काळजी घेण्यासाठी जबाबदार असाल तर तणाव मोठ्या प्रमाणात वाढू शकतो.

भारतात एकल पालकत्वाची कारणे :

एकल पालकत्व विविध कारणांमुळे असू शकते त्याची कारणे विविध असू शकतात जसे की, जोडीदाराचा मृत्यू, विभक्त होणे, घटस्फोट, हुंडा आणि विवाहबाह्य संबंध इ. मृत्यू पालक हे एकल पालकत्वाचे नैसर्गिक कारण आहे जेथे परिणाम दुर्दैवी दिसून येतो. तथापि इतर सामाजिक–सांस्कृतिक समस्या जसे घटस्फोट, हुंडा, आणि वेगळे होणे हे त्याचे परिणाम आहेत शारीरिक आणि मानसिक स्वरूपात नियंत्रित तंत्र आणि अगदी अनेक परिस्थितींमध्ये नियंत्रण मर्यादित आहे परंतु अंतिम कारण कुटुंबावर परिणाम करते आणि संपूर्ण समाजावर देखील त्याचा विपरित परिणाम होतांना दिसून येतो. भारतात एकल पालकत्वाची सर्वसामान्य कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

(१) **घटस्फोट** : भारताच्या संस्कृतीत घटस्फोटाची कल्पना अज्ञानी होती. मृत्यू आणि रोग हे विभक्तीकरणाची प्रमुख कारणे होती. सर्व विवाहितांमध्ये वेगळे होण्याचे एकमेव कारण विविध धर्म, चालीरीती आणि पाळणारी जोडपी परंपरा ही आहेत. घटस्फोटाचे प्रमाण आता खूप वाढले आहे भारतीय समाजात ज्याने आपली वाईट छाप देखील सोडली आहे. स्पर्धा आणि उशीरा कामाचे तास हया कारणांमुळे महिलांमध्ये त्यांच्या जबाबदा–या पार पाडण्याच्या दृष्टीने त्यामुळे महिलांना मर्यादा येतात.

(२) **इच्छेविरुद्ध विवाह** : कधी कधी भारतीय मुलांचे पालक मुलांच्या स्वत: च्या इच्छेविरुद्ध आणि निवडीविरुद्ध जबरदस्तीने लग्न करू इच्छितात ज्याचा परिणाम अनेकदा एकल पालकत्वात होतो. याला म्हणतात जबरदस्तीने लग्न. जे लोक समाधानी नाहीत त्यांचे वैवाहिक जीवन जिव्हाळ्यात गुंतले आहे कोणतीही समज नसलेली भागीदार हिंसा वाढीस आली असे अनेक उदाहरणे आपल्याला भारतात आढळून येतील.

(३) **विवाहबाह्य संबंध:** विवाहयबाहय संबंध म्हणजे विवाह बाहेरील संबंध होत जे आपल्या पतीच्या किंवा पत्नीच्या इच्छेविरुध्द आणि माहितीशिवाय ठेवले जातात. जेथे बेकायदेशीर असते आणि अशा संबंधामध्ये उत्कट आसक्ती आढळून येते. कुटुंबातील सदस्य आणि शुभचिंतक नक्कीच पत्नीची अपेक्षा करणार नाहीत तिच्या पतीची फसवणूक आणि विवाहबाह्य संबंध प्रकरण त्याचा उदय हे प्रमुख कारणांपैकी एक आहे. बहुतेक विवाहित जोडप्यांमध्ये जेथे तरुण पुरुष आणि स्त्री हयांच्या दरम्यान संबंध आढळले आले आणि हया संबंधांना कुटुंबांचा आणि समाजाचा विरोध असला की अनेक समस्या उदभवतात. स्त्रियांना पुरुषांमध्ये वागणूकीतील लवचिकता आणि साहसाची भावना आवडते तर तरूण पुरुषांना स्त्रीयांमध्ये महिलांचा सुस्वभाव आणि परिपक्वता आवडते.

(४) **जीवन साथीदाराचा मृत्यू:** भारतात एकल पालकत्वाची सर्वसामान्य कारणांपैकी जीवन साथीदाराचा मृत्यू हे एक प्रमुख कारण आहे. जीवन साथीदाराच्या मृत्यूमुळे नैसर्गीकररित्या स्वीकृत महत्त्वपूर्ण आणि तणावपूर्ण जीवन जगण्याची भावना आणि त्यामुळे एकल पालकत्व निर्माण होवू शकते.

एकल पालकत्व पालकांसाठी अनेक आव्हाने

(१) **आर्थिक ताण** : एकल पालकांना त्यांच्या मुलांना एकाच उत्पन्नावर आधार द्यावा लागेल, जे आव्हानात्मक असू शकते. कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा, जसे की निवास, पोषण आणि वैद्यकीय सेवा पूर्ण करणे समस्याप्रधान असू शकते.

(२) **वेळेचे व्यवस्थापन** : एकल पालकांना अनेकदा काम, घरातील कामे आणि इतर वचनबद्धतेसह पालकत्वाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात , ज्यामुळे त्यांना स्वतरूसाठी किंवा सामाजिकतेसाठी थोडा वेळ मिळतो.

(३) **भावनिक ताण** : एकल पालकत्व हे भावनिकदृष्ट्या मागणी करणारे असू शकते, कारण पालकांना एकट्याने मुलाचे संगोपन करण्याच्या जबाबदाऱ्यांमुळे एकटेपणा आणि दडपल्यासारखे वाटू शकते. आपल्या मुलाला दोन–पालकांचे कुटुंब प्रदान करण्यास सक्षम नसल्याबद्दल त्यांना अपराधी वाटू शकते.

(४) **समर्थनाचा अभाव** : एकल पालकांना असे वाटू शकते की त्यांना जोडीदाराच्या किंवा विस्तारित कुटुंबाच्या परवानगीशिवाय सर्वकाही स्वत:हून करावे लागेल . त्यामुळे विश्रांती घेणे, बालसंगोपनासाठी मदत मिळणे किंवा एखाद्याशी बोलणे कठीण होऊ शकते.

पालकत्वाची आव्हाने रू एकल पालकांना पालकत्वामध्ये अतिरिक्त आव्हानांना सामोरे जावे लागू शकते, जसे की वर्तनविषयक समस्या किंवा शिस्तीच्या समस्या स्वतंत्रपणे हाताळणे .

एकल पालकत्वाचा मुलांवर होणारा परिणाम :

एका पालकाने मुलांवर वाढवल्याचा परिणाम विशिष्ट मुलाच्या आणि त्यांच्या परिस्थितीच्या आधारे चढ–उतार होऊ शकतो. तथापि, एकल पालकत्वावरील संशोधने असे सूचित करतात की एकल–पालक कुटुंबातील मुलांना विशिष्ट आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो.

(१) **शैक्षणिक कामगिरी** : एकल–पालक कुटुंबात वाढलेल्या मुलांमध्ये शैक्षणिक संघर्ष आणि कमी शैक्षणिक यश अधिक प्रचलित असू शकते. मुलाच्या शिक्षणाच्या प्रगतीमध्ये आई व वडील दोघांचा समावेश असतो. एकल पालकांना मुलांना शिक्षण देण्यामध्ये अडचणी येतात. एकल पालक कुटुंबांमध्ये नकारात्मकतेची भावना ब–याच वेळी दिसून येते आहे त्याचा परिणाम मुलाच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होतो. एकल कुटुंबांना त्यांच्या दैनंदिन दिनचर्येमुळे मुलांना वेळ देता येत नाही त्यामुळे त्यांचा गृहपाठ घेणे शिक्षणामधील प्रगती अभ्यासणे याकरिता वेळ मिळत नाही.

(२) **भावनिक आणि वर्तणुकीशी संबंधित अडचणी** : एकल–पालक कुटुंबात वाढलेल्या मुलांमध्ये चिंता, नैराश्य आणि आक्रमकतेसह भावनिक आणि वर्तणुकीशी संबंधित समस्यांचा सामना करण्याची प्रवृत्ती अधिक असू शकते. पालक हे मुलाचे प्राथमिक संगोपन करणारे असतात त्यांच्या मुलांसोबत जास्तीत जास्त वेळ घालवणे मुलांच्या मनोसामाजिक गरजा पूर्ण करण्यास महत्वाचे असते.

(३) **आर्थिक अडचणी** : संशोधनानुसार, एकल–पालक कुटुंबांना अधिक आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या मुलांसाठी उपलब्ध संसाधने आणि संधींवर परिणाम होऊ शकतो.

(४) **वाढलेली जबाबदारी** : एकल–पालक कुटुंबातील मुले अधिक जबाबदाऱ्या घेऊ शकतात, जसे की लहान भावंडांची काळजी घेणे किंवा घरातील कामात हातभार लावणे.

(५) **मुलांच्या वर्तनावर परिणाम** : एकल कुटुंबामध्ये मुलाला कुटुंबातील विघटनाचा अनुभव येतो. त्यांच्या वर्तन परिणाम दर्शवते, खराब संज्ञानात्मक परिणाम आणि उच्च मनोवैज्ञानिक डिसऑर्डर मुलांमध्ये अधिक सामान्य आहे मुलींच्या तुलनेत कारण अनेक वेळा मुलाचे एकट्या पालकांशिवाय निर्णय घ्यावा लागतो पालकांशी सल्लामसलत करणे ज्यामुळे पालक शून्य नकारात्मक वर्तनासाठी सहिष्णुता योग्य नाही त्यांच्यासाठी वर्तन.

(६) **पालकांच्या सहभागाचा अभाव** : एकल–पालक कुटुंबातील मुलांना पालकांचा सहभाग आणि समर्थन कमी प्रवेश असू शकतो, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक आणि भावनिक विकासावर परिणाम होतो .

तरीसुद्धा, एकल–पालक कुटुंबातील सर्व मुलांना या अडचणींचा सामना करावा लागणार नाही हे मान्य करणे महत्त्वाचे आहे. कोणतीही मुले एकल–पालक कुटुंबात भरभराट करतात आणि यशस्वी आणि परिपूर्ण जीवन जगू शकतात ही भावना वाढीस लागणे देखील महत्वाची आहे. तसेच सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, एकल पालकांनी त्यांच्या मुलांना प्रेमळ आणि आश्वासक वातावरण देणे आवश्यक असते.

एकल पालकांसाठी समुदायाची भूमिका काय आहे?

समर्थन, संसाधने आणि आपुलकीची भावना प्रदान करण्यात एकल पालकांसाठी समुदायाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. समुदाय अनेक रूपे घेऊ शकतो, जसे की स्थानिक संस्था, समर्थन गट, शेजारी, मित्र आणि कुटुंब. समुदाय एकल पालकांना समर्थन देऊ शकेल असे काही मार्ग येथे आहेत.

(१) **भावनिक आधार प्रदान करणे** : समुदायाचे सदस्य भावनिक आधार देऊ शकतात आणि एकल पालकांना दडपलेले किंवा तणावग्रस्त वाटणारे कान ऐकू शकतात.

(२) **व्यावहारिक सहाय्य ऑफर करणे** : समुदायाचे सदस्य मुलांची काळजी, वाहतूक किंवा चालू कामांसारख्या कामांमध्ये मदत करू शकतात, जे विशेषत: मर्यादित वेळ किंवा संसाधनांसह एकल पालकांसाठी उपयुक्त ठरू शकतात .

(३) **संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करणे** : एकल पालकांना त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यात मदत करण्यासाठी समुदाय संस्था आर्थिक सहाय्य, फूड बँक आणि नोकरी प्रशिक्षण कार्यक्रम देऊ शकतात.

(४) **आपलेपणाची भावना निर्माण करणे** : एकटे किंवा एकाकी वाटू शकतील अशा अविवाहित पालकांसाठी, समाजाने प्रदान केलेली आपलेपणाची भावना आणि कनेक्शन विशेषत: महत्त्वपूर्ण असू शकते.

(५) **बदलाची वकिली करणे** : समुदायाचे सदस्य एकल पालकांना आणि त्यांच्या कुटुंबांना, जसे की परवडणारी बाल संगोपन, सशुल्क कौटुंबिक रजा आणि आरोग्यसेवेचा प्रवेश अशा धोरणे आणि कार्यक्रमांसाठी समर्थन देऊ शकतात.

मुलांचा जगातील सर्वात स्वीकारलेला भाग जेव्हा आपण कुटुंबाबद्दल बोलतो तेव्हा वातावरण हे कुटुंब असते याचा अर्थ आम्ही च्या गटाबद्दल घेत आहोत व्यक्ती सहसा वडील आणि आई आणि त्यांचे मुलं आयुष्यभर एकत्र राहतात. कुटुंब ही जवळजवळ सर्वांमध्ये सर्वात मूल्यवान व्यवस्था आहे. जीवनाचे क्षेत्र प्रदान करणारी एकमेव संस्था म्हणून कुटुंबाकडे पाहले जाते. कुटुंबाच्या बदल्यात कोणत्याही पुरस्काराशिवाय सुरक्षीत जीवन जगण्यासाठी कुटुंब महत्वाची भूमिका बजावत असते. कौटुंबिक वातावरणात वर्तनाचा समावेश होतो. कुटुंबात व्यक्तिमत्व निर्माण होते आणि मुलाचा विकास होतो. परस्परसंवाद आणि परस्पर संबंध कुटुंब पद्धतीमध्ये वाढीस लागतात. घरातील भावंडे ही संज्ञानात्मक विकासाची केंद्रे आहेत. कुटुंब पद्धतीच्या प्रभावामध्ये सुविधा उपलब्ध आहेत कुटुंबातील मुलांचे समायोजन होण्यास मदत होते. मुले कौटुंबिक वातावरणात त्या सदस्यांना ओळखातो/ती त्याच्यावर सर्वात जास्त प्रेम करतात आणि त्यांचा अवलंब करण्याचा प्रयत्न केले जाते.

अशा प्रकारे कुटुंब पद्धतीमध्ये निरीक्षणाद्वारे वातावरणाची योग्य काळजी घेतल्यास सकारात्मक परिणाम मुलाच्या कल्याणावर होतो. त्यामुळे आई–वडीलांना एकल पालकत्व जर जीवनामध्ये आले तर मुलांच्या संगोपनाकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. आणि नैसर्गिक एकलत्वाशिवाय आई–वडीलांना एकत्र असणे हे काळाची गरज आहे असा निष्कर्ष काढता येतो.

संदर्भ :

1. Amato PR, Keith B. Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. Psychol Bull 1991
2. Dowd NE. In defence of single-parent families. NYU Press; 1999
3. Amato PR, Keith B. Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. Psychol Bull 1991; 110(1) : 26
4. एकल आईचे कोट्स ऑन प्रोव्हिडिंग, स्ट्रेंथ अँड लव्ह," एव्हरीडे पॉवर , मार्च २०२१
5. आव्हाने प्रत्येक भारतीय एकल पालकांसमोर द्य यूथ की आवाज , " युवा की आवाज , ०५ ऑक्टोबर, २०१७
6. एकल पालकत्वाचा मुलावर कसा परिणाम होतो ?," Medicine Net –
7. एकल पालक समुदायात सामील होणे ," India parenting-com –
8. जगलिंग वर्क आणि फॅमिली वर एकल पालकांकडून सर्जनशील धोरणे ," हार्वर्ड बिझनेस रिव्ह्यू , एप्रिल ०८, २०२१.
9. B- Eldridge : एकल पालक म्हणून समर्थन प्रणाली कशी तयार करावी द्य Divide Financial Separation Divide Financial Separation, १७ फेब्रुवारी २०२०.
10. Salami SO, Alawode EA. Influence of singleparenting on the academic achievement of adolescents in secondary schools: Implications for counseling. Ibadan: Department of Guidance and Counseling University of Ibadan 2000

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

कै. नरसिंगराव भुजंगराव पाटील : व्यक्ती आणि कार्य
(कालखंड: ५ सप्टेंबर १९२० ते ४ जानेवारी १९९१)

प्रा . संदीप अशोक पाटील
सहायक प्राध्यापक इतिहास विभाग पद्मभूषण डॉ .वसंतदादारावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव.

प्रस्तावना :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये १९ साव्या शतकात सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी महात्मा फूले यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी ज्या समाजसुधारकांनी आपल्या कार्याचे योगदान दिले त्यापेकी न .भु . पाटील यानी कलेल्या कार्याचे योगदान महत्वाचे आहे .शेकाप पक्षाचे आमदार जिल्हा परिषद सदस्य पंचायत समिती सभापती ही राजकीय क्षेत्रातील पदे भुषवताना बहुजन समाजातील शेतकरी, कष्टकरी समाजाचा उद्धार केला .समाजातील अंधश्रद्धा,जातीभेद नष्ट करून सत्यशोधक समाजाचे पाईक बनले.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :

१) नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांच्या राजकीय क्षेत्रातील कार्याचा आढावा घेणे .
२) नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांच्या सत्यशोधक समाजामार्फत केलेल्या सामाजिक सुधारणांचा आढावा घेणे .
३) नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांच्या आर्थिक क्षेत्रातील कार्याचा आढावा घेणे .
४) नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांच्या शिक्षण क्षेत्रातील कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन अभ्यासाची गरज :

नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांनी महात्मा जोतीबा फुले यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजातील कार्यांचा प्रसार व प्रचार चंदगड तालुक्यातील दुर्गम भागात करून तेथे अस्पृश्यता निवारण्याचे ,बहुजनाना शिक्षण देऊन त्यांचा उद्धार करण्याचे करण्याचे मौलिक कार्य केले .राजकीय क्षेत्रातील मिळालेल्या पदाचा उपयोग शेतकरी व सर्वसामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी केला .त्यांच्या या कार्याची ओळख आजच्या पिढीला व्हावी या उद्देशाने संशोधकाने न .भु पाटील : व्यक्ती व कार्य हा विषय निवडलेला आहे .

संशोधनाची पद्धत :

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनाकरिता ऐतिहासिक, ग्रंथालयीन व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधन कार्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय संदर्भ साधनांचा तसेच गौरव अंक ,स्मरणिका ,मुलाखत तंत्र पद्धतीचा यांचा आधार घेऊन प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे.

न .भु.पाटील यांचा जीवनवृतांत :

नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांचा जन्म दिनांक ५ सप्टेंबर १९२० रोजी चंदगड तालुक्यातील निटुर या आजोळ गावी झाला.त्यांच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई हे होते.तर वडिलांचे नाव भुजंगराव उर्फ भोजप्पा हे होते.त्यांचे मूळ घराणे डफळापुरचे देसाई होते.त्यानी शिवनगे गावच्या जिल्हा लोकल बोर्डाच्या शाळेत इयत्ता पहिली पर्यंतचे शिक्षण घेतले. पुढे शिवनगे गावापासून पासून एक मैलावर अंतरावर असणाऱ्या माणगाव येथे इयत्ता दुसरी व तिसरीचे शिक्षण पूर्ण केले. सातवीपर्यंत शिक्षण बेळगाव येथे घेऊन मुलकी परीक्षा उत्तीर्ण झाले.घरच्या गरिबीमुळे पुढील शिक्षण त्यांना घेता आले नाही. अशातच १९३९ साली न.भु.पाटील तलाठी परीक्षा उत्तीर्ण होऊन सरकारी नोकरदार बनले. तलाठी म्हणून काम करत असताना १९३९ साली शिवनगे गावात खाजगी प्राथमिक शाळेत ते शिक्षक म्हणून काम केले.

नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांच्यावरती कै.शामराव देसाई गुरुजी, कै.मामासाहेब लाड, बहिर्जी शिरोळकर, व्ही.एस.पाटील, श्री.मेलगे यासारख्या महाराष्ट्रातील सत्यशोधक विचारांचा प्रचार व प्रसार करणाऱ्या व्यक्तींच्या विचारांचा त्यांच्या मनावर प्रभाव पडला.पुढे त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे अनिष्ट, रूढी,परंपरा,अंधश्रद्धा यांना विरोध करून चंदगड तालुक्यात पुरोगामी सत्यशोधक विचाराच्या प्रचार व प्रसाराचे कार्य केले .केशवराव जेधे व शंकरराव मोरे यांनी स्थापन केलेल्या शेतकरी कामगार पक्षात सहभागी होऊन या पक्षाशी एकनिष्ठ राहून शेकाप

पक्षाची वाढ व विस्तार करण्यात करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. तसेच शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणारे ब्रिटिश पुरस्कृत जमीनदार,वतनदार यांना विरोध करून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला.

३ ऑगस्ट, १९४८ रोजी कोवाड या गावी , तालुका चंदगड येथे भरलेल्या भव्य शेतकरी परिषदेमध्ये केशवराज जेधे, शंकरराव मोरे, बहिर्जी शिरोळकर,शामराव देसाई, भाई दाजिबा देसाई, व्ही.एस. पाटील आदी बहुजन समाजातील मान्यवर नेत्यांच्या उपस्थितीत शेतकरी कामगार पक्ष स्थापन करण्याची घोषणा करण्यात आली. या परिषदेत न .भु. पाटील यांनी प्रभावी भाषण केले. म्हणून प्रांत साहेबांनी त्यांना नोटीस दिली. तेव्हा शेतकऱ्यांच्या हितासाठी त्यांनी तलाठी व सुपरवायझर पदाचा राजीनामा दिला.

समाजाचा किंबहुना देशाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. म्हणून न .भु .पाटील व मामासाहेब लाड ,तुकाराम पवार ,र.भा .माडखोलकर सर या यांनी खेडुत शिक्षण मंडळाची स्थापना इसवी सन १९५३ साली स्थापना केली. सरस्वति विद्यालय कालकूंद्रि ता चंदगड येथे पहिले माध्यमिक विद्यालय सुरू केले. या शिक्षणसंस्थेची आज ७ माध्यमिक विद्यालये दोन उच्चमाध्यमिक विद्यालय व १ महाविद्यालय बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करत आहे. गरीब बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांची पैशाअभावी शिक्षणाची हेळसांड होऊ नये.म्हणून न. भु. पाटील यांनी आपल्या शिवनगे गावी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागासवर्गिय वसतिगृहाची स्थापना केली . १९५७ साली शेकाप पक्षाची उमेदवारी स्विकारुन चंदगड – आजरा मतदार संघातून विधान सभेची निवडणूक लढवून आमदार म्हणून निवडून आले. १९५७ ते १९६२ या कालखंडात महाराष्ट्र विधानसभेत प्रतिनिधित्व करताना महाराष्ट्र –कर्नाटक सीमा प्रश्न ,व शेतमालाला भाव बांधून देण्याच्या मागणीचा सातत्याने पाठपुरावा केला .सन १९६७ व १९७२ या कालखंडात ते जिल्हा परिषदेवर निवडून गेले. पुढे सन १९७२ साली चंदगड पंचायत समितीचे सभापती बनले. पुढे महाराष्ट्र कर्नाटक-सीमाप्रश्न, गोवा मुक्ति संग्राम या लढ्यात आपले सक्रिय योगदान दिले. अशा या बहुजन समाजाचा उद्धार करणाऱ्या व्यक्तीची प्राणज्योत ४ जानेवारी, १९९१ रोजी मावळली.

न. भू. पाटील यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य :

१) इसवी सन १९४७ साली कर्नाटकातील दडी गावाजवळ ताम्रपर्णी, घटप्रभा या नद्याच्या संगमावर तत्कालीन शासनाचे धरण बांधण्याचे ठरविले होते. पण हे धरण बांधल्यामुळे चंदगड तालुक्यातील बरीचशी गावे पाण्याखाली जाणार होती. तेव्हा महाराष्ट्र सरकारच्या धोरणाला न. भु . पाटील यांनी विरोध केला. तसेच धरणाच्या बांधकामाचे उद्धघाटन करण्यासाठी आलेल्या नामदार एम.पी.पाटील यांना काळी निशाणे दाखविली. तसेच महाराष्ट्राच्या वाटणीचे कर्नाटक राज्याला जाणारे पाणी वाचविले .

२) इसवी सन १९४८ साली केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे,शामराव देसाई, व्ही.एस.पाटील बहुजन समाजातील लोकांच्या नेतृत्वाखाली कोवाड या गावी ता. चंदगड जिल्हा कोल्हापूर येथे भरलेल्या भव्य शेतकरी परिषदेत सरकारी नोकर असतानासुद्धा प्रभावी भाषण केले.त्यामुळे प्रांत अधिकाऱ्यांनी त्यांना नोटीस पाठवली तेव्हा न . भु .पाटील यांनी आपल्या तलाठी व सुपरवायझर पदाचा शेतकऱ्यांच्या हितासाठी राजीनामा दिला. या शेतकरी परिषदेत शेतकरी कामगार पक्षाची दि.३ आगस्त १९४८ रोजी स्थापना करण्यात आली .पुढे त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन शेकाप पक्षाची वाढ विस्तार करण्यासाठी बहुजन समाजाचा उद्धार करण्यासाठी खर्ची घातले. इसवी सन १९५७ साली शेकाप पक्षाची उमेदवारी स्वीकारून चंदगड आजरा मतदारसंघातून विधानसभेची निवडणूक लढवून न . भु .पाटील आमदार बनले. १९५७ ते १९६२ पर्यंत महाराष्ट्र विधानसभेत त्यांनी प्रतिनिधित्व करताना महाराष्ट्र- कर्नाटक सीमाप्रश्न व शेतमालाला भाव बांधून देण्याच्या मागणीचा सातत्याने पाठपुरावा केला. इसवी सन १९६७ व १९७२ साली न . भु .पाटील यांनी जिल्हा परिषदेची निवडणूक लढविली ते त्यात यशस्वी झाले. इसवी सन १९७२ ते १९७९ साली त्यांनी चंदगड पंचायत समिति सभापती म्हणून यशस्वीपणे काम केले. प्राथमिक शिक्षकांचे प्रश्न मार्गी लावले.१९७२ साली चंदगड तालुक्यात पडलेल्या दुष्काळात बेरोजगार लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला.

३ न .भु .पाटील इसवी सन १९५२ साली बेळगाव जिल्हा लोकल बोर्डाचे सदस्य बनल्यानंतर चंदगड तालुक्यातील ताब्यातील हेरे संस्थानिकाच्या ताब्यातील जमिनी सरकार जमा झाल्या परंतु हेरे संस्थानिकाने आपला अधिकार सोडला नव्हता. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी न. भु .पाटील, यांनी मंगेश कृष्णा नाडगौडा, नारायण हरि नाडगौडा व तत्कालीन आमदार व्ही.एस.पाटील यांचे शिष्टमंडळ घेऊन मुंबई राज्याचे तत्कालीन महसूलमंत्री श्री भाऊसाहेब हिरे यांची भेट घेतली. व हेरे संस्थानातील शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. पुढें इसवी सन १९५७ साली न. भू. पाटील चंदगड तालुक्याचे आमदार असताना हेरे संस्थानाचा प्रश्न यांनी विधानसभेत मांडला परंतु न. भू. पाटील हे विरोधी पक्षाचे असल्याने तत्कालीन सरकारने या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले .पुढे १९५९ साली देशभक्त रत्नाप्पा कुंभार, कै. व्ही. के. चव्हाण पाटील , कै. नरसिंगराव गुरुनाथ पाटील , कै.व्ही. एस. पाटील व कै. न. भू. पाटील या बहुजन समाजातील नेत्यांना एकत्र येऊन हेरे संस्थानातील शेतकऱ्याच्या जमीनीच्या प्रश्नासंबधी चंदगड येथे

रवळनाथाच्या मंदिरात जाहीर सभा घेतली. सतत शासनाकडे हेरे संस्थानातील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाचा पाठपुरावा केल्यामुळे या संस्थानातील शेतजमीनी शासनाने १ नोव्हेंबर,१९५२ पूर्वीच्या जमीन मालक खातेदारांना नवीन अविभाज्य विनातबदील करण्याच्या अटीवर री. ग्रांट करण्यात आल्या .अजूनही पूर्णपणे या प्रश्नाचा गुंता सुटलेला नाही

.शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य :

न. भू. पाटील यांनी बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना चंदगड तालुक्यात माध्यमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी इसवी सन १९५३ साली खेडूत शिक्षण मंडळाची चंदगड तालुक्यातील कालकुंद्री या गावी स्थापना केली.ही शिक्षण संस्था स्थापन करण्यासाठी र .भा.माडखोलकर सर ,मामासाहेब लाड ,तुकाराम पवार मोठे या न. भू. पाटील यांच्या सहकार्यांनी व शिक्षण क्षेत्रातील जाणकार व्यक्तींनी मोठे योगदान दिले .शैक्षणिक संस्थेची स्थापना करत असताना त्यांना अनेक आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. प्रसंगी दारोदारी जाऊन धान्य गोळा केले, देणग्या मिळविल्या . त्यांच्या प्रयत्नातून आज या खेडुत शिक्षण मंडळाची सात माध्यमिक विद्यालये, दोन उच्चमाध्यमिक विद्यालये व एक महाविद्यालय चंदगड तालुक्यात ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करत आहे.पैशा अभावी शिक्षणाची हेळसांड होऊ नये म्हणून बहुजन समाजातील मागास गरीब विद्यार्थ्यांसाठी चंदगड तालुक्यात खेडुत शिक्षण मंडळाची चार वसतिगृहे सुरू केली आहेत. चंदगड तालुक्यातील शैक्षणिक सुविधाअभावी मागासलेल्या दुर्गम भागात शिक्षणाची गंगोत्री खेडोपाड्यात पोहचण्याचे महत्त्वाचे कार्य न. भू. पाटील यांनी केले.

भाषिक पुन:र्रचना होण्यापूर्वी आजचा चंदगड तालुक्यात व बेळगाव, चिकोडी, खानापूर, हुक्केरी,या कर्नाटक राज्यातील प्रांतात न. भू. पाटील व श्री.मामासाहेब लाड, शामराव देसाई गुरुजी, बहिर्जी शिरोडकर या त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मिळून येथील बहुजन समाजाला शिक्षण देण्यासाठी २८ प्राथमिक शाळा स्थापन केल्या.या शाळांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी शेतकरी शिक्षण समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीचे पहिले सुपरवायझर म्हणून न.भू.पाटील यांची नियुक्ती करण्यात आली. विना वेतन त्यांनी हे काम केले.

इसवी सन १९४६ साली शिक्षणाचे महामेरू व रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील कारवे ता. चंदगड या गावी आले असताना त्यांची भेट न.भू.पाटील आणि त्यांचे सहकारी मामासाहेब लाड ,म.भ.तुपारे, यांनी त्यांची भेट घेतली. त्याच्या शैक्षणिक विचाराने न. भू. पाटील प्रभावित झाल्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कार्यास चालना मिळाली.

बेळगाव येथील ज्योती कॉलेजच्या स्थापनेत पुढाकार :

१९६७ साली कर्नाटक राज्यातील बेळगाव येथील उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून ज्योती महाविद्यालय सुरू करण्यासाठी तेथील शैक्षणिक जाणकार प्रयत्न करू लागले. परंतु आर्थिक अडचणीमुळे हे महाविद्यालय सुरू करणे कठीण बनले होते .या वेळी न. भू.पाटलानी हे महाविद्यालय सुरू करण्यासाठी जिद्दीने प्रयत्न केले. बेळगावात चार लाख मराठे आहेत त्यांच्याकडून प्रत्येकी एक रुपया जरी घेतला तर चार लाख रक्कम जमा होईल असे त्यांचे मत होते. पुढे या कॉलेजच्या उभारणीसाठी देणग्या गोळा केल्या. बेळगावातील भाऊराव काकतकर या सारख्या मोठ्या व्यापाऱ्यांकडून १ लाख ५१ हजार एवढी देणगी मिळविली यावरून भु. पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याची महती पटते.

न. भू. पाटील यांचे सामाजिक कार्य :

१. हुंडाबंदी–

एकविसाव्या शतकात हुंडा देण्याच्या प्रथेमुळे वधू पक्षाची मोठी आर्थिक लूट होत होती. न.भू.पाटलानी हुंडया सारख्या कुप्रथेला विरोध करून ती बंद केली. त्यानी स्वतःच्या चिरंजीवाच्या लग्नात एक पै हुंडा न घेता वधू पक्षाला कोणत्याही प्रकारच्या आर्थिक झळ न लावता सर्व लग्नसमारंभ स्वतःच्या खर्चाने पार पाडला . 'हुंड्या शिवाय लग्न' हे बोल स्वतः खरे करून समाजापुढे एक आदर्श घालून दिला.

दुष्काळग्रस्तांना मदत :

इसवी सन १९७२ ते १९७४ या दोन वर्षात महाराष्ट्रात भयंकर दुष्काळ पडला होता. त्याची झळ चंदगड तालुक्याला मोठ्या प्रमाणात बसली होती. यावेळी न. भू. पाटील चंदगड पंचायत समितीचे सभापती होते. त्यावेळी त्यांनी दुष्काळग्रस्त चंदगड तालुक्यातील भागात पाझर तलाव बांधकाम करणे ,प्राथमिक शाळा इमारती बांधकाम करणे , पिण्याच्या पाण्याची विहीर खोदणे इत्यादि कामे लोकांना रोजगार देऊन पूर्ण करून घेतली .त्यामुळे दुष्काळग्रस्त भागातील लोकाना रोजगार मिळाला व त्यांची आर्थिक अडचण दूर झाली. दुष्काळग्रस्त भागातील गरजू लोकांना त्यांनी आर्थिक मदत केली .

दारूबंदी :

दारूच्या व्यसनामुळे अनेकांचे संसार उघड्यावर पडलेली उदाहरणे न. भू. पाटलानी स्वतः आपल्या शिवनगे गावात बघितली होती. तरुणपिढी ही गावची ,देशाची संपती आहे त्यासाठी तरुण हे निरव्यसनी बनले पाहिजे या

मताचे ते पुरस्कर्ते होते .त्यानी आपल्या गावामध्ये दारूबंदी केली . दारूच्या व्यसनामुळे अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त होण्यापासून वाचविले. दारूबंदीसाठी शिवनगे गावात उपोषण केले .

कुटुंबनियोजन :

न. भू. पाटील यांनी लोकसंख्या वाढीचे तोटे ओळखून आपल्या शिवनगे गावात शासनाची कुटुंबनियोजन ही योजना राबवून शंभर टक्के यशस्वी केली.

सहकार क्षेत्रातील कार्य :

शेतकऱ्यांना शेती करत असताना पिकांना पाणी देण्यासाठी विहिर खोद्ण्यासाठी , शेतीची अवजारे बैलजोडी खरेदी करण्यासाठी , नवीन शेतजमीन लागवडीखाली आणण्यासाठी पैशाची नितांत गरज भासत असे शेतकऱ्यांची ही गरज ओळखून न. भू.पाटील यांनी आपल्या शिवनगे गावात इसवी सन १९५४ साली विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटीची स्थापना केली. या सोसायटीचे चेअरमन म्हणून काम करत असताना सलग दहा वर्ष सेवासोसायटीला बक्षिसे आणि प्रशस्तिपत्रे मिळवून दिली. तसेच या सोसायटीद्वारे शेतकऱ्यांना अल्पव्याजदरात कर्ज उपलब्ध होऊ लागल्यामुळे शिवणगे गावातील शेतकऱ्यांचा विकास झाला. शिवनगे गावातील शेतकऱ्यांना जीवनावश्यक वस्तू माफक दरात मिळाव्यात यासाठी त्यांनी गावात सहकारी संस्थेची स्थापना केली .

गावफंड योजना :

न. भु . पाटलानी आपल्या शिवणगे गावाचा विकासासाठी 'गाव फंड' ही योजना राबवून अनेक लोकोपयोगी कामे केली .लग्नाच्या विधीत पुरोहिताला मिळणारी सव्वा रुपये दक्षिणा या फंडात जमा करायची असा दंडक त्यांनी घातला .तसेच त्यानी स्वतःपुरोहिताचे निःशुल्क काम केले. तसेच आपल्या गावातील सार्वजनिक गवताचे लिलाव करून त्यातून मिळणारी रक्कम, गुन्हेगाराकडून वसूल केलेला दंड आधी रक्कम गाव फंडात जमा केली. आणि या पदाचा उपयोग करून न. भू. पाटील यांनी आपल्या शिवनगे गावात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नावे स्थापन केलेल्या वसतिगृहाची इमारत बांधली.त सेच आपल्या गावातील प्राथमिक शाळेची तीन खोल्यांची इमारत बांधली. तसेच गावच्या नळपाणी योजनेसाठी या फंडातून व लोकवर्गणीतून ३६ हजार रुपये भरून गावच्या पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविली. पुढे श्री ताम्रपर्णी विद्यालय शिवनगे शाळेची इमारत बांधण्यासाठी या गावाच्या फंडातून आर्थिक मदत केली .

पुरोहितशाहीला विरोध :

शामराव देसाई, मामासाहेब लाड, बहिर्जी शिरोळकर, भाई दाजीबा देसाई या सत्यशोधक समाजाच्या नेत्यासोबत काम करण्याची प्रेरणा न.भु.पाटील यांना मिळाली. तसेच या नेत्यांचा चंदगड तालुक्याशी सतत संपर्क असे .त्याच्या विचारांचा प्रभाव न. भु. पाटील यांच्यावरती पडला .पुढे त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन सत्यशोधक समाजाच्या कार्याला वाहून घेतले .त्याचे सामाजिक कार्य पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

लग्नासारख्या विधीत पुरोहिताचे काम करणारे भडजी हे सर्व सामान्य जनतेकडून मोठी दक्षिणा घेऊन आर्थिक लुट करायचे म्हणून न.भु.पाटील यांनी बटकनंगले या गावी (ता. गडहिंग्लज ,जि कोल्हापूर) येथे आयोजित केलेल्या सामुदायिक विवाह सोहळयात महाराष्ट्र तत्कालीन गृहमंत्री श्री.बाळासाहेब देसाई यांच्या अध्यक्षतेखाली एकाच मंडपात ४१ जोडप्यांची स्वत: पौराहित्य करून सत्यशोधक पद्धतीने लग्ने लाऊन दिली. 'सर्वसाक्षी जगत्पती त्याला नकोच कुणाची मधस्ती' हे सत्यशोधक समाजाचे ब्रीदवाक्य न .भु .पाटील यांनी आपल्या कृतीतून खरे करून दाखविले .

तुडये या गावी (ता.चंदगड) येथे दर बारा वर्षांनी तेथील रामलिंग तीर्थात गंगा वाहत येते त्यामुळे त्याचे धार्मिक कार्य पुरोहिततानीच करावे अशी प्रथा होती.तेव्हा पुरोहित लोक ९२ दिवस चालणाऱ्या या धार्मिक विधीच्या नावाखाली सर्वसामान्य जनतेकडून दक्षिणा ,दानधर्म घेऊन आर्थिक लुट करावयाचे. सतत १२ दिवस हा धार्मिक विधी चालू असायचा. त्यांचा जेवणखर्च द्यावा लागे. तेव्हा न. भु.पाटील यांनी पुरोहित वर्गाकडून सर्वसामान्य जनतेची होणारी आर्थिक लुट पाहून श्री.शामराव देसाई या सत्यशोधक विचारसरणीच्या व्यक्तीला याची माहिती दिली व त्याच्या मार्गदर्शनाखाली तुडये येथील रामलिंग तीर्थात मराठा जातीतील पुरोहिताकडून अगदी कमी खर्चात ९२ दिवसात ९२ लाख मंत्र्यांचा जप करून घेऊन स्वत: ९२ दिवस तेथे राहून न.भु.पाटील हा धार्मिक विधी पार पाडला. पुरोहित समाजाला डावलून मराठा जातीतील पुरोहितांना संधी देणे ही फार मोठी त्यावेळेची सामाजिक क्षेत्रातील क्रांती होती . पुढे बहिर्जी शिरोळकर या सत्यशोधक समाजाचे कार्य करणाऱ्यां नेत्याबरोबर सत्यशोधक जलसे ,पोवाडे,कीर्तने व्याख्याने सादरीकरनाचे कार्यक्रम आयोजित करत .या कार्यक्रर्माच्या माध्यमातून समाजातील अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी , देवदासी प्रथा, कशा चुकीच्या आहेत पटवून देऊन सांगुन बहुजन समाजाचे प्रबोधन केले. पुढे मराठा समाजातील पुरोहिताकडून पूजा,लग्ने या विधीपण होऊ लागल्यामुळे पुरोहित वर्गाकडून सर्वसामान्य जनतेची होणारी आर्थिक लुट कमी झाली .

अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य :

१९ साव्या शतकामध्ये अस्पृश्यता ज्वलंतप्रश्न होता. पुरोगामी विचारांच्या न.भु.पाटील यांनी आपल्या सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य हाती घेतले. . अस्पृश्यता हा मानवी समाजाला लागलेला कलंक आहे. म्हणून अस्पृश्यता निवारण करण्याचे महत्वाचे कार्य न.भु.पाटील यांनी स्व:च्या घरापासून सुरु केले. त्यांच्या स्वयंपाक घरात अस्पृश्यांना मुभा असे. त्याच्या शेतातील मळ्यातील खास आचारी अस्पृश्य होता. तसेच त्यांच्या शेतात असणाऱ्या गुऱ्हाळघरावर काम करणाऱ्या तानाजी कांबळे व हरिबा हिरामणी या मागासवर्गीय कामगारांचे केस कापायला नाभिकाने नकार दिल्यानंतर न.भु.पाटील यांनी स्व:त त्यांचे केस कापले . उक्तीप्रमाणे कृती करणारे असे न.भु.पाटील हे बहुजन समाजाचे उद्धारकर्ते होते. त्यांचे शिवनगे गाव अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्यात आघाडीवर होते. न.भु.पाटील व त्यांचे सहकारी कै.नागोजीराव पाटील , कै.मोतीराम पाटील हे शिवनगे गावाजवळ असणाऱ्या लकीकटे गावच्या हरिजन वाड्यात जाऊन हरिजननाच्या घरातील भाकरी मागून खाल्ली .ज्या काळात अस्पृश्ययांच्या सावलीचा विटाळ मानला जात असे .त्या काळात न .भु .पाटील यांची ही कृती मोठी धाडसाची होती .ही बातमी शिवनगे गावच्या एका पाटलाला समजल्यानंतर त्या पाटलानी न .भु .पाटील व त्यांच्या सहकार्यांना हिणवण्यासाठी आपल्या घरात बोलावून घेऊन हरिजनांना त्यावेळेस दिल्या जाणाऱ्या बिनदांडयाच्या कपातून चहा दिला . न.भु. पाटील यांनी चहा गटारीत भिरकावून व त्या पाटलाना चांगलेच सुनावले .

शिवनगे गावात लक्ष्मी देवीच्या यात्रेत बोकड कापून पशुबळी देण्याच्या प्रथेमुळे सर्वसामान्य लोकांची आर्थिक हानी व्हायची .त्यामुळे नरसिंगरावांची लक्ष्मी यात्रा, उत्सव यामध्ये पशुबळी देण्यास बंदी घातली. यांची सुरुवात त्यांनी आपल्या शिवनगे गावापासून केली.

आर्थिक क्षेत्रातील कार्य :

१) शेती :

शेती हा न.भु.पाटील यांचा आवडता धंदा होता. ते हाडाचे शेतकरी होते. चंदगड तालुक्याचा पश्चिम भाग हा जंगली असून जंगलीश्वापदाच्या भीतीने शेती करण्यास कोणी शेतकरी धजत नव्हते. अशा वेळी इ. स १९६७ साली न.भु.पाटील यांनी घटप्रभा नदी काठावर चंदगड तालुक्यातील कानुर जवळील नांदुरे यागावी १५ एकर जमीन खंडाने घेऊन उत्तम प्रकारे उसाचे पीक काढून दाखविले. ऊस पिकांच्या स्पर्धेत इ.स.१९५३ साली त्यांना मुंबई राज्यसरकारचे दुसरे बक्षीस त्यांना मिळाले होते. त्यांची शेती पाहायला येणाऱ्या लोकांच्या पाहुणचार करणे आणि आडपडदा ना ठेवता आपल्या शेती धंद्यातील कामाचे खुलासेवार वर्णन करणे हा त्यांचा स्वभाव होता. १९४९ साली इंजिन वापरून ऊस पिकवण्याचे धाडस करणारा बहुजन समाजातील पहिला शेतकरी म्हणून त्यांनी मान मिळविला.

२) व्यापार :

चंदगड तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी तसेच त्यांच्या हक्काची व वाहतुकीच्या दृष्टीने जवळची बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी यासाठी न.भु.पाटील यांनी बेळगाव मार्केटयार्डात अडत दुकान सुरु केले. हे दुकान त्यांचे जेष्ठ चिरंजीव मनोहर पाटील यांनी उत्तम प्रकारे चालवून शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळवून दिला .

३) गोवा मुक्ती संग्राम लढ्यातील कार्य :

इ. स. १९५५ पर्यंत गोव्यामध्ये पोर्तुगीजांची सत्ता होती. पुढे भारत सरकारने पोर्तुगीजांना गोव्यातून हाकलण्यासाठी गोवा मुक्ती संग्राम लढा सुरु केला . या गोवा मुक्ती संग्रामात न. भु. पाटील यांनी स्वतः भाग घेऊन गोवा- मुक्ती संग्रामातील सत्याग्रहीना मदत केली.

५) कर्नाटक – महाराष्ट्र सीमावाद, बेळगाव सीमालढयातील कार्य :

१९५६ साली राज्य: पुनरर्चना मंडळाने बेळगाव, कारवार, निप्पानी, बिदर, भालकीचा १० लाख मराठी भाषिक प्रदेश कर्नाटकात घालाण्याचा निर्णय जाहीर केला. तेंव्हा त्यांच्या निषेधार्थ न.भु.पाटील यांना इ.स.१९५६ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्ड सदस्याचा राजीनामा दिला. मे १९५६ मध्ये बेळगावच्या सीमालढयात चंदगड तालुक्यातून १०१ सत्याग्रहींच्या तुकडीचे नेतृत्व त्यांनी केले. त्यात न.भु.पाटील यांना ३ महिन्याचा हिंडलगा (जि .बेळगाव) झेलमध्ये कारावास पत्करावा लागला. सत्याग्रही म्हणून येरवड्याच्या तुरुंगात असताना अन्न सत्याग्रह केला. न.भु.पाटील यांना तेंव्हा काही दिवस अंधार कोठडीत ठेवण्यात आले होते. आमदार असताना न.भु.पाटील यांनी विधानसभेत थेट मुख्यमंत्र्यांना सीमाप्रश्नी जाब विचारला.

सारांश :

चंदगड तालुक्यामध्ये सामाजीक ,आर्थिक , शैक्षणिक सुधारणा करण्यासाठी ज्या समाज सुधारकांनी योगदान दिले त्यामध्ये न .भु .पाटील यांचे कार्याचा वाटा सिहांचा आहे .महात्मा फुले यांना अभिप्रेत असणारा सत्यशोधक

समाज वास्तवात आणण्यासाठी न . भु . पाटील यांनी तन –मन –धन वेचले .त्यांच्या कार्याचा प्रसार व प्रचार करणे आजच्या काळाची गरज आहे .

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) न . भु . पाटील यांच्या ६१ वा गौरव अंक.
२) माजी आमदार कै. नरसिंगराव भुजंगराव पाटील यांचा रौप्य महोस्तवी स्मृतिदिन स्मरणिका, २०१६
३) 'सत्यशोधक पुरोगामी कै. न .भु .पाटील'- कांबळे अप्पासाहेब धोडीराम प्रकाशित शोधनिबंध.
४) पाटील नरेंद्र, बेळगाव परिसरातील सत्यशोधक चळवळ ,सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे .२०२१.
५) कोठेकर शांता इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर.
६) पाटील व्ही. आर., बेळगाव जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाज, (सन १८७३ -१९५६) तेजश्री प्रकाशन कबनूर ,कोल्हापूर २०२०.

ISSN : 2278-9308
March, 2023

गांधींची स्वराज्याची संकल्पना

डॉ.वर्षा ज्ञानदेव भिल
सहा.प्राध्यापक, मराठी विभाग,डॉ.एच.एन.सिन्हा महाविद्यालय, पातूर
मो. : ९८५०८९६३८४

प्रस्तावना :—

महात्मा गांधीजी ने केवळ भारताच्या राजकीय क्षेत्रामध्ये विलक्षण कार्य केले नाही तर जगाच्या राजकीय चिन्तनामध्ये सुध्दा एक क्रान्तीकारी मौलीक देन दिली आहे. गांधीजीने आपल्या सिध्दांतामध्ये सुध्दा वेगवेगळया स्वरुपाचे विचार व्यक्त केले. त्यामध्ये 'स्वराज्य' संदर्भात संकल्पना स्पष्ट केली आहे. 'स्वराज्य' हे नाव गांधी जे व्यवहार्य आदर्शाला देतात. लोक प्रतिनिधिक शासन आणि त्याला वेसन घालणारी जागृत व संघटित लोकशक्ती अशा दुहेरी आधारांवर गांधीची 'स्वराज्य' संकल्पना उभी राहिलेली आहे. स्वराज्याच्या संदर्भात विचार केल्यास गांधीजीने प्रातिनिधीकतेच्या तत्वावर विशेष भर दिला आहे. त्यांच्या मते स्वराज्याचा मला अभिप्रेत असलेला अर्थ म्हणजे "लोकांच्या संमतीने चाललेले हिंदुस्थानचे शासन", गांधीच्या मते, "देशातली जी सर्वात तळागाळातील व्यक्ती असेल तिची सर्वच प्रकारच्या बंधनामधून व जोखडातून मुक्ती होणे" स्वराज्यात अभिप्रेत आहे. भारतामध्ये जर स्वराज्य निर्माण करावयाचे असेल तर मूठभरांच्या सत्तेतून नव्हे तर त्या सत्तेचा गैरवापर झाल्याक्षणी तिला प्रतिकार करण्याची शक्ती सर्व जनतेला लाभण्यातूनच खरे स्वराज्य, त्याच्या मते निर्माण होते. स्वराज्य हे केवळ काही सुशिक्षित व धनिक लोकांची मिरासदारी असणारे नाही ते सर्वांसाठी असेल. ते नेहमी म्हणायचे की, माझ्या स्वप्नामधील स्वराज्य हे गरिबांसाठी असलेले स्वराज्य आहे. मानवी जीवनातील आवश्यक त्या सर्व गरजा सर्वांच्याच पूर्ण व्हाव्यात. त्या जोपर्यंत पुर्ण नाहीत; तो पर्यंत स्वराज्य मिळाले असे आपणास म्हणता येणार नाही.

१) स्वराज्याची संकल्पना स्पष्ट करणे
२) स्वराज्याच्या प्रातिनिधीकतेचे महत्व स्पष्ट करणे.
३) संशोधन विषयासंदर्भात निष्कर्ष मांडणे

स्वराज्याची संकल्पना :—

गांधीजीच्या मते, सर्वप्रथम आपल्याला जर स्वराज्य निर्माण करावयाचे असल्यास आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य असणे अत्यंत आवश्यक आहे. राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करीत असतांना इंग्रजांच्या राजवटीच्या मोबदल्यात इथे अराजक झाले तरी चालेल, कारण राजवटीतील शांतता ही स्मशानातील शांतता आहे. देशातील जनतेला जिवंत मरणापेक्षा दुसरी कोणतीही स्थिती उत्तमच असेल. या राजवटीमुळे भारताच्या सुंदर भूमीला भौतिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक या तिन्ही दृष्टिनी नष्ट केले आहे. प्रत्येक व्यक्तीला जसे आपले जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्याचप्रमाणे शासन चालविण्याचे स्वातंत्र्य असावे. 'स्वराज्य' कल्पनेमध्ये राजकीय स्वातंत्र्याचा समावेश आवश्यक होता मात्र स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य ह्यसंज्ञा समानार्थी नाही, हेही गांधीने आवर्जुन स्पष्ट केले आहे. युरोपखंडातील अनेक देश स्वतंत्र आहे. परंतु तेथे स्वराज्य नांदत नाही. आशियायी —आफ्रिकी देशांचे शोषण करणारी ही राष्ट्रे स्वत:च काही सत्ताधारी वर्गाच्या चकरात पिळवटून निघतच असतात. जोपर्यंत देशातील जी सर्वात तळागळा व्यक्ती असेल तिथी सर्वच प्रकारच्या वचनामधून व जोखडातून मुक्ती होणे स्वराज्यात अभिप्रेत असते. म्हणून एका बाजूने स्वातंत्र्य लढयाचे नेतृत्व करीत असतानाच दुसऱ्या बाजूने रचनात्मक कार्यक्रमात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना, अस्पृश्यता निवारण, मूलोद्योगी, शिक्षण, दारुबंदी, किसान कामगार संघटन इ. उपक्रमाचा मात्र अतर्भाव होता. शोषणमुक्ती, श्रमप्रतिष्ठा, भौतिक गरजांवर मर्यादा स्वैच्छिक साधेपणा या मार्गानीय स्वराज्य—साधना केली जावू शकते. जनतेचे शोषण थाबावे व तिचे सर्वांगीण कल्याण व्हावे ही गांधीची अहर्निश तळमळ होती.

स्वराज्य सत्ता खऱ्या अर्थाने कोणाच्या हाती रहावी याबद्दल गांधीच्या मनात मुळीच संभ्रम नव्हता. १९२५ साली स्वराज्याची व्याख्या करतांना गांधीजीने प्रातिनिधीकतेच्या बाबतीत विशेष भर दिला होता ते म्हणतात "स्वराज्याचा मला अधिषेत असलेला अर्थ म्हणजे लोकांच्या संमतीने चाललेले हिंदूस्थानचे शासन" अर्थात प्रातिनिधीक शासनाच्या संस्थात्मक बाजूपेक्षा कार्यात्मक नैतिकता गांधीना अधिक महत्वाची वाटते. गांधीजी संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार करीत असले तरी मर्यादित काळासाठीच करतात. प्रातिनिधीक संस्थापेक्षा गांधीना संघटीत लोकशक्तीची राज्यसत्तेवर वेसण असणे अधिक महत्त्वाचे वाटते. मूठभरांच्या सत्तेतून नव्हे तर त्या सत्तेचा गैरवापर झाल्याक्षणी तिला प्रतिकार करण्याची शक्ती सर्व जनतेला लाभण्यातूनच खरे स्वराज्य त्यांच्या मते निर्माण होते. सत्तेवर नियमन ठेवण्याचे मार्ग जनतेला शिकवून स्वराज्याची स्थापना केली जावू शकते. कायदा मोडणारांची संख्या कमी असते तेव्हा सत्तीने त्यांच्याकडून आज्ञापालन करवून घेतले जावू शकते;

परंतू जेव्हा बहूसंख्य लोक कायदा मोडतात आणि त्यासाठी शिक्षा भोगण्याची सुध्दा त्याची तयारी असते तेव्हा मात्र शासनाला हतबल व्हावे लागते.

'स्वराज्य' हे सर्वांसाठीच असेल येथे वांशिक – धार्मिक उच्चनीयतेला त्यात स्थान राहणार नाही स्वराज्य हे जसे समताधिष्ठित असेल, तसेच ते धर्म निरपेक्ष असणेही गांधीना अपरिहार्य वाटते. कोणत्याही एका धर्माचे राज्य हे त्यांच्या मते खरे स्वराज्य नव्हे. स्वराज्याला रामराज्य असे धार्मिक प्रतिकात्मक वाटणारे नाव गांधीनी दिले असले तरी प्रत्यक्षात तो गोरगरिबांच्या खऱ्या लोकशाहीचा धर्मनिरपेक्ष आदर्श आहे. समता जनार्वभौमत्व, स्वस्त व सुलभ न्याय व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि स्वयंस्वीकृत नीतीनियमांचे वर्चस्व ते त्या लोकशाहीची वैशिष्टये गांधीजीने नमुद केली आहेत. आर्थिक दृष्टिंनी हे स्वराज्य समर्थसाधनाइतकेच दुर्बल निर्धनासाठीही असेल. महाजन वर्गाप्रमाणेच जनसामान्यांच्याही जीवनावश्यक गरजांनी परिपूर्ती व्हावी, किमान सुखसोयी सर्वांना अशी हमी जोपर्यंत दिली जात नाही तोपर्यंत पूर्ण स्वराज्य लाभले असे म्हणता येणार नाही.

स्वराज्यामध्ये स्वातंत्र्याची फळे चाखता येण्याइतपत आर्थिक सुस्थिती लाभेल, याची दक्षता घ्यावी. अशा आर्थिक आशयाची जोड जर मिळाली नाही तर राजकीय स्वातंत्र्य ही स्वातंत्र्यही पोकळ व अमूर्त कल्पनाच फक्त उरेल. गांधीच्या मते राजकीय स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य, नैतिक – सामाजिक स्वातंत्र्य आणि धार्मिक स्वातंत्र्य अशा चार कोनाच्या स्वराज्य चौरसाचा कोणताही एक कोन बिघडला तरी चौरस पूर्णपणेच विस्कटतो. हे गांधीच्या मांडणीचे सार आहे. त्याच्या मते, आपण स्वत:च्या प्रयत्नांनी आपली उन्नती करु शकतो आणि आपल्या इच्छेनुसार भविष्य घडवू शकतो असा आत्मविश्वास जेव्हा बहुजन समाजाला वाटेल तेव्हा भारताला पूर्ण स्वराज्य लाभले असे म्हणता येईल. स्वराज्यातील जनप्रतिनिधी काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांशी एकरूप असतील, ग्रामीण जीवन सर्वांगीण फुलून येईल, तेथील हून्नर व कल्पकता जोपासली जाईल. सर्वांचे जास्तीत जास्त कल्याण यावर गांधीजीने सर्वांत जास्त भर दिला आहे.

स्वराज्याची निर्मिती ही केवळ एखाद्या व्यक्तीच्या कृती फळ नसून हजाराचे स्वयस्फुर्त हात लागतात त्यातून सामुहिक शक्ती उभी राहते आणि वर वर्णिलेली कार्यसिध्दी पदरात पडते. कधी अहिंसक मार्गानीं लाभलेल्या स्वराज्यातच असे शिस्तपालन करण्याची सवय जनसामान्यांना लागू शकते कारण प्रत्यक्ष सहभागातून ते मार्गच त्यांना नवा आत्मविश्वास व नवी प्रतिष्ठा मिळवून देतात. हिंसक क्रान्तीतून घडून येणाऱ्या स्थित्यंतरात ही प्रक्रीयाच संभवत नाही, कारण अशी क्रान्ती मुठभरांच्या हातोच सत्त सोपवते, एकमेवाद्वितीय पक्षाचे प्रतिनिधी तर कधी लष्कराचे सर्वश्रेष्ठ अधिकारी हो सत्ता चालवतात. सामान्य जनतेला फक्त या श्रेष्ठींच्या इशाऱ्यावर नाचावे लागते, या अवस्थेला गांधी स्वराज्य मानायलाच तयार नाहीत. स्वराज्य हे संपूर्ण जनतेचे संपूर्ण जनतेसाठी असणारे आणि जनसामान्यांची शक्ती वाढवणारे असणे हे स्वराज्याचे मूलतत्वे असते आणि त्याच्याशी तडजोड करायला गांधी मुळीच तयार नव्हते. ज्या काळात राजकीय स्वातंत्र्य हेच एकमेव साध्य मानले जात असे किंवा फार तर मानवमात्रांच्या आध्यात्मिक मार्गदर्शनासाठी भारताने स्वतंत्र होणे आवश्यक आहे" अशा स्वप्नरंजनात्मक भरा यांनी जनमानस भारलेले होते. अशात गंजी जनता ही सार्वभौम असून दोनदांचे कल्याण हेच स्वराज्याचे साध्य आहे अशी वस्तनिष्ठ भूमिका मांडली त्यांचे श्रेय फार मोठे आहे.

निष्कर्ष

'स्वराज्य' आपल्याला निर्माण करावयाचे असेल तर राजकीय स्वतंत्र आवश्यक आहे. या स्वातंत्र्याखेरिज कोणतीच सामाजिक, आर्थिक ध्येय साध्य करता येणार नाहीत, अशी गांधीजींना खात्री होती. परकीय राजवट म्हणजे भारतीय जनतेचे जीवंत मरण आहे. तिने भूमीला भौतिक – नैतिक आध्यात्मिक या सर्व दृष्टींनी उध्वस्त केले आहे. मात्र मनराज्य आणि स्वातंत्र्य या संज्ञा समानार्थी नव्हते कारण युरोपातील बरेच असे देश आहे ते स्वतंत्र स्वराज्य नाही. स्वराज्य प्राप्त करण्यासाठी देशातील जी सर्वात तळागाळातील व्यक्ती असेल, तिची सर्वच प्रकारच्या बंधनातून व जोखडच्यतून मुक्ती होणे स्वराज्यात अभिप्रेत असते. केवळ राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीतून ही हमी कधीच मिळत नसते. स्वराज्य निर्माण करीत असतांना स्वराज्याची सत्ता खऱ्या अर्थाने कोणाच्या हाती राहावी याबद्दल गांधीच्या मनात मुळीच संभ्रम नव्हता. गांधीजीनी प्रातिनिधिकतेच्या तत्वावर विशेष भर दिला आहे. अर्थात प्रातिनिधिक शासनाच्या संस्थात्मक बाजूपेक्षा कार्यात्मक नैतिकता गांधींना अधिक महत्वाची वाटते. त्याचप्रमाणे स्वराज्य हे जसे समताधिष्ठित असेल, तसेच ते धर्मनिरपेक्ष असणेही गांधींना अपरिहार्य वाटते.

स्वराज्य राजकीय, स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य, नैतिक सामाजिक स्वातंत्र्य आणि धार्मिक स्वातंत्र्य अशा चार कोणांच्या स्वराज्य चौरसाचा कोणताही एक कोन बिघडला तरी चौरस पूर्णपणेच विस्कटतो हे गांधीजींच्या मांडणीचे सार आहे. "स्वराज्य हे संपूर्ण जनतेचे, संपूर्ण जनतेसाठी असणारे आणि जनसामांन्याची शक्ती वाढवणारे असणे" हे स्वराज्याचे मूलतत्व असते आणि त्याच्याशी तडजोड करायला गांधी मूळीच तयार नव्हते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

१) प्रा.कृ.दि. बोराळकर, भारतीय राजकीय विचारवंत, मनोहर पिंपळापूरे, पिंपळापूर ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर जुन १९९२

२) डॉ. भास्कर ल. भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, जुन २००३
३) नटाणी प्रकाश नारायण, आधुनिक भारत के राजनितिक विचारक, पोईन्टर पब्लिशर्स, जयपुर
४) विस्वप्रकाश गुप्त और मोहिनी गुप्त, महात्मा गांधी व्यक्ती ओर विचार, राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली – १९९६
५) मुठाळ प्रा. राम, राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विचार, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर.

Judicial Response To Women's Rights In India

Dr. Pradhnya Sawarkar
Assistant Professor, Navjeevan Law College, Nashik

Women in all in marriage right to act as a Guardian of a minor child etc. these rights numerous and multifarious freedom was restricted and curtailed from societies are the oppressed and suppressed class from the ages she denied the basic hand essential rights like right to development right to live with the dignity right to selection of a partner parental home to matrimonial home to give her equal status and dignity policies are friend from international level to domestic legislative actions in all parts of the world the following are the landmarks event which recognised and protect the women's right.

Women's Right under UN framework:

The beginning words of the charter of United Nation Article 1 describe that "to achieve International cooperation in promoting and encouraging respect for human rights and for fundamental freedoms for all without distinction as to raise sex language of religion"

The Economic and Social Council of United Nation established the commission on the status of women with an aim to achieve gender equality and development of women in the entire world. The Universal Declaration of Human Rights 1948 also confirm the status of women as "All human being are born free and equal in dignity and rights" and that "everyone is entitled to all the rights and freedom set forth in this declaration, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, birth or other status".

The year 1975 United Nation declared and international Women's year and organised world first conference at Mexico. The conference declared 1976 to 1985 as the United Nation decade for women. The very important milestone Marked in women's rights is the adoption of the convention on the elimination of all forms of discrimination against women by the General Assembly in 1979 also known as 'International bill of rights for women'.

Another world conference was called at Nairobi to review and assess the achievements of the United Nation wicked for women equality and development in 1985 it was known as the "birth of global feminism". The Beijing conference in 1995 affirmed women's right as human rights and decided to particular actions where necessary for confirmation those rights.

Sustainable development goals related to women:

Women occupied important position in all of the SDGs that newly prepared by United Nation with related to global development policy and many SDGs Gold have focusing on women empowerment and gender equality.

The goal number 5 is aim to "achievement gender equality and empower all women and girls". As a data in 2014 revealed that 143 Nations assured the equality of gender in their constitution and 52 countries had not made any efforts regarding the prescribed goal. To guarantee the women's rights all world countries are required to enact strict legislative changes.

Commission on the status of women:

For the promotion and empowerment of gender equality the United Nation has established the commission on the status of women. It is actively working for encouraging women's rights and determining Global principles on gender equality and development of women.

Eliminating violence against women

The United Nations Organisation particularly concentrates on the problems of violence against women. The declaration on the elimination of violence against women, 1993 expressly stated that " clear and comprehensive definition of violence against women a clear statement of the rights to be applied to ensure the elimination of violence against women in all its forms ". Itembodied a commitment by states in respect of their responsibilities and a commitment by the international community at large to the elimination of violence against women.

Violence against women is in escapable practice in all countries even those have will develop Nations. 35% of women from all over the world have experienced this in 2008 Mr Ban Ki Moon started the secretary generals Global campaign unite 2 end violence against women. In beginning of global

campaign he expressed violence against women is a problem that cannot wait. The every year 25th November observed as International Day for the elimination of violence against women.

Women's Day

International Women's Day is celebrated every year on 8 march. On this day in many countries women are honoured for their achievements in National cultural linguistic economic and political fields.

Another side the Judiciary is acting as the guardian and custodian of rights belonging to the vulnerable sections of society while describing the role of the judge's justice Michael Kirby of Australia observed that "in a pluralist society judges are the essential equaliser. They serve no majority not any minority either they are duty is to the law and to justice they do not wind the knee to government to particular religion to the military to money to tabloid media or the screaming mob. In upholding law and Justice Judges have a vital function in a plural pluralist society to make sure that diversity is respected and the rights of all protected ".

The following are the landmark judgements of the Judiciary that recognise and protect gender equality.

Guidelines of sexual harassment of women:

The Supreme Court first time in Vaisakha and others Vs. state of Rajasthan and others[xi] frame the guidelines of sexual harassment of women at working places on the basis of the convention on the elimination of all forms of discrimination against women 1979 because India had adopted that resolution pass by United Nation. This case was the result of public interest litigation file by the Vishakha and other women's right groups against the state of Rajasthan as a social worker Bhanwari Devi was molestate and gang raped by the upper community in 1992. based upon the guiding principles of Vishakha case the Indian Parliament has passed the sexual harassment of women at workplace prevention prohibition and literacy and 2013 the main objective of the act is to give the protection prevention and redressal of a woman again sexual harassment at working places by securities are dignity.

Women as a Karta of joint Hindu family:

The Delhi High Court in Sujata Sharma Vs.Shri Manu Gupta[xii] pronounce Landmark verdict that remove the impediment of female member of joint family to becoming akarta and hell that a woman can act as a karta of a joint Hindu family. The court observe that-

"section 6 of the Hindu Succession act he is a socially beneficial legislation it gives equal rights of inheritance to Hindu males and females its objective is to recognize the rights of female Hindus section 6 of the Hindu Succession act he is a socially beneficial legislation it gives equal rights of inheritance to Hindu males and females its objective is to recognize the rights of female Hindus and to enhance their right to equality apropos succession. therefore quotes would be extremely vigilant app propose any endeavour to curtail or fitter the statutory guarantee of enhancement of their rights now that this qualification has been removed by the 2005 amendment there is no reason why Hindu women should be denied the position of Karta. if a male member of an Hindu undivided family by virtue of his being the first born elders can be a karta so can a female member. The court finds no restriction in the law preventing the eldest female co-parcener often Hindu undivided family from being as Karta".

Women in live-in relationship is presumed to be wife:

in Dhannu Lal Vs. Ganesh Ram[xiii] the division bench consisting of judge m y equal and judge Amitava Roy observe that the law of resumes in favour of marriage and against concubine when a man and women have cohabited continuously for a long time however the presumption can be rebutted by leading and impeachable evidence a heavy burden lies on the party who says to deprive the relationship of legal origin.

In the above case the family members were challenge that their grandfather was lived with a woman for 20 years after passing of his wife and between them there was no legally beaded marriage with that women and she was not eligible to inherit the property after his death. the further stated that she was their grandfather's mistress even though the women was failed to prove that she was legal married with the disease the code prism that she was treated as a legal wife after family members admitted that their grandfather had relationship with the women and live with them in the joint family. The Supreme Court has several times held that the couples living together without legal marriage the women entitle all the rights of a wife of valid marriage.

Honour killing treated as rarest of rare case:

in Bhagwan Das Vs. state off Delhi[xiv] 2011 the prosecution case was that Bhagwan Das killed his daughter because after her marriage she was leaving in adultery that disgraced him and the time of

disposal of the appeal the supreme court express that " in our opinion honour killings for whatever reasons come within the category of rarest of rare cases deserving death punishment it is time to stamp out these barbaric feudal practices which are a SLR on our nation. This is necessary as a deterrent for such an outrageous and civilized behaviour all persons who are planning to perpetrate honour killings should know that the gallows a weight them ".

Justice Katju noted as honour killings have become common place in many parts of the country particularly in Haryana Western Uttar Pradesh and Rajasthan often young couples who fall in love have to see shelter in the police lines or protection homes to avoid the wet of kangaroo courts. There is nothing honourable in honour killings and they are nothing but barbaric and brutal murders by bigoted s persons with feudal minds.

the bench also held that many people feel that they are Dishonoured by the behaviour of young man or woman who is related to they are belonging to their caste because he or she is marrying against their wish or having an affair with someone and hence they take the low into their own hands and kill or physically assault such a person's or commit some other atrocities on them this is only illegal if someone is not happy with the behaviour of his daughter or other persons who is his relation or office cast the maximum he can do is to cut off social relationship with her or him but cannot take the law into his own Hands by committing violence or giving threats of violence.

The bench the bench dismiss the appeal and held that in future all trial course and high court should treat honour killings as raised of rare cases and award the death sentence.

Unwed mother and guardianship:

ABC Vs. the state (NCT of Delhi)[xv] a division bench of Supreme Court held at unwed mother can become a soul legal Guardian of her child without the father's consent.

protecting the right of an unread mother who applied for so guardianship over her minor Sun without consent of child's father the code observed at present in society women are progressively selecting to raise their children alone and there was no need of responsive father in the present case the young mother who was well educated gain fully employed and financially Secure give birth to son and rejected to reveal the father's name to the court.

she container that after marriage husband was not shown any care towards her child she brought up child without support of the husband so she clean Garden ship rights over her son to succeed her all financial benefits and assets.

The bench preceded by justice Vikramjit same and a.m. separate said that in situations where the father has not exhibited any concern for his offspring’s giving him legal recognition would be an exercise in futility. In today society where woman are increasingly choosing to raise their children alone we see no purpose in imposing and unwilling and unconcerned father on an otherwise viable family nucleus.

Justice Sen observe that a man who got married and deserted his application and responsibilities cannot be expected to act for the Welfare of the child. any any responsible man would keep track of his off spring and be concern for the Welfare of the child He has brought into the world this does not appear to be so in the present keys the apex court accepted argument of the mother to apply for guardianship without mentioning the name of the father the court appealed secrecy by not disc closing the father's name in the court proceeding and the short form ABC. The mother said Guardian ship can be changed if the father takes objection.

In conclusion of the research the word quoted by Justice Leila Seth a reputed female judge who held the office of Chief Justice of High Court

"so can women get in partial justice from a man or conversely can a man get impartial justice from a woman the answer is yes in both cases but judges have to learn the language of equality and be impartial and try and place themselves alternately in the shoes of the two disputence and appreciate the problems and give an objective decision this process of learning the language of equality is slow but has to be encourage otherwise there will be no equality and no justice as one Learns a new language when one goes to a new country so must we learn the language of equality as we enter a new century, with hope and with desire to remove injustice".

ISSN : 2278-9308
March, 2023

[xi] AIR 1997 SC 3011
[xii] AIR 2015 SC 2382
[xiii] 2015 (12) SCC 301
[xiv] 2011 6 SCC 396
[xv] 2015 SCC Online SC 609

References:

1. Dr. Reddy, G.B. Women & Law, Gogia Law House, Hyderabad, 2012
2. Jayashree V.D. Personal Law Relating to women, Allahabad Law Agency, Faridabad 2011
3. Kant. A. Women and the Law, APA Publishing Corp, New Delhi, 1997
4. Dr. Myneni S.R. , Women & Law , Asia House, Hyderabad, 2002
5. Kusum, Women march towards dignity Socio-legal Prospective, Regency Publication, New Delhi,1993
6. Live-in relationship retrieved from http://www.firstpost.com